

ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ
ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

THREPTERIA
STUDIES ON ANCIENT MACEDONIA

Επιμελητές / Editors

Μιχάλης Τιβέριος / Michalis Tiverios

Παντελής Νιγδελής / Pantelis Nigdelis

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη / Polyxeni Adam-Veleni

ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ
ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

THREPTERIA
STUDIES ON ANCIENT MACEDONIA

ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ / ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
THREPTERIA / STUDIES ON ANCIENT MACEDONIA

Επιμελητές έκδοσης / Editors:
Μιχάλης Τιβέριος / Michalis Tiverios
Παντελής Νίγδελης / Pantelis Nigdelis
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη / Polyxeni Adam-Veleni

Διορθώσεις δοκιμίων / Typographical assistance:
Δημήτρης Σκουρέλλος / Dimitris Skourellos

Μεταφράσεις στα αγγλικά / Translations in english:
Deborah Kazazis
Janet Koniordos

Σελιδοποίηση – Εκτύπωση / Paged and printed by:
ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ Ι. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ – Θ. ΨΑΡΡΑΣ

© Εκδόσεις Α.Π.Θ. – AUTH PRESS

ISBN: 978-960-9717-03-8

e-mail: authpress@ad.auth.gr
Πωλήσεις / sales: www.logotypos.auth.gr

Εικόνα εξωφύλλου: Εικονογραφημένη πρόσκληση σε μονομαχικούς αγώνες από τη Θεσσαλονίκη.
Cover image: An illustrated *invitatio ad munera gladiatoria* from Thessaloniki.

ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ
ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

THREPTERIA
STUDIES ON ANCIENT MACEDONIA

Επιμελητές / Editors
Μιχάλης Τιβέριος / Michalis Tiverios
Παντελής Νίγδελης / Pantelis Nigdelis
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη / Polyxeni Adam-Veleni

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / CONTENTS

ΠΡΟΛΟΓΟΣ / FOREWORD	VIII-IX
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ / TRIBUTE OF HONOUR	X-XI
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ / ACKNOWLEDGEMENTS	X-XI
I ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ / TOPOGRAPHY – ARCHITECTURE	7
ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ – ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ Η ΠΕΛΛΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΕΩΣ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ	8
MARIA LILIMBAKI-AKAMATI – IOANNIS M. AKAMATIS PELLA FROM THE BRONZE TO THE HELLENISTIC AGE	9
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΗ «...ὄρος Βέρμιον ἄβατον ὑπὸ χειμῶνος»: ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗΝ ΗΜΙΟΡΕΙΝΗ ΗΜΑΘΙΑ	26
EVANGELIA STEFANI “...ὄρος Βέρμιον ἄβατον ὑπὸ χειμῶνος”: LANDSCAPE AND HABITATION IN SEMI-MOUNTAINOUS IMATHIA	27
ΦΛΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ Η ΑΣΤΙΚΗ ΟΙΚΙΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ (4 ^{0Σ} – 6 ^{0Σ} ΑΙ.)	64
FLORA KARAGIANNI THE URBAN HOUSE IN MACEDONIA IN LATE ANTIQUITY (4 TH – 6 TH CENT.)	65
II ΠΛΑΣΤΙΚΗ / SCULPTURE	101
ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΡΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΒΕΡΟΙΑΙΟΥ ΓΑΛΠΤΗ ΕΥΑΝΔΡΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΛΑΡΙΣΣΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	102
VICTORIA ALLAMANI-SOURI A FEMALE BUST BY THE BEROIEAN SCULPTOR EVANDROS FROM LARISSA, THESSALY	103
ΜΠΑΡΜΠΑΡΑ ΣΜΙΤ-ΔΟΥΝΑ ΚΕΦΑΛΗ ΜΕ ΠΥΡΓΩΤΟ ΣΤΕΜΜΑ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	128
BARBARA SCHMIDT-DOUNA HEAD WITH TURRETED CROWN FROM THESSALONIKI	129
ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΤΟΥ ΙΠΠΕΑ ΚΥΝΗΓΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	142
THEODOSIA STEFANIDOU-TIVERIOU THE GREAT “MOUNTED HORSEMAN” RELIEF FROM THESSALONIKI	143
III ΚΕΡΑΜΙΚΗ / POTTERY	171
ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΝΤΟΠΙΑΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΧΩΡΟ (ΚΥΡΙΩΣ ΤΟΝ ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΟ) ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΥΣΤΕΡΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ	172
MICHALIS TIVERIOS CLASSIFICATION OF LOCAL POTTERY (PRIMARILY FROM COASTAL SITES) IN MACEDONIA IN THE LATE GEOMETRIC AND ARCHAIC PERIODS	173
ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ ΤΑΦΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΤΗΣ «ΜΗΛΙΑΚΗΣ» ΟΜΑΔΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΑΛΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΟΙΣΥΜΗΣ	200
ELENI MANAKIDOU “MELIAN” FUNERARY VASES FROM THE COASTAL CEMETERY OF ANCIENT OISYME	201

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ ΜΙΑ ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΛΗΚΥΘΟΣ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΦΥΤΗ VASILIKI MISAILIDOU-DESPOTIDOU A RED-FIGURE LEKYTHOS BY THE “PAN PAINTER” FROM ANCIENT APHYTIS	214 215
ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΔΡΟΥΓΟΥ – ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΣΤΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΕΙΚΟΣΙ ΕΤΗ ΜΕΤΑ STYLIANI DROUGOU – IOANNIS TOURATSOGLOU HELLENISTIC POTTERY IN MACEDONIA TWENTY YEARS AFTER	240 241
IV ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ – ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ – ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ / PAINTING – MINOR ARTS – NUMISMATICS	277
ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΣΕ ΜΟΝΟΜΑΧΙΚΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΑ ΘΕΑΜΑΤΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ POLYXENI ADAM-VELENI AN ILLUSTRATED <i>INVITATIO AD MUNERA GLADIATORIA</i> FROM THE AGORA OF THESSALONIKI AND ROMAN SPECTACLES IN MACEDONIA	278 279
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΣΠΟΙΝΗ ΧΡΥΣΕΣ ΣΥΡΙΓΓΕΣ AIKATERINI DESPINI GOLD HEAD SPIRALS	316 317
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΠΕΤΤΙΝΑ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ ΧΡΥΣΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΟΨΙΜΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ELISAVET BETTINA TSIGARIDA LATE CLASSICAL AND EARLY HELLENISTIC GOLD JEWELRY FROM CENTRAL MACEDONIA	330 331
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΩΝ ΤΑΝΑΓΡΑΙΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ KATERINA TZANAVARI THE PRODUCTION AND DISSEMINATION OF TANAGRA FIGURINES IN MACEDONIA	352 353
ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΧΑΛΚΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Γ' ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΝΕΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΗΣΑΥΡΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ CHRISTOS GATZOLIS A RE-EXAMINATION OF THE BRONZE COINAGE OF ALEXANDER III AND CASSANDER IN THE LIGHT OF NEW EXCAVATION AND HOARD EVIDENCE	380 381
V ΙΕΡΑ / SANCTUARIES	399
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ Ο ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΩΤΕΙΡΑΣ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΣΤΑΓΕΙΡΑ KONSTANTINOS SISMANIDIS THE LATE ARCHAIC TEMPLE OF ZEUS SOTER AND ATHENA SOTEIRA AT ANCIENT STAGEIRA	400 401
ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ «ΕΚ ΜΕΣΗΜΕΡΙΟΥ, ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΩΣ»: ΕΝΑ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΡΟΥΣΙΔΑΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ EURYDICE KEFALIDOU “FROM PRE-WAR MESIMERI”: A SANCTUARY OF ANCIENT KROUSIS AND OTHER FINDS FROM THE COLLECTIONS OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI	414 415

VI ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ / CEMETERIES	465
ANNA PANTH	
ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ ΣΤΟΝ ΘΕΡΜΑΪΚΟ ΚΟΛΠΟ ΚΑΙ ΣΤΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΑΡΧΑΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ	466
ANNA PANTI	
BURIAL CUSTOMS IN THE THERMAIC GULF AND CHALCIDICE IN THE ARCHAIC PERIOD	467
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ – ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ	
ΟΙ ΧΡΥΣΟΦΟΡΟΙ ΜΑΚΕΔΟΝΕΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ	
ΑΠΟ ΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΠΕΛΛΑΣ	490
ANASTASIA CHRYSOSTOMOU – PAVLOS CHRYSOSTOMOU	
THE “GOLD-WEARING” ARCHAIC MACEDONIANS	
FROM THE WESTERN CEMETERY OF ARCHONTIKO, PELLA	491
VII ΙΣΤΟΡΙΑ – ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ – ΑΝΘΡΩΠΩΝΥΜΙΑ / HISTORY – EPIGRAPHY – ONOMASTICS	519
ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΕΥΔΟΠΟΥΛΟΣ	
ΑΝΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	520
ΙΟΑΝΝΙΣ Κ. ΧΥΔΟΡΟΥΛΟΣ	
UPPER MACEDONIA	521
ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ	
ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΠΙΕΡΙΑΣ:	
ΟΙ ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΕΣ ΔΟΞΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΚΧΙΚΑ-ΟΡΦΙΚΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ	540
YANNIS Z. TZIFOROULOS	
FROM THE CORPUS OF INSCRIPTIONS OF NORTHERN PIERIA:	
AFTERLIFE BELIEFS IN MACEDONIA AND THE BACCHIC-ORPHIC LAMELLAE	541
ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ	
ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΥΡΙΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ	560
MILTIADES HATZOPOULOS	
THE CULTURAL AND POLITICAL ENVIRONMENT OF THE NEW RULERS OF THE EAST	561
ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΟΥΛΑΚΑΚΗΣ	
ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΗΜΑΘΙΑΣ	572
NEKTARIOS ROULAKAKIS	
A NEW INSCRIPTION FROM NISI, IMATHIA	573
ΠΑΝΤΕΛΗΣ Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ	
ΕΝΙΣΧΥΟΝΤΑΣ ΤΑ ΕΣΟΔΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ.	
ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ	592
PANTELIS M. NIGDELIS	
INCREASING THE REVENUES OF THE <i>NEOI</i> OF AMPHIPOLIS.	
A NEW INSCRIPTION FROM THE IMPERIAL AGE	593
ΑΝΝΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ-ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ	
Η ΑΝΘΡΩΠΩΝΥΜΙΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ	
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ, ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	604
ANNA PANAYOTOU-TRIANTAPHYLLOPOULOU	
THE MACEDONIAN ONOMASTICON DURING ARCHAIC, CLASSICAL AND EARLY HELLENISTIC PERIODS	605
VIII ΠΙΝΑΚΕΣ / PLATES	621
IX ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY	639

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η επιστημονική έρευνα της αρχαίας Μακεδονίας τις τελευταίες δεκαετίες δημιούργησε νέα δεδομένα και έδωσε νέες προοπτικές στη μελέτη του ιστορικού αυτού χώρου. Οι συστηματικές ανασκαφές έφεραν στο φως έναν τεράστιο πλούτο πληροφοριών και πυροδότησαν το ενδιαφέρον όχι μόνον της ελληνικής αλλά και της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας και κατ' επέκταση του ευρύτερου παγκόσμιου κοινού.

Το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με τις ανασκαφικές του έρευνες στις Αιγές, την παλιά μακεδονική πρωτεύουσα, στο Δίον, την ιερή πόλη των Μακεδόνων, στην Πέλλα, την πρωτεύουσα του Φιλίππου και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, και σε άλλες θέσεις της μακεδονικής γης, έχει καίρια συμβολή στην αποκάλυψη μακεδονικών θησαυρών, ενώ παράλληλα, με τη διοργάνωση και τη διεξαγωγή επιστημονικών συνεδρίων και εκθέσεων, έχει ενισχύσει ουσιαστικά την επιστημονική έρευνα της αρχαίας Μακεδονίας.

Είναι όμως η πρώτη φορά που το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης δείχνει έμπρακτα το ενδιαφέρον του για τη δημοσιοποίηση των επιστημονικών συμπερασμάτων της αρχαιολογικής και γενικότερα της ιστορικής έρευνας της αρχαίας Μακεδονίας, με την έκδοσή του τόμου με τίτλο «Θρεπτήρια» από τον νεοσύστατο εκδοτικό του οίκο.

Η μελέτη και δημοσίευση των νέων, πολύτιμων ευρημάτων και η μετάδοση των επιστημονικών συμπερασμάτων στο κοινωνικό σύνολο αποτελούν υποχρέωση των αρχαιολόγων και των ιστορικών που δραστηριοποιούνται στον χώρο της Μακεδονίας. Η παραγωγή νέας γνώσης η οποία προκύπτει από την επεξεργασία του πρωτογενούς υλικού και φέρει τη σφραγίδα της εγκυρότητας, αποτελεί την προϋπόθεση για τη σωστή αξιοποίηση των επιστημονικών πορισμάτων τόσο στον στενό όσο και στον ευρύτερο χώρο της ελληνικής αλλά και της διεθνούς κοινότητας. Αυτή τη σφραγίδα φέρουν οι 25 επιστημονικές συμβολές έγκριτων αρχαιολόγων και ιστορικών που δημοσιεύονται στον τόμο αυτόν, ο οποίος μπορεί να χαρακτηριστεί και ως πανηγυρικός αφού η έκδοσή του συμπίπτει με τα εκατό χρόνια της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης και γενικότερα της Μακεδονίας από τα δεσμά της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Εύχομαι ο εκδοτικός οίκος του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου να συνεχίσει τη διαδρομή του με εκδόσεις αντίστοιχου κύρους και επιστημονικού ενδιαφέροντος.

Ιωάννης Α. Μυλόπουλος
πρύτανης ΑΠΘ

FOREWORD

In recent decades scientific research on Ancient Macedonia has created a new factual framework and provided new perspectives for the study of this historic land. Systematic excavation has brought to light a vast wealth of information and kindled the interest of the international as well as the Greek academic community, and by extension the broader global public.

With its programme of excavations at Aigai, the old royal capital of Macedon, at Dion, the sacred city of the Macedonians, at Pella, the capital of Philip and of Alexander the Great, and other cities across the ancient land of Macedonia, the Aristotle University of Thessaloniki has made a vital contribution to the discovery of Macedonia's treasures, while with the organisation and hosting of scientific congresses and exhibitions it has substantially advanced scientific research on Ancient Macedonia.

Now, and for the first time, the Aristotle University of Thessaloniki has demonstrated in practice its interest in publishing the conclusions of archaeological and general historical research on Ancient Macedonia, with the publication of *Threpteria* by its newly founded press.

The study and publication of important new finds and the communication of scientific conclusions to society at large is an obligation incumbent on the archaeologists and historians who work in Macedonia. The production of new knowledge which is derived from work on primary material and bears the stamp of authority is a precondition for the proper utilisation of scientific findings, alike within the narrow and the broader arena of both the Greek and the international community. This seal is borne by the twenty-five scientific contributions by prestigious archaeologists and historians that comprise the collection published in this volume, which may be hailed as celebratory, since its appearance coincides with the one hundredth anniversary of the liberation of Thessaloniki, and Macedonia in general, from the fetters of the Ottoman Empire.

I wish the AUTH Editions a long career in publishing works of similar academic weight and scientific interest.

Ioannis A. Mylopoulos
Rector of the Aristotle University of Thessaloniki

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

Το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ) με την προσήκουσα επιστημονική ευθύνη και πληρότητα βρίσκεται στην ευχάριστη θέση να παρουσιάσει τον τόμο με τίτλο «Θρεπτήρια» που περιλαμβάνει Μελέτες για την Αρχαία Μακεδονία. Στον τόμο υπάρχουν 25 πρωτότυπες εργασίες, γραμμένες από μέλη της Πανεπιστημιακής Κοινότητας και των Εφορειών Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Μακεδονίας.

Η αρχική οργανωτική προσπάθεια για τη δημιουργία του τόμου ξεκίνησε από μέλη της παλαιάς Επιτροπής Εντύπων και Ψηφιακών Εκδόσεων του ΑΠΘ και συγκεκριμένα από τους ομότιμους καθηγητές Κ. Αρβανιτάκη, Ε.Ε. Κριεζή, Δ. Λυπουρλή, Ε. Τσιγαρίδα και †Χ. Τσολάκη. Το λειτουργικό πλαίσιο που οδηγούσε στην έκδοση του τόμου διαμορφώθηκε από τις προτάσεις μελών της Πανεπιστημιακής Κοινότητας.

Το δύσκολο όμως έργο της πραγμάτωσης αυτής της εκδοτικής προσπάθειας, που περιλαμβάνει τη συνεχή αμφίδρομη επικοινωνία με τους συγγραφείς των εργασιών, την παροχή οδηγιών κατά τη συγγραφή, ώστε να υπάρχει μία ομογενοποιημένη παρουσίαση, την απαραίτητη διόρθωση και την τελική επίπονη συνεννόηση για μια τέλεια τυπογραφική παρουσίαση ανέλαβε επιτροπή από τον καθηγητή Μ. Τιβέριο, τον αναπληρωτή καθηγητή Π. Νίγδελη και τη διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Π. Αδάμ-Βελήνη.

Η έκφραση ευχαριστιών προς την επιτροπή αυτή πρέπει να θεωρείται η ελάχιστη ανταπόδοση για το δύσκολο και σημαντικό έργο της.

Το απαραίτητο οικονομικό βάρος για την έκδοση καλύφθηκε κυρίως από το Πανεπιστήμιο. Η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών συνέβαλε στα έξοδα με μικρή χορηγία και για τον λόγο αυτό της εκφράζονται ευχαριστίες.

Η έκδοση του Τόμου πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι θα εκτιμηθεί από την επιστημονική κοινότητα, καθώς όλα τα άρθρα παρουσιάζονται και με τη μετάφρασή τους στα Αγγλικά.

Η κριτική του Τόμου θα είναι ευπρόσδεκτη, καθώς θα συμβάλει στην επιστημονική δικαιοσύνη αναφορών, που κατά καιρούς εμφανίζονται παραλλαγμένες.

Ε.Ε. Κριεζής
Ομότιμος Καθηγητής ΑΠΘ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οι επιμελητές του παρόντος τόμου θα ήθελαν να ευχαριστήσουν τις πρυτανικές αρχές του Α.Π.Θ. οι οποίες ευχαρίστως χρηματοδότησαν την έκδοση και μετάφρασή του μέσα σε μία δύσκολη οικονομική συγκυρία. Εκφράζουν επίσης τις ευχαριστίες τους προς τον Πρόεδρο της ΕΜΣ κ. Ι. Μέρτζο, ο οποίος δέχθηκε να καλύψει ένα τμήμα των εξόδων της έκδοσης. Τέλος ευχαριστούν τις κ.κ. Θ. Στεφανίδου–Τιβερίου, Κ. Τζαναβάρη, Β. Σαριπανίδου και Δ. Τερζοπούλου για τη βοήθειά τους στο στήσιμο των εικόνων και πινάκων του έργου και τη διόρθωση των δοκιμίων.

TRIBUTE OF HONOUR

With due academic conscientiousness and integrity, the Aristotle University of Thessaloniki is pleased to present *Threpteria*, a volume of studies on Ancient Macedonia comprising twenty-five original essays written by members of the university community and the Ephorates of Pre-historic and Classical Antiquities of Macedonia.

The preliminary organisation for the creation of this volume was the work of five members of the University's old Print & Digital Publications Committee, emeriti professors K. Arvanitakis, E.E. Kriezis, D. Lypourlis, E. Tsigaridas and †Ch. Tsolakis. The working outline that led to its publication was developed from the proposals of members of the university community.

The actual realisation of the project, however, a difficult task which included continuous two-way communication with the authors of the essays, the development of guidelines for uniformity of appearance, the inevitable corrections, and the last laborious consultations to ensure a flawless final result, was handled by a committee of three: Professor M. Tiverios, Associate Professor P. Nigdelis, and Dr P. Adam-Veleni, Director of the Archaeological Museum of Thessaloniki.

An expression of gratitude to this committee must be considered the very least return one can make for their difficult and important work.

The necessary financial outlay for the realisation of this volume was covered entirely by the University. The Society for Macedonian Studies provided a small contribution towards the cost, which is gratefully acknowledged.

This volume will doubtless be appreciated by the academic community, since each essay is presented with a translation into English.

Criticism of this publication will be most welcome, as contributing to the vindication of references that from time to time appear in variant forms.

E.E. Kriezis
Emeritus Professor,
Aristotle University of Thessaloniki

ACKNOWLEDGMENTS

The editors of this volume would like to thank the Rector and Senate of the Aristotle University of Thessaloniki, which readily financed its publication and translation despite the very difficult economic conjuncture. They also express their gratitude to Mr I. Mertzos, President of the Society for Macedonian Studies, who agreed to cover part of the cost of the project, and to colleagues Th. Stefanidou-Tiveriou, K. Tzanavari, V. Saripanidou and D. Terzopoulou for their help with text editing and with the layout of the illustrations and tables.

ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ
ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΠΙΕΡΙΑΣ:
ΟΙ ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΕΣ ΔΟΞΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΚΧΙΚΑ-ΟΡΦΙΚΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ

Η ανασκαφική έρευνα στη βόρεια Πιερία έχει προσφέρει την τελευταία τριακονταετία σημαντικά στοιχεία για την Πύδνα και τη Μεθώνη, τις δύο κυρίαρχες πόλεις των ιστορικών χρόνων στην περιοχή¹. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ενεπίγραφα χρυσά νομίσματα από τάφους της Πύδνας, μοναδικά στο είδος τους μέχρι στιγμής, και ένα χρυσό ενεπίγραφο έλασμα από τάφο της αρχαίας Μεθώνης, γιατί υπονοούν μια αντίληψη για τα μετά θάνατον διαφορετική από αυτή που κυριαρχεί στη λογοτεχνία της αρχαϊκής και κλασικής εποχής. Με αφορμή τα τρία αυτά ευρήματα από τη βόρεια Πιερία, παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία όλα τα ενεπίγραφα χρυσά επιστόμια τα οποία η αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε στη Μακεδονία, και στη συνέχεια συγκρίνονται με τα άλλα συναφή χρυσά ενεπίγραφα ελάσματα από τις άλλες περιοχές του αρχαιοελληνικού κόσμου, για να αναδειχθούν οι ιδιαιτερότητες και οι διαφορετικές προσεγγίσεις σχετικά με τις μεταθανάτιες δοξασίες στη Μακεδονία.

Ο θάνατος και η μετάβαση του ανθρώπου από τη ζωή στον θάνατο σηματοδοτείται πάντοτε σε κάθε πολιτισμό από συγκεκριμένες τελετές. Η αγωνία και ο φόβος του θανάτου (Πλάτ., *Πολιτεία* 330d-331a), αλλά και της μετά θάνατον κατάστασης ακολουθεί τον άνθρωπο από την πρώτη του εμφάνιση και αποτελεί αντικείμενο συνεχούς προβληματισμού ιδιαίτερα στην αρχαία Ελλάδα. Στη Μακεδονία των ιστορικών χρόνων², όπως και στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, ανάλογα με τις ανάγκες των ανθρώπων (αυτ., 364b-365a) εμφανίζονται δύο αντιφατικές αντιλήψεις για τον θάνατο και την αντιμετώπισή του, οι οποίες και οι δύο απαντούν ήδη στη λογοτεχνία της αρχαϊκής εποχής και σχετίζονται κυρίως με τον Άδη/Πλούτωνα, τη Δήμητρα και την Κόρη/Περσεφόνη, καθώς επίσης τον Διόνυσο. Σύμφωνα με τη μία αντίληψη, η οποία είναι ξεκάθαρη μεταξύ άλλων στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* του Ομήρου και στη *Θεογονία* του Ησιόδου³, ο θάνατος παρουσιάζεται με τρόπο μελαγχολικό και αποκρουστικό, αφού αφανίζει τους θνητούς οδηγώντας τους στην ανωνυμία, ενώ και η μετά θάνατον κατάσταση των νεκρών δεν είναι καθόλου δελεαστική. Στο έργο του *Έργα και Ημέραι* όμως (στ. 106-201), ο Ησιόδος, περιγράφοντας τις πέντε Εποχές εξέλιξης του ανθρώπου οι οποίες σταδιακά βάνουν προς το χειρότερο, όπως συμβολίζεται παραστατικά με τη χρήση των μετάλλων, τις διακρίνει με δύο κυρίως κριτήρια: 1) τον τρόπο διαβίωσης των ανθρώπων και 2) τον τρόπο θανάτου και «ύπαρξης» μετά θάνατον. Έτσι, στην Εποχή του Χρυσού οι άνθρωποι ζουν ως θεοί, και ο θάνατός τους είναι ύπνος που τους δαμάζει, μετατρέποντάς τους σε *δαίμονες έσθλους, έπιχθονίους, φύλακας* των ζωντανών. Το Αργυρό γένος έχει τα χαρακτηριστικά ενός μεγάλου, αφύσικου μωρού. Οι άνθρωποι δεν ενηλικιώνονται ποτέ και βασιλεύει η βία και η ύβρις ανάμεσά τους, όταν όμως πεθαίνουν αποκαλούνται *ύποχθόνιοι μάκαρες θνητοί*. Το Χάλκινο γένος, ανελήγτο και φρικτό, αλληλοεξοντώνεται από τον πό-

1 Για μια επισκόπηση των ανασκαφικών ερευνών στο βόρειο τμήμα του Νομού Πιερίας βλ. Μπέσιος 2010.

2 Οι Ριζάκης – Τουράτσογλου 2000 εξετάζουν τα επιτάφια μνημεία της Άνω Μακεδονίας· η Αδάμ-Βελένη 2002 τους ταφικούς βωμούς της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας των αυτοκρατορικών χρόνων· οι Guimier – Sorbets – Morizot 2006 την ταφική αρχιτεκτονική και τις συνδηλώσεις της· η Ρωμιοπούλου 2006 τις νεκροπόλεις στις ακτές και την ενδοχώρα της Μακεδονίας. Για μια συνοπτική παρουσίαση των μνημικών τελετών στη Μακεδονία βλ. Hatzopoulos 2006· για τα βακχικά-«ορφικά» κείμενα Tzifopoulos 2010α, 66-82, 93-150, 255-84.

3 Για τις εσχολογικές αντιλήψεις στα κείμενα της αρχαϊκής εποχής Tzifopoulos 2010α, 115-50.

YANNIS Z. TZIFOPOULOS

FROM THE CORPUS OF INSCRIPTIONS
OF NORTHERN PIERIA:
AFTERLIFE BELIEFS IN MACEDONIA
AND THE BACCHIC-ORPHIC LAMELLAE

Archaeological excavations in Northern Pieria in the past thirty years have brought to light important material from Pydna and Methone, the region's two leading cities in the historical period¹. Among the finds, the two incised gold coins from graves at Pydna, unique of their kind to date, and an incised gold *epistomion* (mouth-band) from a grave at ancient Methone are of exceptional interest, because they indicate a different conception of afterlife from that expressed in the literature of the archaic and the classical age. On the occasion of these three finds, this study presents all the incised gold *epistomia* that archaeological research has unearthed in Macedonia and compares them to related incised gold lamellae and *epistomia* from other regions of the ancient Greek world, so as to illuminate the particularities of and the different approaches to afterlife beliefs in Macedonia.

Death and man's transition from life to death have always and in every civilization been marked by specific rites. The agony and fear of death (Plato, *Republic* 330d-331a) and of what comes after death attend man from his first appearance, and constitute a topic of constant reflection, particularly in ancient Greece. In Macedonia during the historical period², as in the rest of the Greek world, depending on human needs (*ib.* 364b-365a) there appear two contradictory perceptions of death and how to confront it, both of which are found in the literature of the archaic period and mainly involve Hades/Plouton, Demeter and Kore/Persephone, and Dionysos. One view, which among other texts is pronounced in the *Iliad*, the *Odyssey* and Hesiod's *Theogony*³, portrays death in a melancholic and repulsive way, since it obliterates mortals, leading them into anonymity, while the post mortem condition of the deceased is far from enticing. When he describes the five races of humans symbolized as metals in his *Works and Days* (ll. 106-201), which gradually deteriorate and worsen, Hesiod distinguishes between them on the basis of two main criteria: 1) the manner of their living condition, and 2) their manner of death and their post mortem mode of existence. Thus, in the golden race men live like gods, and death overcomes them like sleep, after which "they become *daimones* upon the earth, guardians of mortals". The humans of the silver race are babies that never reach adulthood; *hybris* and violence reigns, but when these humans die they are called: "*makares* mortals beneath the earth". The bronze race is ruthless and horrible and is therefore self-destroyed by *hybris* and war; once annihilated by black death, its members, nameless, enter the house of Hades. The fourth race of heroes and demigods is bellicose like the bronze race, but it is also more just and righteous, and so when they die: "they become *olbioi* heroes and dwell in the islands of the *Makares* with a spirit free of care", as the earth provides its fruits three times a year. The final race of iron is described as a constant and continuous mixture of good and evil, by which is effected the abolition of rules and attitudes (the fundamental ingredients for instituting a family, a polis,

1 For an overview of archaeological research in the northern part of the Pieria Prefecture see Μπέσιος 2010.

2 Ριζάκης – Τουράτσογλου 2000 examine the funerary monuments of Upper Macedonia, Αδάμ-Βελένη 2002 the grave altars of Thessaloniki and Beroia in the Roman period, Guimier-Sorbets – Morizot 2006 tomb architecture and its connotations, and Rhomiopoulou 2006 the necropoleis of coastal Macedonia and the hinterland. For a brief presentation of initiatory rites in Macedonia see Hatzopoulos 2006; for the Bacchic-Orphic texts see Tzifopoulos 2010α, 66-82, 93-150, 255-84.

3 For eschatological views in texts of the archaic period Tzifopoulos 2010α, 115-50.

λεμο και την ὕβριν και πεθαίνει ανώνυμο, αφανισμένο από τον θάνατο. Το τέταρτο γένος, οι ἥρωες και ημίθεοι, είναι και αυτό γένος πολεμικό, αλλά σε σύγκριση με τα άλλα γνωρίζει την *θέμιν* και την *δίκην*. Έτσι κάποιοι από αυτούς μετά θάνατον κατοικούν ὄλβιοι ἥρωες στα Νησιά των Μακάρων, χωρίς λύπη στην ψυχή τους, ενώ η γη τούς προσφέρει τους καρπούς της τρεις φορές τον χρόνο. Το τελευταίο γένος του Σιδήρου χαρακτηρίζεται από τη μείξη καλού και κακού, ή καλύτερα από την πλήρη κατάργηση των κανόνων και συμπεριφορών, τα δομικά συστατικά της οικογένειας, της κοινωνίας, της πόλης-κράτους. Και αυτό το γένος, το γένος του ποιητή, θα αφανιστεί, αλλά δεν αναφέρεται ούτε ο τρόπος ούτε η τελική κατάληξη των ανθρώπων μετά θάνατον.

Από την επιγραμματική αυτή αναφορά στις πέντε Εποχές του Ησιόδου συνάγεται ότι από την αρχαϊκή εποχή ήταν γνωστές δύο αντιφατικές αντιλήψεις για τα μετά θάνατον, μία θετική, η οποία συμβολίζεται με τον χρυσό και τον άργυρο και εξυψώνει μετά θάνατον τους θνητούς σε θεούς, και μία αρνητική, η οποία συμβολίζεται με τον χαλκό και τον σίδηρο και σύμφωνα με την οποία ο θάνατος αφανίζει τους θνητούς οδηγώντας τους στην ανωνυμία. Ενώ ο Ησιόδος παρουσιάζει αυτές τις διαφορετικές αντιλήψεις με τη συμβολική εναλλαγή των μετάλλων ως χρονική εξέλιξη επί τα χείρω, τοποθετώντας μάλιστα τη χρυσή και αργυρή εποχή στο απώτατο παρελθόν, γεγονός που σημαίνει ότι για τους θνητούς οι εποχές αυτές έχουν παρέλθει ανεπιστρεπτί, εντούτοις, από τον 6^ο αι. π.Χ. και εξής, οι δύο αυτές αντιφατικές εικόνες για τα μετά θάνατον εμφανίζονται στο προσκήνιο συγχρονικά. Από τη μια μεριά συνεχίζεται η εσχατολογική αντίληψη περί Άδη, όπως αυτή εμφανίζεται στον Όμηρο, στον Ησιόδο και στους λυρικούς, χορικούς και δραματικούς ποιητές, ενώ από την άλλη, ήδη από τον 6^ο αιώνα π.Χ., εμφανίζονται οι μυστηριακές τελετές οι οποίες αντιπροτείνουν μια εκ διαμέτρου αντίθετη εσχατολογική αντίληψη την οποία τα λογοτεχνικά κείμενα υπαινίσσονται για να την απορρίψουν. Η αντίληψη αυτή προσπαθεί να εξαλείψει τον φόβο του θανάτου με την επαγγελία ότι ο θάνατος είναι ελπίδα για μια νέα αρχή. Ο μύστης αισιοδοξεί ότι πεθαίνοντας ξαναγεννιέται, εξυψώνεται σε ἥρωα/θεό και ζει πλέον αιώνια ως *μάκαρ*, *ὄλβιος* και *εὐδαίμων* σε ένα συγκεκριμένο χώρο του Άδη, όπου τα χαρακτηριστικά της χρυσής και αργυρής εποχής του Ησιόδου παίρνουν σάρκα και οστά. Η εξασφάλιση της αθανασίας αυτού του είδους, η οποία όσο ζούσε ήταν ακατόρθωτη αφού αθάνατοι είναι μόνον οι θεοί, γίνεται πρώτιστο μέλημα του θνητού μύστη, ενώ διαβατήριό του για την επίτευξη του σκοπού αυτού αποτελεί η πιο προσωπική και λιγότερο «δημόσια» μύηση στις μυστηριακές τελετές του Διονύσου (αλλά και της Δήμητρας και της Κόρης).

Οι μυστηριακές αυτές τελετές, επί της ουσίας, δεν διαφέρουν μεταξύ τους, και μάλιστα οι επικαλύψεις ή οι αλληλεπιδράσεις είναι δύσκολο να οριοθετηθούν⁴. Η διαδικασία μύησης ήταν ανοικτή και ανεκτική, αρκεί ο υποψήφιος να μην είχε διαπράξει φόνο. Χωρίς διάκριση φύλου, ηλικίας, θρησκευτικών πεποιθήσεων, οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης, ο υποψήφιος, ύστερα από προσωπική επιλογή, μπορούσε να λάβει μέρος στην τελετή μύησης με την ελπίδα της μετά θάνατον ζωής. Για τη μύηση καθεαυτήν οι πληροφορίες είναι ελάχιστες ή ελλείπουν παντελώς. Σε αρκετές μυστηριακές λατρείες επιβαλλόταν άκρα μυστικότητα αρρήτων και απορρήτων, ενώ κάποιος *ιερός λόγος* αποτελούσε σημείο αναφοράς για τη διδασκαλία είτε προφορικά είτε γραπτά. Το μόνο βέβαιο είναι ότι οι μύστες, όσοι δηλαδή αποκτούσαν μέσω της μύησης μια προσωπική εμπειρία επικοινωνίας με το θείο, εμφανίζονται ως να έχουν ξαναγεννηθεί, μεταμορφωμένοι ως προς τις προηγούμενες αντιλήψεις τους κυρίως περί ζωής και θανάτου, και χαρακτηρίζονται με τα επίθετα *ὄλβιος*, *εὐδαίμων*, *μάκαρ* και *ὄσιος*, τα οποία σηματοδοτούν την τέλεια, απόλυτη ευδαιμονία, επίθετα τα οποία συχνά περιγράφουν τη «ζωή» των θεών στα λογοτεχνικά κείμενα.

Οι δύο αυτές αντίθετες εσχατολογικές αντιλήψεις φαίνεται να ακολουθούνται και στις ταφικές πρακτικές. Για την πρώτη, σύμφωνα με την οποία η ζωή και τα επί της γης έχουν άμεση προτεραιότητα, εκτός από τις αναφορές στα λογοτεχνικά κείμενα, χειροπιαστά κατάλοιπα συγκροτούν οι επί του τάφου στήλες, βωμοί, σαρκοφάγοι, τα επιτύμβια επιγράμματα και άλλα επίγεια και συνεπώς «δημόσια» ταφικά σήματα.

4 Burkert 1994.

or a society). The extinction of this, the poet's race is forthcoming, but the poet does not even speculate on how this extinction will come about, nor does he venture to imagine the condition of its members in the afterlife.

This brief summary of Hesiod's five races shows that during the archaic period two contradictory views on the afterlife were known: one positive, symbolized by gold and silver, according to which after death mortals are raised to the status of gods, and the other negative, symbolized by bronze and iron, according to which death obliterates mortals by leading them to anonymity. Whereas Hesiod presents these two different views in a chronological worsening progression symbolized by the metals, placing the golden and silver races in the remote past, which means that for mortals those ages are irretrievably gone, nonetheless, from the 6th cent. BC onwards these two contradictory views on afterlife appear on the scene contemporaneously. On the one hand, the eschatological notion of Hades, as exemplified in Homer, Hesiod and the lyric, choral and dramatic poets persists, while, on the other hand, mystery cults appear that propose a diametrically opposite eschatological view of afterlife, to which the literary texts allude only to reject it. This perception attempts to eliminate the fear of death by proclaiming that death is hope for a new beginning. The initiated *mystes* hopes that in death he is reborn, raised to the status of a hero/god and lives thereafter eternally as *makar*, *olbios* and *eudaimon* in a specific part of Hades, endowed with the characteristics of Hesiod's golden and silver races. The assurance of this sort of immortality, which in life is unattainable since only the gods are immortal, becomes the primary concern of the mortal initiate, while his passport to achieving this goal is his personal and less 'public' initiation into the mystery cults of Dionysos (but also of Demeter and Kore).

These mystery cults were essentially similar, and indeed it is difficult to delimit overlaps or mutual influences between them⁴. Initiation was open and tolerant except for only those who committed murder. Without discrimination regarding gender, age, religious convictions, social or economic status, the *mystes* could decide at will to be initiated, in the hope of life after death. Evidence for the actual procedure of the initiation is scanty or totally absent. In many mysteries, secrecy of the *arrheta* and *aporrheta* was enforced, while teaching concentrated on an oral and apparently a written *hieros logos*. The only one thing certain is that the initiates, i.e., those who through initiation acquired a personal experience of communication with the divine, are presented as having been reborn, transformed as regards their previous views particularly on matters of life and death, and are referred to as *olbios*, *eudaimon*, *makar* and *hosios*, epithets which denote perfect and absolute bliss, usually employed to describe the 'life' of the gods in literary texts.

These two opposite views on eschatology, expressed directly or indirectly in literary texts, appear to be followed in burial practices. For the first view, which stresses life and the things above the earth, the funerary stelai, altars, sarcophagi, inscriptions, and other earthly and consequently 'public' grave markers constitute the tangible evidence.

For the second and more pleasing view of afterlife, whose interest is focused on the beyond and life after death, archaeological research has added a unique category of objects, the so-called 'Bacchic-Orphic' incised gold (and one silver) *epistomia*, with which some initiates were buried⁵. The choice of eternal, incorruptible and immortal gold (and silver in a single instance in Paestum, Italy) as the most suitable material for these *epistomia* is anything but fortuitous, because it symbolizes the golden and silver races of Hesiod, which the initiates believed that they were not at all bygone but still attainable through initiation, even if in the Underworld.

These *epistomia*, in the shape of a mouth or rectangular or in the shape of an olive-, myrtle- or ivy-leaf⁶, and paper-thin, accompanied the initiate after death into the Underworld and were not intended for the general public –otherwise their texts would have been inscribed

4 Burkert 1994.

5 For publications of *epistomia* see Zuntz 1971, Riedweg 1998, 389-98; 2002; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001; Bernabé 2005; Graf – Johnston 2007; Tzifopoulos 2010α; Edmonds 2011.

6 For the term *epistomion* and its shape see Δεσποίνη 1998; Dickie 1995, 84-6; Tzifopoulos 2010α, 67-76.

Για τη δεύτερη και πιο εύχαρη εικόνα για τα μετά θάνατον, σύμφωνα με την οποία το επέκεινα και η μεταθανάτια ζωή μονοπωλούν το ενδιαφέρον, εκτός από τις έμμεσες αναφορές στα λογοτεχνικά κείμενα, η αρχαιολογική έρευνα έχει προσθέσει μια μοναδική κατηγορία αντικειμένων, τα αποκαλούμενα «βακχικά-ορφικά» ενεπίγραφα χρυσά (με εξαίρεση ένα ασημένιο) επιστόμια, μαζί με τα οποία ενταφιάζονταν κάποιοι μύστες⁵. Η επιλογή του αιώνιου, άφθαρτου και αθάνατου χρυσού (και σε ένα μόνο παράδειγμα από την Ποσειδωνία της Ιταλίας του αργύρου) ως του καταλληλότερου υλικού για την κατασκευή των επιστομιών μόνο τυχαία δεν είναι, γιατί συμβολίζει ακριβώς τη χρυσή και αργυρή εποχή του Ησιόδου, οι οποίες για τους μύστες όχι μόνο δεν έχουν παρέλθει, αλλά πιστεύουν ότι είναι εφικτό μέσω της μύησης να «ζήσουν» στις εποχές αυτές έστω στον Κάτω Κόσμο.

Τα επιστόμια, στο σχήμα είτε του στόματος είτε ορθογωνίου παραλληλόγραμμου, ή στο σχήμα φύλλων ελιάς, μυρτιάς και κισσού⁶, και λεπτά όσο το χαρτί, συνόδευαν τον νεκρό μύστη στον Κάτω Κόσμο, και δεν προορίζονταν για το ευρύ κοινό –διαφορετικά το κείμενό τους θα είχε χαραχθεί στις επιτύμβιες στήλες κατά το ανάλογο των επιγραμμάτων. Η θέση εύρεσης όλων των επιστομιών μέσα στον τάφο δεν είναι γνωστή. Χρησίμευαν είτε ως επιστόμια, ήταν δηλαδή τοποθετημένα πάνω στο στόμα του νεκρού, πιθανόν για πρακτικούς και όχι μόνο λόγους όπως άλλωστε γίνεται και σήμερα, είτε ήταν τοποθετημένα πάνω στο στήθος ή σε μία από τις παλάμες του νεκρού. Έτσι το κείμενο το οποίο φέρουν στην ουσία είναι οι λέξεις που ο νεκρός απευθύνει στους άρχοντες του Κάτω Κόσμου, κυρίως στην Περσεφόνη, είτε ο ίδιος, είτε με τη μεσολάβηση κάποιου ο οποίος διαβάζει το μήνυμα αντί του νεκρού.

Τα χρυσά ενεπίγραφα επιστόμια της Μακεδονίας ανέρχονται σε δώδεκα τον αριθμό, από τα οποία τρία από τη βόρεια Πιερία. Σε δύο τάφους του εκτεταμένου νότιου νεκροταφείου της Πύδνας, στο οικοπέδο Κ. Χρυσοχοϊδή στις Αλυκές Κίτρος, ήρθαν στο φως δύο χρυσά νομίσματα Φιλίππου Β΄ των οποίων και οι δύο πλευρές είχαν λειανθεί για τη χάραξη των ονομάτων των δύο νεκρών, ενός άνδρα και μίας γυναίκας: το ένα φέρει στον εμπροσθότυπο και τον οπισθότυπο το όνομα Άνδρων σε δύο στίχους, το άλλο μόνο στον οπισθότυπο το όνομα Ξεναρίστη σε δύο στίχους⁷. Από το νεκροταφείο της αρχαίας Μεθώνης στον Παλαιοκαταχή Πιερίας, τη νέα θέση της Μεθώνης μετά την κατάληψή της από τον Φίλιππο Β΄, προέρχεται το χρυσό επιστόμιο της νεκρής με το όνομά της χαραγμένο στον δωρικό τύπο Φυλομάγα (Φυλομάχη)⁸. Στα τρία αυτά παραδείγματα της βορείου Πιερίας προστέθηκε και ένα τέταρτο από τη νότια: στον μακεδονικό τάφο V του Δίου βρέθηκε χρυσό δισκάριο (πιθανόν ένα είδος ψευδονομίσματος) πάνω στο οποίο με σικτά γράμματα είχε χαραχθεί το όνομα του νεκρού σε δύο στίχους: Έπιγέινης⁹.

Η χρήση των συγκεκριμένων ενεπίγραφων χρυσών επιστομιών της Πιερίας αλλά κυρίως η σημασία τους για τους νεκρούς που αυτά συνόδευαν δεν είναι αυτονόητη, ενώ η κατάστασή περιπλέκεται, όταν προστεθούν και τα υπόλοιπα οκτώ χρυσά ενεπίγραφα επιστόμια της Μακεδονίας.

Από τάφους της Πέλλας προέρχονται δύο χρυσά φύλλα, το ένα στο σχήμα μάλλον μυρτιάς, με τα ονόματα Φιλοξένα¹⁰ και Ήγησίσα¹¹, ενώ σε τάφο στην Ευρωπό Κιλκίς βρέθηκε χρυσό ορθογώνιο έλασμα με το όνομα Βοττακός¹². Τα επτά αυτά χρυσά επιστόμια ακο-

5 Για τις εκδόσεις των επιστομιών βλ. Zuntz 1971· Riedweg 1998, 389-98· επίσης, 2002· Bernabé, Jiménez San Cristóbal 2001· Bernabé 2005· Graf – Johnston 2007· Tzifopoulos 2010α· Edmonds 2011, 16-50.

6 Για τον όρο επιστόμιο και το σχήμα τους βλ. Δεσποίνη 1998· Dickie 1995, 84-6· Tzifopoulos 2010α, 67-76.

7 Μπέσιος, στο: Tzifopoulos 2010α, 32-4, αρ. 13 και αρ. 14· Μπέσιος 2010, 238-9· Επίσης, Edmonds 2011, 39.

8 Μπέσιος, στο: Tzifopoulos 2010α, 34-5, αρ. 15· και Μπέσιος 2010, 309 αντίστοιχα· επίσης, Edmonds 2011, 39.

9 Παντερμαλής 1999, 271 (SEG XLIX 703)· Graf – Johnston 2007, 42-3, αρ. 33· Edmonds 2011, 39.

10 Λιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 95, πίν. 8· 1989-91, 82-4, πίν. 29α· SEG XLII 619α· Riedweg 1998, 389-398· 2002· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, αρ. L16α· Bernabé 2005, fr. 496α· Graf – Johnston 2007, 42-3, αρ. 32· Edmonds 2011, 39.

11 Λιμπάκη-Ακαμάτη 1992, 127-8· SEG XLV 783, 47.928· Riedweg 1998, 389-98· 2002· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, αρ. L16β· Bernabé 2005, fr. 496β· Graf – Johnston 2007, 30-1, αρ. 20· Edmonds 2011, 39.

12 Σαββοπούλου 1992, 427 πίν. 4· SEG XLV 762· Riedweg 1998, 389-98· 2002· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, αρ. L16γ· Bernabé 2005, fr. 496γ· Graf – Johnston 2007, 44-5, αρ. 36· Edmonds 2011, 39.

on grave stelai in the manner of the epigrams. The precise findspot of all the *epistomia* inside the grave is not known: they were used literally as mouth-bands over the deceased's mouth, probably for practical as well as other reasons as is still done today, or they were placed either on the chest or on one of the hands. The text incised on them was thus in essence the words that the deceased addressed to the rulers of the Underworld, mainly to Persephone, either in person or through an intermediary who would read the message on behalf of the deceased.

A total of twelve incised gold *epistomia* have been found so far in Macedonia, three of which in northern Pieria. In each of two graves of the extensive south cemetery at Pydna, located in K. Chrysochoides' plot at Alykes Kitros, two gold coins of Philip II were found, both smoothed on both sides so that the names of a male and a female deceased could be engraved on them: on the obverse and reverse of one coin the name *Andron* (Ἄνδρων) is incised in two lines; and on the reverse of the other coin the name *Xenariste* (Ξεναρίστη) again in two lines⁷. From the cemetery of ancient Methone at Palaiokatachas in Pieria, the new site of Methone after Philip's II seizure, comes a gold *epistomion* incised with the female deceased's name in its Doric form *Phylomaga/Phylomache* (Φυλομάγα/Φυλομάχη)⁸. To these three examples from northern Pieria a fourth is added from the south: Macedonian Grave V at Dion yielded a gold disk (probably a kind of pseudo-coin) with the name *Epigenes* (Ἐπιγένης) incised in two lines with dotted letter-strokes⁹.

The use of these engraved gold *epistomia* from Pieria and particularly their meaning for the deceased they accompanied is not obvious, and the situation becomes more complicated when the other eight incised gold *epistomia* from Macedonia are added to the puzzle.

Two gold *epistomia* have been found in graves at Pella, one in the shape rather of a myrtle leaf, incised with the names *Philoxena* (Φιλοξένα)¹⁰ and *Hegesiska* (Ἡγησίσα)¹¹, while an *epistomion* with the name *Bottakos* (Βοττακός) was found in a grave at Europos Kilkis¹². All these seven gold *epistomia* follow the same practice, except for the two coins and the pseudo-coin, and consequently form a group. For these seven deceased the incision of their name alone on a gold lamella or coin which later was placed on their mouth, chest or hand inside the grave was enough to achieve the purpose, which may be inferred from the texts on the other four *epistomia*.

From a grave at Aigai/Vergina comes a gold *epistomion* incised with a salutation of the deceased to Persephone using the verb *chaire*, usually employed in addressing the living: *Philiste to Persephone greetings* (Φιλίστη Φερσεφόννη χαιρεῖν)¹³; while on one side of a gold *epistomion* from a grave at Agios Athanasios near Thessaloniki the deceased salutes with the same verb Hades as 'Lord' in three lines: *A. Philotera to Despotes greetings* (Φιλωτήρα | τῶι Δεσπ<ό>τε<ι> {α} χέρε<ν>) (the text on side B: *EIMΩ*, remains a puzzle)¹⁴. The text engraved on a gold myrtle(?) leaf from a grave at Pella contains in three lines not only the deceased's name and greetings to Persephone (the verb *chairein* is missing as readily understood), but also two defining epithets: *To Persephone Poseidippos pious mystes (greetings)* (Φερσεφόννη | Ποσειδίππος μύστης | εὐσεβής)¹⁵. Similar terms are added to the name of the deceased in the four-lines

7 Bessios, in: Tzifopoulos 2010α, 32-4, nos. 13, 14; Μπέσιος 2010, 238-9; Edmonds 2011, 39.

8 Bessios, in: Tzifopoulos 2010α, 34-5, no. 15, and Μπέσιος 2010, 309, respectively; also, Edmonds 2011, 39.

9 Παντερμαλής 1999, 271 (SEG XLIX 703); Graf – Johnston 2007, 42-3, no. 33; Edmonds 2011, 39.

10 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 95 pl. 8; 1989-91, 82-4, pl. 29α; SEG XLII 619a; Riedweg 1998, 389-98; 2002; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, no. L16a; Bernabé 2005, fr. 496a; Graf – Johnston 2007, 42-3, no. 32; Edmonds 2011, 39.

11 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1992, 127-8; SEG XLV 783, 47.928; Riedweg 1998, 389-98; 2002; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, no. L16f; Bernabé 2005, fr. 496f; Graf – Johnston 2007, 30-1, no. 20; Edmonds 2011, 39.

12 Σαββοπούλου 1992, 427 pl. 4; SEG XLV 762; Riedweg 1998, 389-98; 2002; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, no. L16g; Bernabé 2005, fr. 496g; Graf – Johnston 2007, 44-5, no. 36; Edmonds 2011, 39.

13 Πέτσας 1961, 259; Riedweg 1998, 389-98; 2002; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, no. L16k; Bernabé 2005, fr. 496k; Graf – Johnston 2007, 46-7, no. 37; Edmonds 2011, 39.

14 Πέτσας 1967α, 399-403, 400, fig. 21; 1967β, 75b (photograph); Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992, 369-70 (mention); Bernabé 2005, fr. 496l; Graf – Johnston 2007, 46-7, no. 38; Hatzopoulos 2006; Χατζόπουλος 2008 (editio princeps); EBGR 2003.68; Edmonds 2011, 39.

15 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 95, pl. 9; 1989-91, 73-80 pl. 27α; SEG 42.619b, XLV 782, 48.819; EBGR 1994-95.218, 1998.69; Riedweg 1998, 389-398; 2002; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, no. L 16b; Bernabé 2005, fr. 496b; Graf – Johnston 2007, 42-3, no. 31; Edmonds 2011, 39.

λουθούν όλα την ίδια πρακτική, με εξαίρεση τη χρήση των δύο νομισμάτων και του ψευδονομίσματος, και συνεπώς συγκροτούν μία ομάδα. Για τους συγκεκριμένους επτά νεκρούς η αναγραφή μόνο του κύριου ονόματός τους πάνω σε χρυσό έλασμα ή νόμισμα, το οποίο στη συνέχεια κάποιος τοποθετούσε στο στόμα, το στήθος ή την παλάμη του νεκρού μέσα στον τάφο, ήταν αρκετή για να επιτευχθεί ο στόχος, ο οποίος διαφαίνεται στα κείμενα των υπολοίπων τεσσάρων επιστομίων.

Από τάφο στις Αιγές/Βεργίνα προέρχεται χρυσό επιστόμιο, το κείμενο του οποίου είναι προσφώνηση της νεκρής στην Περσεφόνη με το ρήμα *χαίρει*, το οποίο κατά κανόνα απευθύνεται ως χαιρετισμός σε ζωντανούς: *Φιλίστη Φερσεφόνη χαίρειν*¹³, ενώ από τάφο στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης στη μια πλευρά χρυσού ορθογώνιου επιστομίου η νεκρή προσφωνεί με το ίδιο ρήμα τον Άδη ως Δεσπότη: *Α. Φιλωτήρα | τῶι Δεσπ<ό> | τε<ι> {α} χέρε<ν>* (το κείμενο στην πλευρά Β: *ΕΙΜΩ*, παραμένει προς διερεύνηση)¹⁴. Στο χρυσό φύλλο μάλλον μυρτιάς από τάφο της Πέλλας εκτός από τη χάραξη της προσφώνησης του νεκρού στην Περσεφόνη, χωρίς το ρήμα το οποίο παραλείπεται μάλλον ως εύκολα εννοούμενο, προστίθενται στο όνομα του νεκρού δύο καθοριστικά επίθετα: *Φερσεφόνη | Ποσειδίππος μύστης | εὐσεβής*¹⁵. Παρόμοια επίθετα προστίθενται και στο όνομα της νεκρής στο κείμενο σε τέσσερις στίχους του χρυσού ορθογώνιου επιστομίου από τάφο στην Αμφίπολη, το οποίο βρέθηκε διπλωμένο πάνω στο στήθος της: *εὐαγγής ἱερά Διονύ | σου Βαχχίου εἰμί, | Ἀρχεβού[λ]η | Ἀντιδώρου*¹⁶. Στο συγκεκριμένο κείμενο, αντί της προσφώνησης προς την Περσεφόνη ή τον Άδη, επιλέγεται η αυτοσύσταση της νεκρής με το όνομα, το πατρώνυμο ή το όνομα του συζύγου και την ιδιαίτερη σχέση της με τον Βάχχιο Δίονυσο.

Από τα τέσσερα αυτά ενεπίγραφα επιστόμια προκύπτει ότι οι συγκεκριμένοι έντεκα νεκροί ήταν μύστες μιας μυστηριακής λατρείας, σύμφωνα με την οποία κατά τη διάρκεια του ενταφιασμού η εν ζωή μύσή τους έπρεπε για κάποιους λόγους να δηλωθεί εντός του τάφου με τρόπο χειροπιαστό, με την τοποθέτηση του ενεπίγραφου επιστομίου (ή νομίσματος) στο στόμα, το στήθος ή την παλάμη του νεκρού. Προφανώς όλοι οι μύστες δεν ήταν υποχρεωτικό να χαραχούν το ίδιο κείμενο με τον ίδιο τρόπο στο ίδιο αντικείμενο, ενώ σε μία περίπτωση, σύμφωνα με τον ανασκαφέα Παύλο Χρυσοστόμου (1992), το χρυσό φύλλο ελιάς από τάφο της Πέλλας ίσως έφερε κείμενο «γραμμένο με μελάνι και γι' αυτό δεν έχει σωθεί».

Τα δώδεκα αυτά κείμενα μυστών της Μακεδονίας είναι συνοπτικά και για την επίτευξη του στόχου τους επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν σύμβολα, ένα μέρος αντί του γενικότερου και λεπτομερέστερου όλου, αφού και μόνο η μονολεκτική αυτοσύσταση του νεκρού μύστη ήταν αρκετή για τους επαίοντες να αλληλοαναγνωρισθούν. Η επιλογή τών προς χάραξη κειμένων μάλλον επαφιόταν στην κρίση του μύστη ή του επιφορτισμένου με τα της ταφής προσώπου, χωρίς συγκεκριμένα και σαφή κριτήρια, εκτός του γενικού κανόνα ότι τα ευκόλως εννοούμενα για τους νεκρούς μύστες και τους αποδέκτες των κειμένων μπορούν να παραλειφθούν ως αυτονόητα. Σύμφωνα με το κείμενο το οποίο επιλέγεται να χαραχθεί, τα δώδεκα χρυσά ενεπίγραφα επιστόμια της Μακεδονίας, τα οποία χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} μέχρι και τον 2^ο/1^ο αι. π.Χ., παρουσιάζουν ομοιότητες αλλά και διαφορές και κατατάσσονται σε τέσσερις ομάδες (εντός παρένθεσης με γράμμα του λατινικού αλφαβήτου)¹⁷: αυτά στα οποία αναγράφεται μόνο το όνομα του νεκρού (ομάδα F)· αυτά στα οποία μετά το όνομα προστίθεται η προσφώνηση στην Περσεφόνη και τον Δεσπότη/Άδη (ομάδα E)· αυτά στα οποία μαζί με το

13 Πέτσας 1961, 259· Riedweg 1998, 389-98· 2002· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80 αρ. L 16k· Bernabé 2005, απ. 496k· Graf – Johnston 2007, 46-7, αρ. 37· Edmonds 2011, 39.

14 Πέτσας 1967α, 399-403, 400, σχ. 21· 1967β, 75b (φωτογραφία)· Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992, 369-70 (μνεία)· Bernabé 2005, απ. 496l· Graf – Johnston 2007, 46-7, αρ. 38· Hatzopoulos 2006· 2008 (editio princeps)· *EBGR* 2003.68· Edmonds 2011, 39.

15 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 95, πίν. 9· 1989-91, 73-80, πίν. 27α· *SEG* XLII 619b, XLV 782, XLVIII 819· *EBGR* 1994-95.218, 1998.69· Riedweg 1998, 389-98· 2002· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, αρ. L 16b· Bernabé 2005, απ. 496b· Graf – Johnston 2007, 42-3, αρ. 31· Edmonds 2011, 39.

16 Μάλαμα 2000, 55-70· 2001, 117-8· Bernabé 2005, απ. 496n· *SEG* LI 788· *EBGR* 2001, αρ. 118 (η συμπλήρωση του στ. 3 του Άγγελου Χανιώτη)· Graf – Johnston 2007, 40-1, αρ. 30· Edmonds 2011, 38.

17 Για την κατάταξη όλων των βακχικών-«ορφικών» κειμένων σε επτά ομάδες (A-F) βλ. Tzifopoulos 2010α, 93-101.

text on a gold *epistomion* from a grave at Amphipolis, which was found folded on her breast: *blessed, holy of Dionysos Bacchios am I, Archeboule of Antidoros* (εὐαγγής ἱερὰ Διονύσου Βαχχίου εἰμί, Ἰ Ἀρχεβού[λ]η Ἰ Ἀντιδώρου)¹⁶. In this text, instead of a salutation to Persephone or Hades, the deceased has elected to identify herself with her name, the name of her father or husband, and her special relationship with Bacchic Dionysos.

These four incised *epistomia* show that all eleven deceased were initiates of a mystery cult, which for some reason required that their initiation during their lifetime be declared in a tangible manner inside the grave at the time of their burial, by placing an incised gold lamella or coin on their mouth, chest or hand. Evidently, all the initiates were not required to employ the same form of text in the same manner on the same object, while in one case, according to the archaeologist Pavlos Chryssostomou (1992), the gold olive leaf from a grave at Pella “may have been written on in ink, on account of which the text has not survived.”

These twelve texts of initiates from Macedonia are synoptic in character and in order to achieve their goal they employ *symbols*, a part for the more general and more detailed whole, since even the one word self-introduction of the deceased is more than enough for the initiate to be recognized by those privy to the mysteries. The choice of text to be engraved was probably left up to the initiate or the person responsible for the burial, without any clear and specific criteria, except for the general rule that whatever was easily understood by the deceased initiates and the addressees of the texts could be omitted as self-evident. According to the choice of text, the twelve gold *epistomia* of Macedonia, which date from the end of the 4th to the 2nd or 1st cent. BC, present both similarities and differences and fall into four groups¹⁷: those recording only the name of the deceased (group F); those in which the name of the deceased is followed by a salutation to Persephone and to Lord/Hades (group E); those that state both the deceased’s name and her special relation to Bacchios Dionysos (group D); and, finally, those that may have had a text written on in ink or other perishable material, or even *epistomia* that may have had no text at all, if the deceased thought that the placement of the gold lamella on his mouth, breast or hand would just as well serve the purpose of symbolizing his initiation –an example of *symbolic* epigraphy par excellence.

This notwithstanding, even the initiates who followed a specific burial practice differ in details: for example, in groups F and E some initiates chose to have the text incised on gold lamellae in the shape of a specific plant, undoubtedly for its particular symbolism, while others chose to be buried with an *epistomion* as well as a coin, whatever the implications are for these initiates’ ideology on afterlife.

The examples of the two coins and a pseudo-coin from Pydna and Dion are so far unique. It is known that coins begin to appear in graves in the 5th cent. BC, generally called Charon’s coins, *danake*, or burial coins, a practice for which many different interpretations have been proposed¹⁸. Margherita Guarducci (1974) observed that some incised gold *epistomia* were folded or rolled up so as to be reduced to the size of coins, and thus fit inside the mouth of the deceased, the safest part of the body. Likewise, Petros Themelis (1994) suggested that the incised gold myrtle leaf of Philemena from Elis (F8) was placed on her mouth not only as an *epistomion* but possibly also as a burial coin, since no coin was recovered from the grave. It is noteworthy that in antiquity coins are absent from the majority of burials, nor are all the deceased initiates with *epistomia* accompanied necessarily by a coin. Consequently, the problem of correlating the two burial practices and their ideology remains open: whether, that is, the use of an *epistomion* was identified with or represented also that of a burial coin and under what circumstances.

The rare and unique case of the two initiates from Pydna and the initiate from Dion, whose names were incised on two gold coins of Philip II and a kind of pseudo-coin respectively, confirms incontrovertibly Guarducci’s and Themelis’ suggestion at least as regards the similar

16 Μάλαμα 2000, 55-70; 2001, 117-8; Bernabé 2005, fr. 496n; SEG XLI 788; EBGR 2001.118 (the restoration of line 3 by Angelos Chaniotis); Graf – Johnston 2007, 40-1, no. 30; Edmonds 2011, 38.

17 For the classification of the Bacchic-Orphic texts in seven groups (A-F) see Tzifopoulos 2010α, 93-101.

18 Chryssanthaki-Nagle 2006; Tzifopoulos 2010α, 66-82.

όνομα αναφέρεται και η σχέση της νεκρής με τον Βάκχιο Διόνυσο (ομάδα D): και, τέλος, η πιθανότητα αναγραφής κειμένου με μελάνι ή άλλη φθαρτή ύλη, ή ακόμα και η μη αναγραφή οιασδήποτε κειμένου (ομάδα G), αν ο/η μύστης θεωρούσε ότι η τοποθέτηση του χρυσού επιστομίου στο στόμα, στήθος ή χέρι του ως δηλωτικό σύμβολο της μύστης του εξασφάλιζε τον στόχο –μία εξέχουσα περίπτωση συμβολικής επιγραφής.

Παρά ταύτα, ακόμα και οι μύστες, οι οποίοι ακολουθούν μια συγκεκριμένη πρακτική, διαφοροποιούνται στις λεπτομέρειες: π.χ. στις ομάδες F και E, κάποιοι μύστες επιλέγουν να χαραχθεί το κείμενο πάνω σε χρυσό έλασμα συγκεκριμένου σχήματος ενός συγκεκριμένου φυτού προφανώς για τον ιδιαίτερο συμβολισμό του, ενώ κάποιοι άλλοι εκτός από το επιστόμιο ενταφιάζονται και με νόμισμα με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη μεταθανάτια ιδεολογία του νεκρού μύστη.

Τα παραδείγματα των δύο νομισμάτων και του ψευδονομίσματος από την Πύδνα και το Δίον της Πιερίας είναι μέχρι τώρα μοναδικά. Είναι γνωστό ότι από τον 5^ο αι. π.Χ. αρχίζει η εμφάνιση νομισμάτων μέσα στους τάφους, τα οποία αποκαλούνται «χαρώνιοι οβολοί», «δανάκες», «εντάφια-νομίσματα», συνήθεια για την οποία έχουν προταθεί πολλές ερμηνείες¹⁸. Η Margarita Guarducci (1974) είχε παρατηρήσει ότι μερικά χρυσά ενεπίγραφα επιστόμια διπλώνονταν ή τυλίγονταν για να μικρύνει το μέγεθός τους στο αντίστοιχο των νομισμάτων και έτσι να χωρέσουν στο στόμα του νεκρού, το ασφαλέστερο σημείο του σώματος. Παρόμοια, ο Πέτρος Θέμελης (1994) έχει προτείνει το χρυσό ενεπίγραφο φύλλο μυρτιάς της Ηλείας Φιλημήνας (F8) να είχε τοποθετεί στο στόμα της νεκρής όχι μόνο ως επιστόμιο αλλά ενδεχομένως και ως «δανάκη», αφού στον τάφο δεν εντοπίστηκε νόμισμα. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι στην πλειονότητα των ταφών τα νομίσματα απουσιάζουν, ενώ και οι νεκροί μύστες που φέρουν επιστόμια δεν συνοδεύονται απαραίτητως όλοι με νόμισμα. Συνεπώς, το πρόβλημα του συσχετισμού των δύο ταφικών πρακτικών και της ιδεολογίας τους παραμένει ανοικτό, αν δηλαδή η χρήση του επιστομίου ταυτιζόταν με ή αντιπροσώπευε και αυτή του εντάφιου νομίσματος και σε ποιες περιπτώσεις.

Η σπάνια και μοναδική όμως περίπτωση των δύο μυστών της Πύδνας και του μύστη του Δίου, των οποίων τα ονόματα χαραχθήκαν σε δύο χρυσά νομίσματα Φιλίππου Β' και σε ένα μάλλον ψευδο-νόμισμα αντίστοιχα, αναμφισβήτητα επιβεβαιώνει τις προτάσεις της Guarducci και του Θέμελη, τουλάχιστον ως προς την παρόμοια ταφική πρακτική της χρήσης εντάφιου νομίσματος και χρυσού επιστομίου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση μάλιστα, τα δύο αντικείμενα, εντάφιο-νόμισμα και χρυσό επιστόμιο, τα οποία συμβολίζουν δύο διαφορετικές και πάντως όχι απαραίτητα ταυτόσημες μεταθανάτιες αντιλήψεις, συμπίπτουν και ταυτίζονται. Οι τρεις νεκροί της Πύδνας και του Δίου, οι οποίοι ενταφιάστηκαν με το χρυσό ενεπίγραφο νόμισμα και ψευδονόμισμα είτε για λόγους οικονομίας είτε για λόγους χρόνου είτε για άλλο λόγο, χρησιμοποιώντας ένα αντικείμενο αντί για δύο, το οποίο πληροί τις προϋποθέσεις, δηλώνουν ταυτόχρονα και ότι είναι μύστες και ότι πρέπει να συνοδεύονται στον τάφο τους με εντάφιο-νόμισμα.

Ο συνοπτικός αλλά όχι σκόπιμα μυστικοπαθής χαρακτήρας των δώδεκα αυτών χρυσών ενεπίγραφων επιστομίων της Μακεδονίας αποκτά νόημα μόνον εάν συγκριθεί με τα άλλα παρόμοια και εξίσου συνοπτικά από την Πελοπόννησο και την Κρήτη, αλλά κυρίως με τα μεγαλύτερα κείμενα από τη Θεσσαλία, την Κρήτη και την Ιταλία, των οποίων ουσιαστικά αποτελούν μία συντομογραφημένη εκδοχή. Μέχρι τώρα έχουν έρθει στο φως συνολικά σαράντα-επτά (47) χρυσά επιστόμια, τα οποία ανάλογα με το χαραγμένο κείμενο κατατάσσονται σε επτά ομάδες και χρονολογούνται από τον 5^ο αι. π.Χ. μέχρι τον 1ο αι. μ.Χ. Στα δώδεκα (12) της Μακεδονίας προστίθενται: πέντε (5) από τη Θεσσαλία, έξι (6) από την Πελοπόννησο, δεκατέσσερα (14) από την Κρήτη και δέκα (10) από την Ιταλία¹⁹.

Η περίπτωση των δώδεκα χρυσών ενεπίγραφων επιστομίων της Μακεδονίας, τα οποία εντάσσονται σε τέσσερις ομάδες, παρουσιάζει τις εξής ιδιαιτερότητες. Ο ίδιος τρόπος με τα επτά επιστόμια (F4, F7, F9-13) της Μακεδονίας εμφανίζεται και στα έξι χρυσά ενεπίγραφα επιστόμια από το Αίγιο και την περιοχή της Ηλείας στη βόρεια Πελοπόννησο, τα οποία ανή-

18 Chryssanthaki-Nagle 2006· Tzifopoulos 2010α, 66-82.

19 Βλ. παραπάνω, σημ. 5, 17.

burial practice when using a burial coin and a gold *epistomion*. In fact, in these three specific instances the two objects, burial coin and gold *epistomion*, which symbolize two different and at any rate not necessarily identical views on afterlife, coincide and are associated. The three deceased of Pydna and Dion, who were buried with an incised gold coin or pseudo-coin, either because of cost or time or some other reason, employed a single object to satisfy the requirements of two, i.e. both the *epistomion* and initiation and the burial coin practice.

The synoptic but not deliberately secretive nature of these twelve gold *epistomia* of Macedonia becomes meaningful only when compared with the other similar and equally succinct texts from the Peloponnese and Crete, and especially with the longer texts from Thessaly, Crete and Italy, of which they are essentially an abbreviated version. To date a total of forty-seven (47) gold *epistomia* have come to light, which according to the text incised on them are classified into seven groups and which date from the 5th cent. BC to the 1st century AD. In addition to the twelve (12) *epistomia* from Macedonia there are: five (5) from Thessaly, six (6) from the Peloponnese, fourteen (14) from Crete, and ten (10) from Italy¹⁹.

The twelve gold *epistomia* from Macedonia, which fall into four groups, display the following particularities. The same manner of the seven *epistomia* (F4, F7, F9-13) from Macedonia is shared by the six incised gold *epistomia* from Aigion and Elis in the northern Peloponnese, all of which belong to group F and bear the name of the deceased [F1: *Euxena* (Εὐξένα)²⁰, F3: *Palatha* (Παλάθα)²¹, F8: *Philemena* (Φιλημήνα)²²], which in two cases is followed by the word *initiate* (F5: *Dexilaos mystes* (Δεξιλάος μύστας)²³, F6: *Philon mystes* (Φίλων μύστας)²⁴], whereas in one case only the word *initiate* [F2: *mystes* (μύστης)²⁵] is engraved. A characteristic trait shared by the initiates in Macedonia and the Peloponnese is that they choose not to incise long texts, but simply their name which they deem sufficient enough, a practice not shared by other initiates in Thessaly, Crete and Italy, with the single exception of Caecilia Secundina in Rome, dated, however, to the 2nd cent. AD (A5).

The *epistomia* of group E, which comprises greetings to Persephone and/or Hades, present a similar picture. Whereas the salutation to Persephone on the *epistomia* from Aigai (E2) and Pella (E3) is also found in the longer texts from Thessaly and Italy (*epistomia* from Italy also mention Hades and Dionysos with their euphemistic names), Hades is greeted by the deceased initiate as *Despotes* only on the *epistomion* from Agios Athanasios in Macedonia (E5), and as Plouton together with Persephone on two *epistomia* from Eleutherna and from Sfakaki near Rethymno in Crete (E1 and E4)²⁶. Also from Sfakaki come three unincised gold *epistomia* (G2-4), which seem to function in a way more or less similar to that from Pella (G1) and to all the *epistomia* engraved with synoptic or more detailed texts, as the texts of all *epistomia* constitute the most economical form of abbreviation.

19 See above, nn. 5, 17.

20 Παπαθανασόπουλος 1969, 153 pl. 153β; *SEG* XXXI 354, LII 471; Γιαλούρης 1996, 128-129; Riedweg 2002; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, no. L 16i; Bernabé 2005, fr. 496i; Zoumbaki 2005, 169; Graf – Johnston 2007, 38-9, no. 27; Edmonds 2011, 39.

21 Λαζαρίδης 1981, 151; 1982, 135, pl. 86α; *SEG* XXXVIII 363; Zoumbaki 2005, 286; Torjussen 2008; Edmonds 2011, 39.

22 Θέμελης 1994, 146-9, 154 no. 15 pl. 82β; *SEG* XLVI 456, LII 470; Riedweg 1998, 389-98 and Riedweg 2002; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, no. L 16j; Bernabé 2005, fr. 496j; Zoumbaki 2005, 354-5; Graf – Johnston 2007, 32-3, no. 32; Edmonds 2011, 39.

23 Παπακώστα 1987, 153; *SEG* XLI 401; Riedweg 1998, 389-398; 2002; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, no. L 16c; Bernabé 2005, fr. 496c; Graf – Johnston 2007, 30-1, no. 21; Edmonds 2011, 39.

24 Παπακώστα 1987, 153; *SEG* XLI 401; Riedweg 1998, 389-98; 2002; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, no. L 16d; Bernabé 2005, fr. 496d; Graf – Johnston 2007, 30-1, no. 22; Edmonds 2011, 39.

25 Παπαποστόλου 1977, 94, pl. 63β; *SEG* XXXIV 338; Riedweg 1998, 389-398; 2002; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, no. L 16e; Bernabé 2005, fr. 496e; Graf – Johnston 2007, 30-1, no. 20; Edmonds 2011, 39.

26 The case of the salutation to Plouton on an epistomion from Crete was considered unique and a local variant of the Orphics of the island, since Plouton at the time did not appear on any other epistomion (Guarducci, *IC* II xii. 31bis, 171; Zuntz 1971, 384; cf. also Graf 1993, 250-251); the epistomion (E5) from Agios Athanasios (Hatzopoulos 2006 and Χατζόπουλος 2008) has confirmed that Plouton/Despotes/Hades belongs to the common tradition of the same mystery cult.

κουν όλα στην ομάδα F και φέρουν το όνομα του νεκρού (F1: *Εύξένα*²⁰, F3: *Παλάθα*²¹, F8: *Φιλημήνα*²²), το οποίο σε δύο περιπτώσεις συνοδεύεται από τη λέξη *μύστης* (F5: *Δεξίλαος μύστας*²³, F6: *Φίλων μύστας*²⁴), ενώ σε μία περίπτωση χαράσσεται μόνον η λέξη *μύστης* (F2)²⁵. Είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των μυστών στη Μακεδονία και την Πελοπόννησο ότι δεν επιλέγουν να χαράξουν μεγάλα κείμενα, αλλά η χάραξη του κύριου ονόματός τους είναι αρκετή, πρακτική που απουσιάζει από τα παραδείγματα στη Θεσσαλία, την Κρήτη και την Ιταλία, με μόνη εξαίρεση την περίπτωση της Καικιλίας Σεκουνδείνας στη Ρώμη που όμως χρονολογείται τον 2^ο αι. μ.Χ. (A5).

Παρόμοια είναι η εικόνα σχετικά με τα επιστόμια της ομάδας E, όπου εντάσσονται οι προσφωνήσεις στην Περσεφόνη και τον Άδη. Ενώ η προσφώνηση στην Περσεφόνη των επιστομίων από τις Αιγές (E2) και την Πέλλα (E3) απαντά στα μεγαλύτερα κείμενα από τη Θεσσαλία και την Ιταλία (στα επιστόμια της Ιταλίας αναφέρεται και ο Άδης και ο Διόνυσος με τα ευφημιστικά τους ονόματα), εντούτοις ο Άδης προσφωνείται από τον νεκρό μύστη μόνο στο επιστόμιο (E5) από τον Άγιο Αθανάσιο της Μακεδονίας ως *Δεσπότης* και σε δύο επιστόμια από την Ελεύθερνα και το Σφακάκι Ρεθύμνης στην Κρήτη ως *Πλούτων* μαζί με την Περσεφόνη (E1 και E4)²⁶. Από το Σφακάκι της Κρήτης προέρχονται επίσης και τρία ανεπίγραφα χρυσά επιστόμια (G2-4) τα οποία φαίνεται να λειτουργούν με τον ίδιο περίπου τρόπο όπως το επιστόμιο από την Πέλλα (G1), αλλά και όπως όλα τα συνοπτικά ή λεπτομερέστερα ανεπίγραφα επιστόμια, των οποίων αποτελούν την οικονομικότερη εκδοχή συντομογραφίας.

Όλοι οι μύστες όμως δεν επέλεξαν να χαράξουν τη συντομογραφημένη και συνοπτική εκδοχή των κειμένων. Στη Θεσσαλία, την Κρήτη και την Ιταλία έχουν έρθει στο φως χρυσά ανεπίγραφα επιστόμια, τα κείμενα των οποίων κυμαίνονται σε έκταση από τέσσερις μέχρι είκοσι έναν στίχους και προσφέρουν απαντήσεις για τις κρυπτικές προσφωνήσεις στον Άδη και την Περσεφόνη (E2, E3 και E5), αλλά και για την μοναδική εμφάνιση στο επιστόμιο της Αμφίπολης του Βάκχιου Διονύσου (D4). Στα κείμενα αυτά, τα οποία κατατάσσονται σε τρεις ομάδες (A, B, C), αλλού συνοπτικά αλλού με περισσότερες λεπτομέρειες, καταγράφονται συμβουλές και οδηγίες στον νεκρό²⁷: πώς να πορευθεί στον Άδη, από ποιά πηγή/λίμνη να πει νερό, τι να προσέξει, και με ποιά λόγια να προσφωνήσει τους θεούς, αλλά και πώς να απαντήσει σε ερωτήσεις που θα θέσουν οι φύλακες της πηγής/λίμνης του Κάτω Κόσμου για να του επιτρέψουν να πει νερό, και πιθανόν πώς να απαντήσει σε ερωτήσεις της Περσεφόνης. Οι σημαντικές ομοιότητες που παρουσιάζουν τα εκτενή αυτά κείμενα από τη Θεσσαλία, την Κρήτη και την Ιταλία προϋποθέτουν ότι οι συντάκτες/χαράκτες των κειμένων αυτών, για τους οποίους δεν γνωρίζουμε αν ήταν οι ίδιοι οι μύστες, αντλούσαν από μία κοινή παράδοση, η οποία όμως δεν έθετε συγκεκριμένες προδιαγραφές τουλάχιστον ως προς την επιλογή του σχήματος του επιστομίου και των προς χάραξη κειμένων σ' αυτό. Η επιλογή αυτή μάλλον επαφιόταν εξ

20 Παπαθανασόπουλος 1969, 153 πίν. 153β· SEG XXXI 354, LII 471· Γιαλούρης 1996, 128-129· Riedweg 2002· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, αρ. L16i· Bernabé 2005, απ. 496i· Ζουμπάκη 2005, 169· Graf – Johnston 2007, 38-9, αρ. 27· Edmonds 2011, 39.

21 Λαζαρίδης 1981, 151· 1982, 135, πίν. 86α· SEG XXXVIII 363· Ζουμπάκη 2005, 286· Torjussen 2008· Edmonds 2011, 39.

22 Θέμελης 1994, 146-9, 154, αρ. 15 πίν. 82β· SEG XLVI 456, LII 470· Riedweg 1998, 389-398· 2002· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, αρ. L 16j· Bernabé 2005, απ. 496j· Ζουμπάκη 2005, 354-5· Graf – Johnston 2007, 32-3, αρ. 32· Edmonds 2011, 39.

23 Παπακώστα 1987, 153· SEG XLI 401· Riedweg 1998, 389-98· 2002· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, αρ. L 16c· Bernabé 2005, απ. 496c· Graf – Johnston 2007, 30-1, αρ. 21· Edmonds 2011, 39.

24 Παπακώστα 1987, 153· SEG XLI 401· Riedweg 1998, 389-98· 2002· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, αρ. L 16d· Bernabé 2005, απ. 496d· Graf – Johnston 2007, 30-1 αρ. 22· Edmonds 2011, 39.

25 Παπαποστόλου 1977, 94, πίν. 63β· SEG XXXIV 338· Riedweg 1998, 389-98· 2002· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 279-80, αρ. L16e· Bernabé 2005, απ. 496e· Graf – Johnston 2007, 30-1, αρ. 20· Edmonds 2011, 39.

26 Η περίπτωση της προσφώνησης του Πλούτωνα στο επιστόμιο της Κρήτης θεωρείτο μοναδική και ως μία τοπική παραλλαγή των «ορφικών» του νησιού, επειδή ο Πλούτωνας δεν εμφανιζόταν σε κανένα από τα άλλα επιστόμια (Guarducci, IC II xii, 31bis, σ. 171, και Zuntz 1971, 384, αλλά πρβ. Graf 1993, 250-1)· το επιστόμιο (E5) από τον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης (Hatzopoulos 2006 και Χατζόπουλος 2008) επιβεβαίωσε ότι και ο Πλούτωνας/Δεσπότης/Άδης ανήκει στην κοινή παράδοση της ίδιας μυστηριακής λατρείας.

27 Βλ. Tzifopoulos 2010α, 101-15.

Not all the initiates, however, chose for incision a succinct and abbreviated form of text. In Thessaly, Crete and Italy there have come to light engraved gold *epistomia* whose texts vary in length from four to twenty-one lines and provide answers for the cryptic greetings to Hades and Persephone (E2, E3 and E5), and also for the unique appearance of Bacchios Dionysos on the *epistomion* from Amphipolis (D4). These texts, some brief and some more elaborate, which fall into four groups (A, B, C, D), advice and instruct the deceased:²⁷ how to make his way to Hades, which spring/lake to drink from, what to watch out for, how to address the gods, how to answer the questions that the guardians of the spring/lake in the Underworld will put to him before allowing him to drink, and probably how to answer Persephone's questions. The important similarities between these extensive texts from Thessaly, Crete and Italy presuppose that their composers/engravers, who may or may not have been the initiates themselves, draw on a common tradition, which, however, did not lay down specific prescriptions, at least as regards the choice of the *epistomion*'s shape and the text to be incised on it. This choice seems to have been left entirely up to each initiate and the personal ideology s/he had developed from his contact with the divine during and after initiation.

Of the twenty-three long texts, most of them composed in dactylic hexameter and some in alternating dactylic hexameter and rhythmic prose, two from groups B and D have been chosen, which are not only representative of the rest but also crucial for an understanding of the mystery cult, into which these deceased had been initiated, including those who had gold *epistomia* incised with a synoptic or abbreviated text. The two texts that follow make it absolutely clear that these deceased belong to initiates of Bacchic/chthonic Dionysos and consequently all the incised gold *epistomia* constitute the group of Bacchic-Orphic texts.

The incised gold lamella (B10) was found folded four times on the breast of most probably a female buried in the necropolis of Hipponium (Vibo Valentia) in Italy; it dates to *ca* 400 BC and was published in 1974²⁸:

Μναμοσύνας τόδε ΕΠΙΟΝ· ἐπεὶ ἄμ μέλλεισι θανῆσθαι
εἰς Ἄϊδαο δόμος εὐέρεας, ἔστ' ἐπὶ δ<ε>ξιὰ κρένα,
πάρ δ' αὐτὰν ἔστακῦα λευκὰ κυπάρισος,
ἔνθα κατερχόμεναι ψυκαὶ νεκύον ψύχονται·
5 ταύτας τᾶ<ς> κράνας μεδὲ σχεδὸν ἐγγύθεν ἔλθεις·
πρόσθεν δὲ ἠευρέσεις τᾶς Μναμοσύνας ἀπὸ λίμνας
ψυχρὸν ὕδωρ προρέον· φύλακες δὲ ἐπύπερθεν ἔασι·
οἱ δὲ σε εἰρέσονται ἐν φρασὶ πευκαλίμιασι
ὅ τι δὲ ἐξερέεις Ἄϊδος σκότος ὀρφεοντος·
10 εἶπον· “ὑὸς Γᾶς ἐμὶ καὶ Ὅρανὸ ἄστερόεντος,
δίψαι δ' ἐμ' αὔος καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλ<λ>ὰ δότ' ὄχα
ψυχρὸν ὕδωρ πιέναι τῆς Μνεμοσύνης ἀπὸ λίμ<ν>εσ.”
καὶ δέ τοι ἐρέοσιν ἠυποχθονίοι βασιλεῖ·
καὶ δέ τοι δόσοσι πιῆν τᾶς Μναμοσύνας ἀπὸ λίμνας·
15 καὶ δὲ καὶ σὺ πῖὸν ἠοδὸν ἔρχεα<ι> ἠάν τε καὶ ἄλλοι
μύσται καὶ βᾶχχοι ἠιεράν στείχοσι κλεινοί.

The two gold ivy leaves, on which virtually the same text (D2A, D2B) was incised in dactylic hexameter and rhythmic prose, were found on the breast of a female in a grave at Pelinna near Trikala in Thessaly, dated to *ca* 275 BC, and they were published in 1987 (the text presented here is the better preserved Text A and the vertical strokes indicate line changes on the lamella)²⁹:

27 See Tzifopoulos 2010α, 101-15.

28 Foti – Pugliese Carratelli 1974; *SEG* XXVI 1139, XXVII 674, XXVIII 775bis, XXXIV 1002, XXXVII 778, IL 824, ILII 903, ILIII 647, ILIV 809, ILV 1440, ILVI 1318, ILVII 656, LII 951; *EBGR* 1996.33; Riedweg 1998, 389-98; 2002; Pugliese Carratelli 2001, 39-66, no. I A1; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 258-61, no. L1; Bernabé 2005, fr. 474; Graf – Johnston 2007, 4-5, no. 1; Edmonds 2011, 30-1.

29 Tsantsanoglou – Parássoglou 1987; *SEG* XXXVII 497, XXXIX 505, XLII 530, XLV 632, XLVI 654, XLVII 753; Riedweg 1998, 389-98; 2002; Pugliese Carratelli 2001, 116-20, no. II B3; Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 267-8, no. L 7a, b; Bernabé 2005, fr. 485-6; Graf – Johnston 2007, 36-7, no. 26a, b; Iakov 2010; Edmonds 2011, 36-7.

ολοκλήρου στον κάθε ένα μύστη και στην προσωπική ιδεολογία την οποία είχε αναπτύξει από την επαφή του με το θείον κατά τη διάρκεια της μύησης αλλά και μετά από αυτή.

Από τα είκοσι τρία εκτενή κείμενα, τα περισσότερα σε δακτυλικό εξάμετρο και μερικά με εναλλαγή δακτυλικού εξαμέτρου και ρυθμικού πεζού λόγου, επιλέγονται δύο από τις ομάδες Β και D, τα οποία είναι όχι μόνον αντιπροσωπευτικά των υπολοίπων αλλά και καθοριστικά για την κατανόηση της μυστηριακής λατρείας στην οποία είχαν μυηθεί κατά τη διάρκεια της ζωής τους οι συγκεκριμένοι μύστες, συμπεριλαμβανομένων και αυτών οι οποίοι έφεραν χρυσά ενεπίγραφα επιστόμια με συνοπτικό/συνομογραφημένο κείμενο. Τα δύο κείμενα που ακολουθούν αποσαφηνίζουν με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι τα επιστόμια αυτά ανήκαν σε μύστες του Βάκχιου/χθόνιου Διονύσου και συνεπώς όλα τα χρυσά ενεπίγραφα επιστόμια συγκροτούν την ομάδα των βακχικών-‘ορφικών’ κειμένων.

Το ενεπίγραφο ορθογώνιο φύλλο χρυσού (B10) βρέθηκε διπλωμένο τέσσερις φορές πάνω στο στήθος μάλλον νεκρής ενταφιασμένης στη νεκρόπολη του Ιππωνίου (Vibo Valentia) της Ιταλίας, χρονολογείται γύρω στο 400 π.Χ. και δημοσιεύθηκε το 1974²⁸:

- Μναμοσύνας τόδε ΕΡΙΟΝ· ἐπεὶ ἄμ μέλλεισι θανῆσθαι
εἰς Ἄϊδαο δόμος εὐέρεας, ἔστ' ἐπὶ δ<ε>ξιὰ κρένα,
πάρ δ' αὐτὰν ἔστακῦα λευκὰ κυπάρισος,
ἔνθα κατερχόμεναι ψυκαὶ νεκύον ψύχονται·*
5 *ταύτας τᾶ<ς> κράνας μεδὲ σχεδὸν ἐγγύθεν ἔλθεις·
πρόσθεν δὲ हेυρέσεις τᾶς Μναμοσύνας ἀπὸ λίμνας
ψυχρὸν ὕδωρ προρέον· φύλακες δὲ ἐπύπερθεν ἔασι·
οἱ δὲ σε εἰρέσονται ἐν φρασὶ πευκαλίμαισι
ὅ τι δὲ ἐξερέεις Ἄϊδος σκότος ὀρφέντος·*
10 *εἶπον· “ὕδς Γᾶς ἐμὶ καὶ Ὅρανὸ ἀστερόεντος,
δίφαι δ' ἐμ' αὔος καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλ<λ>ὰ δότ' ὄκα
ψυχρὸν ὕδωρ πιέναι τῆς Μνεμοσύνης ἀπὸ λίμ<ν>ε<ς>.”
καὶ δέ τοι ἐρέοσιν ἠυποχθονίοι βασιλεῖ·
καὶ δέ τοι δόσοσι πιῆν τᾶς Μναμοσύνας ἀπὸ λίμνας·*
15 *καὶ δὲ καὶ σὺ πῖὸν ἠοδὸν ἔρχεα<ι> ἠάν τε καὶ ἄλλοι
μύσται καὶ βᾶχχοι ἠιεράν στείχοσι κλεινοί.*

Τα δύο χρυσά φύλλα κισσού, στα οποία είχε χαραχθεί το ίδιο περίπου κείμενο (D2A, D2B) σε δακτυλικό εξάμετρο και ρυθμικό πεζό λόγο, βρέθηκαν πάνω στο στήθος νεκρής σε τάφο της Πέλινας Τρικάλων, ο οποίος χρονολογείται γύρω στο 275 π.Χ., και δημοσιεύθηκαν το 1987 (παρατίθεται το καλύτερα σωζόμενο κείμενο A, όπου οι κάθετες κεραίες υποδηλώνουν την αλλαγή στίχων στο έλασμα)²⁹:

- νῦν ἔθανες | καὶ νῦν ἐγ|ένου, τρισόλβ|ιε, ἄματι τῶιδε. |*
5 *εἰπεῖν Φερσεφόν|αι σ' ὅτι Β<ἀχ>χιος αὐτὸς | ἔλυσε.
ταῖ|ἠῦρος | εἰς γάλα<α> ἔθορες,
αἶ|ψα εἰς γ<ἀ>λα ἔθορες, |*
10 *<κ>ριὸς εἰς γάλα ἔπεσ<ες>, |
οἶνον ἔχεις εὐ|δ<α>ίμονα τιμ<ἀ>ν· |*
15 *κάπ<ι>μέν|ει σ' ὑπὸ | γῆν τε|λέα ἄσ<σ>α|περ ὄλ|βιοι ἄλ|λοι.*

Από τα δύο αυτά κείμενα του Ιππωνίου και της Πέλινας είναι σαφές ότι η συγκεκριμένη μυστηριακή τελετή είναι αυτή του Βακχίου Διονύσου, μύηση στις τελετές του οποίου εξα-

28 Foti – Pugliese Carratelli 1974· SEG XXVI 1139, XXVII 674, XXVIII 775bis, XXXIV 1002, XXXVII 778, IL 824, ILII 903, ILIII 647, ILIV 809, ILV 1440, ILVI 1318, ILVII 656, LIH 951· EBGR 1996, αρ. 33· Riedweg 1998, 389-98· 2002· Pugliese Carratelli 2001, 39-66 αρ. IA1· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 258-61, αρ. L 1· Bernabé 2005, απ. 474· Graf – Johnston 2007, 4-5 αρ. 1; Edmonds 2011.

29 Tsantsanoglou – Parássoglou 1987· SEG XXXVII 497, XXXIX 505, XLII 530, XLV 632, XLVI 654, XLVII 753· Riedweg 1998, 389-98· 2002· Pugliese Carratelli 2001, 116-120, αρ. II B3· Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2001, 267-8, αρ. L 7a, b· Bernabé 2005, απ. 485-6· Graf – Johnston 2007, 36-7, αρ. 26a, b· Iakov 2010· Edmonds 2011, 36-7.

- νῦν ἔθανες | καὶ νῦν ἐγλένου, τρισόλβιε, ἄματι τῶιδε. |
 5 εἶπειν Φερσεφόνηαι σ' ὅτι Β<άχ>χιος αὐτὸς | ἔλυσε.
 τα{ι}ῦρος | εἰς γάλα<α> ἔθορες,
 αἰψα εἰς γ<ά>λα ἔθορες, |
 10 <κ>ριὸς εἰς γάλα ἔπεσ<ες>, |
 οἶνον ἔχεις εὐιδ<α>ίμονα τιμ<ά>ν. |
 15 κάπ<ι>μένει σ' ὑπὸ | γῆν τελέα ἄσ<σ>αίπερ ὄλιβιοι ἄλλιοι.

These two texts from Hipponium and Pelinna make it clear that the specific mystery cult is that of Bacchic Dionysos, and initiation into his rites assured life after death and immortality in the Underworld: the initiate from Hipponium believed that after death she would be led to the sacred way trodden in glory by other *initiates* and *bacchantes* (ll. 15-6), while the initiate from Pelinna is exhorted to salute Persephone declaring that Bacchus himself released and delivered her (ll. 5-7), acting in some way as an intermediary between the deceased and Persephone so as to introduce the deceased into the part of Hades set aside for initiates.

The two texts from Hipponium and Pelinna also clarify the meaning of the text on the *epistomion* of Archeboule from Amphipolis (D4), as well as the salutations to Plouton and Persephone with or without the verb *chairein*, which was often omitted as readily understood³⁰, employed in the texts from Agios Athanassios (E5), Pella (E3), and Aigai (E2), and also on two *epistomia* from Crete (E1, E4).

All this shows that the texts incised on the gold *epistomia*, which have been associated in a general way with Orphism, although Orpheus himself is entirely absent from them, constitute different versions of a mystery cult with a specific set of views and perceptions, that of Bacchic Dionysos³¹. The relation between Orpheus and Dionysos is not easy to trace in the literary and other sources, while designating practices and texts collectively as “Orphic” does not promote, or can even obscure a better understanding of these practices and texts, as the case of the deceased in Tomb A at Derveni warns: he was thought to be an Orphic initiate on the basis of the discovery of the papyrus with the commentary on an Orphic cosmogony and theogony, in spite of the fact that the rich decoration of the tomb with its markedly Dionysiac context runs counter to the basic principles of the Orphic life such as dietary prohibitions, extreme rules that limit the pleasures of the senses and the body, and the humble and conventional grave goods that accompanied the Orphics to the grave³².

More specifically, the *hieros logos* of the Orphic Mysteries proclaimed Orpheus as a symbolic leader, founder and organiser of rites, whose death reflected that of the god Dionysos-Zagreus. The surviving material relating to Orpheus and his teachings is contradictory, while it is not certain whether or not Orpheus was an historical figure. In any case, while Orpheus is associated with both Apollo and Dionysos, he is nonetheless not fully identified with either of these two opposite, at least superficially, divinities. According to the sources about the Orphics³³, Orpheus, son of Oeagrus and Calliope or another Muse, a formidable musician, diviner, and poet, reformed among other things the Dionysiac rites and cult in Thrace. This was the cause of his dreadful death, although the accounts vary: either Zeus struck him with a thunderbolt because he revealed forbidden things to mortals; or he was dismembered by the Maenads (for the changes he instituted in the Dionysiac rites) or the women of Thrace (for excluding them from these rites or for alienating them from their husbands because of his rejection of women following the death of his beloved Eurydice); the Muses gathered up his scattered limbs and buried them at Leibethra (present-day Leptokarya in Pieria), while his

30 For the verb *chaire* here and in the second text from Thurii see Sourvinou-Inwood 1996, 180-216; Wachter 1998; and Tzifopoulos 2010a, 93-7.

31 See the important and analytical discussions in Segal 1990; Graf 1993; Cole 1993; Burkert 1993a; 1994; 2009, 209-146; Bremmer 2002; Detienne 2003; Edmonds 2004; Κοσμάπουλος 2007 (esp. the articles by S.G. Cole and N.D. Robertson); Graf – Johnston 2007; the articles in Edmonds 2011; and for the myth of Zagreus and a critical review of the sources Edmonds 1999.

32 Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 148-9.

33 Παπαχατζής 1986; Guthrie 1993; Γκάρτζιου-Τάττη 1999; also the bibl. above, n. 31.

σφάλιζε τη μετά θάνατον ζωή και την αθανασία στον Κάτω Κόσμο: η μύστης του Ιππωνίου πίστευε ότι μετά θάνατον οδηγείται στην ιερά οδό την οποία βαδίζουν με δόξα και άλλοι μύστες και βάκχοι (στ. 15-6), ενώ η μύστης της Πέλινας προτρέπεται να προσφωνήσει την Περσεφόνη δηλώνοντας ότι ο ίδιος ο Βάκχος τη λύτρωσε και την απελευθέρωσε (στ. 5-7), ο οποίος τρόπον τινά λειτουργεί ως ο ενδιαμέσος συνήγορος μεταξύ της νεκρού και της Περσεφόνης για την εισδοχή στον προκαθορισμένο χώρο του Άδη όπου μετέβαιναν οι μνημένοι.

Τα δύο κείμενα από το Ιπώνιο και την Πέλινα αποσαφηνίζουν και το νόημα της επιγραφής στο επιστόμιο της Αρχεβούλης από την Αμφίπολη (D4), αλλά και τις προσφωνήσεις στον Πλούτωνα και την Περσεφόνη με ή χωρίς το ρήμα *χαίρειν*, το οποίο ως ευκόλως εννοούμενο συχνά παραλείπεται³⁰, οι οποίες απαντούν στα επιστόμια από τον Άγιο Αθανάσιο (E5), την Πέλλα (E3) και τις Αιγές (E2), αλλά και σε δύο επιστόμια της Κρήτης (E1, E4).

Από όσα προηγήθηκαν προκύπτει ότι τα κείμενα των χρυσών επιστομίων, τα οποία έχουν συσχετιστεί γενικά με τον Ορφισμό, αν και ο ίδιος ο Ορφέας απουσιάζει παντελώς από αυτά, αποτελούν διαφορετικές εκδοχές μιας συγκεκριμένων αντιλήψεων μυστηριακής λατρείας, αυτής του Βακχίου Διονύσου³¹. Η σχέση του Ορφέα και του Διονύσου δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμη στις λογοτεχνικές και άλλες πηγές, ενώ ο χαρακτηρισμός πρακτικών και κειμένων συλλήβδην ως «ορφικών» δεν προάγει, ή μπορεί και να συσκοτίζει, την καλύτερη κατανόηση των πρακτικών και των κειμένων αυτών, όπως προειδοποιεί η περίπτωση του νεκρού του τάφου Α του Δερβενίου: χαρακτηρίστηκε οπαδός των Ορφικών, εξαιτίας της ανακάλυψης του γνωστού παπύρου με τη σχολιασμένη έκδοση μιας ορφικής κοσμογονίας και θεογονίας και αυτό, παρά το γεγονός ότι ο πλούσιος διάκοσμος του τάφου με το έντονα διονυσιακό περιεχόμενο αντιτίθεται στις βασικές αρχές του ορφικού βίου, όπως διατροφικές απαγορεύσεις, ακραίοι κανόνες που περιόριζαν τις απολαύσεις των αισθήσεων και του σώματος, καθώς και με τα ταπεινά και συμβατικά κτερίσματα των τάφων τους³².

Ειδικότερα, ο *ιερός λόγος* των Ορφικών Μυστηρίων ήθελε τον Ορφέα ως συμβολικό αρχηγό, ιδρυτή και οργανωτή των τελετών, του οποίου ο θάνατος ήταν παρόμοιος με αυτόν του θεού Διονύσου-Ζαγρέα. Τα στοιχεία που διασώζονται για τον Ορφέα και τη διδασκαλία του είναι αντικρουόμενα, ενώ δεν είναι βέβαιο αν ο Ορφέας υπήρξε ιστορικό πρόσωπο. Πάντως, ενώ ο Ορφέας σχετίζεται και με τον Απόλλωνα και με τον Διόνυσο, εν τούτοις δεν υπάρχει πλήρης ταύτιση με κανέναν από τους δύο αυτούς, τόσο αντίθετος, φαινομενικά τουλάχιστον, θεός. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες για τους Ορφικούς³³, ο Ορφέας, γιος του Οιάγρου και της Καλλιόπης ή μίας των άλλων Μουσών, δεινός μουσικός, χρησμολόγος και ποιητής, ήταν συν τοις άλλοις και ο αναδιοργανωτής των διονυσιακών τελετών και οργίων στη Θράκη, γεγονός που προκάλεσε και τον οικτρό θάνατό του, για τον οποίο όμως οι εκδοχές είναι πολλές: είτε ο Δίας τον κατακεραύνωσε, γιατί δίδασκε και αποκάλυπτε στους θνητούς απόρρητα· είτε οι Βάκχες του Διονύσου (για τις αλλαγές που επέφερε στις Διονυσιακές τελετές), ή οι γυναίκες της Θράκης (για τον αποκλεισμό τους από τις τελετές αυτές ή για την αποξένωση τους από τους άντρες τους εξαιτίας της απόρριψης των γυναικών από τον Ορφέα μετά τον θάνατο της αγαπημένης του Ευρυδίκης), διαμέλισαν το σώμα του και σκόρπισαν τα μέλη τα οποία μάζεψαν οι Μούσες και τα έθαψαν στα Λείβηθρα (στη σημερινή Λεπτοκαρυά της Πιερίας), ενώ το κεφάλι του που το πέταξαν στον Έβρο βγήκε τελικά στη Μυτιλήνη όπου και χρησιμοδοτούσε για πολύ καιρό.

Αν οι πληροφορίες για τη ζωή και το θάνατο του Ορφέα παρουσιάζονται αντικρουόμενες και συγκεχυμένες, δεν συμβαίνει το ίδιο και με την ορφική διδασκαλία. Κεντρική θέση σ' αυτήν κατέχει ο Διόνυσος-Ζαγρέας, γιος του Δία και της Περσεφόνης, τον οποίο, νήπιο ακό-

30 Για το *χαίρειν* εδώ αλλά και στο δεύτερο κείμενο από τους Θουρίους βλέπε Sourvinou-Inwood 1996, 180-216· Wachter 1998· επίσης, Tzifopoulos 2010α, 93-7.

31 Βλ. τις σημαντικές και αναλυτικές συζητήσεις των Segal 1990· Graf 1993· Cole 1993· Burkert 1993α· 1994· 2009, 209-146· Bremmer 2002· Detienne 2003· Edmonds 2004· Κοσμόπουλος 2007 (κυρίως τα άρθρα της S.G. Cole και του N.D. Robertson)· Graf-Johnston 2007· τα άρθρα, στο: Edmonds 2011· και για τον μύθο του Ζαγρέα, τον έλεγχο των πηγών από τον Edmonds 1999.

32 Θέμελης - Τουράτσογλου 1997, 148-149.

33 Παπαχατζής 1986· Guthrie 1993· Γκάρτζιου-Τάττη 1999· επίσης βλ. τη βιβλ. παραπάνω, σμ. 31.

head, which had been thrown into the Hebros River, floated to Lesbos, where an oracle was established, and continued to prophesy for many years.

Whereas the information about the life and death of Orpheus may seem contradictory and confusing, the same is not true of the orphic teachings, where the key figure is Dionysos-Zagreus, son of Zeus and Persephone. While still an infant, he was torn to pieces and devoured by the Titans in revenge against Zeus, who had defeated them in the Titanomachy—all except for his heart, which Athena managed to save and from which Dionysos was reborn, as the son of Zeus and Semele, while Zeus blasted the Titans with his thunderbolt and from their ashes he created mankind. Thus, the nature of mortals, according to the Orphics, is dual: they partake of the divine, since the Titans had eaten the flesh of Dionysos-Zagreus, and also of the wicked and bestial nature inherited from the Titans' ashes wherefrom they sprang. The divine element resides in man's soul and the titanic in the body and its weaknesses and needs. In order to empower their divine nature, the soul, and tame their titanic one, the body, the Orphics follow a particular way of living, with fasting, religious purification and abstinence from consuming animal food, because they believe in post mortem rewards and punishments, and in *apotheosis*, i.e. their final union with the divine after many stages of purifications. These beliefs were widely accepted from the 6th cent. BC onwards, and influenced—to name but a few—Empedocles, Parmenides, Pythagoras, Plato, and later Virgil, as well as the mystery cults.

The fact remains, however, that the initiates, in whose graves gold incised *epistomia* were found, were not all imbued with the same beliefs after their initiation, and do not form a homogenous whole with identical views, at least as regards the choice of texts that they engraved or purchased ready-made. The extant texts on the gold *epistomia* do not present the expected uniformity—which is perhaps understandable, since Dionysos himself appears in many masks—but form many different groups, each with its own characteristics. Especially in the case of Macedonia—without taking into account the differences in the choice of the *epistomion's* shape or the existence or not of a burial coin in a grave—four different burial practices for initiates of Bacchic Dionysos may be distinguished: some initiates incise only their name on the *epistomion*, others a salutation to Persephone and Hades, others their particular association with Bacchic Dionysos, others nothing at all, others, possibly the majority, declare their status as initiates with material evidence that has not withstood the passage of time. Taken together, the apparent similarities and differences between these texts, be they only in details, complement each other and the fragmentary picture of the Bacchic mysteries and the initiates of Dionysos in Macedonia.

Dionysos, however, has not one but many masks. The pleasing and optimistic perception of the afterlife and immortality of his initiates is but one face of the coin, the 'entaphic' and consequently the less 'public' and more personal one. The other, the 'epitaphic' and consequently 'public' one, is represented by a group of about seventy-five inscribed grave stelai³⁴. These were placed on the graves of Dionysiac initiates (none of them containing an incised *epistomion*), they come from Macedonia, Thessaly, Boeotia, the Peloponnese, Rhodes, Asia Minor, Thrace, and Rome, and date from the 3rd cent. BC to the 3rd cent. AD. The epitaphs of these Bacchic initiates present the expected conventional Dionysiac motifs: the vine, the wine, and the symposium; or echo the common motifs of funerary epigrams: children dying young and parents at a loss by the death of their children; people despairing at the prospect of death. The initiates in these inscriptions expect Dionysos to help them survive and save them now, while they are alive on earth and not after death, and there are examples in which they even cynically criticize the god for having failed to protect their children or themselves from untimely or unfair death.

Between these two opposing perceptions of Dionysiac followers about the here and now earthly matters and the beyond and afterlife, or perhaps besides and beyond these perceptions, Macedonia furnishes even more examples whose eschatological ramifications

34 See the discussion in Cole 1993.

μα, οι Τιτάνες, ηττημένοι από τον Δία κατά την Τιτανομαχία, σκότωσαν για να εκδικηθούν τον Δία, διαμέλισαν το σώμα του και έφαγαν ωμές τις σάρκες του εκτός από την καρδιά. Αυτήν πρόλαβε να την σώσει η Αθηνά και από αυτήν ξαναγεννήθηκε και πάλι ο Διόνυσος, ο γιος του Δία και της Σεμέλης, ενώ ο Δίας κατακεραύνωσε τους Τιτάνες και από τη στάχτη τους δημιουργήθηκαν οι άνθρωποι. Έτσι, η φύση των θνητών κατά τους Ορφικούς είναι δι-συπόστατη: μετέχουν και του θείου, λόγω του ότι οι Τιτάνες είχαν φάει τις σάρκες του Δι-ονύσου-Ζαγρέα, αλλά και της θηριώδους και κακοποιού φύσης των Τιτάνων, λόγω της γέν-νησής τους από τη στάχτη τους. Η θεϊκή φύση των ανθρώπων εντοπίζεται στην ψυχή, ενώ η τιτανική στο σώμα και στις αδυναμίες και ανάγκες του. Για την ενίσχυση λοιπόν της θεϊκής τους φύσης, της ψυχής, και για την τιθάσευση της τιτανικής, του σώματος, ακολουθούν μία ιδιαίτερη ζωή κυρίως με νηστείες, θρησκευτικούς καθαρμούς και αποχή από ζωικές τροφές, γιατί πιστεύουν στη μετά θάνατον ανταμοιβή ή τιμωρία, και στην αποθέωση, δηλαδή την τε-λική ένωσή τους με το θεϊόν μετά από πολλά στάδια καθαρμών. Αυτές οι αντιλήψεις είχαν ευρεία απήχηση ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ. και επηρέασαν, αναφέρω ενδεικτικά και μόνον, τον Εμπεδοκλή, τον Παρμενίδη, τον Πυθαγόρα, τον Πλάτωνα, και αργότερα τον Βιργίλιο, αλλά και τις μυστηριακές τελετές.

Ωστόσο, γεγονός παραμένει ότι οι μύστες αυτοί, στους τάφους των οποίων ανακαλύφθη-καν χρυσά επιστόμια, δεν εμφορούνταν όλοι από τις ίδιες αντιλήψεις μετά τη μύησή τους και δεν συγκροτούσαν ένα ομοιογενές σύνολο με απολύτως ταυτόσημες αντιλήψεις, τουλάχιστον ως προς την επιλογή των κειμένων τα οποία χάραζαν οι ίδιοι ή προμηθεύονταν έτοιμα. Τα σωζόμενα κείμενα των χρυσών επιστομίων δεν παρουσιάζουν την αναμενόμενη ομοιομορφία –και αυτό είναι ίσως κατανοητό αφού και ο ίδιος ο Διόνυσος εμφανίζεται με πολλά προσω-πεία– αλλά πολλές διαφορετικές ομάδες με επιμέρους διαφοροποιήσεις. Ειδικά στην περι-πτωση της Μακεδονίας –χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διαφορές στην επιλογή των σχημά-των των επιστομίων ή η ύπαρξη ή μη εντάφιου-νομίσματος– τέσσερις διαφορετικές πρακτικές ενταφιασμού μυστών του Βαχχίου Διονύσου είναι ευδιάκριτες: άλλοι μύστες χαράσσουν μόνο το όνομά τους στο επιστόμιο, άλλοι την προσφώνηση στην Περσεφόνη και τον Άδη, άλλοι την ιδιαίτερη σχέση τους με τον Βάχχιο Διόνυσο, άλλοι δεν χαράσσουν τίποτα στο επιστόμιο, άλ-λοι, ίσως οι περισσότεροι, δηλώνουν πιθανόν την ιδιότητα του μύστη με υλικά τα οποία δεν άντεξαν στον χρόνο. Οι εμφανείς ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των κειμένων αυτών, έστω και στις λεπτομέρειες, αθροιζόμενες αλληλοσυμπληρώνουν την αποσπασματική εικόνα για τα βαχχικά μυστήρια και τους μύστες του Διονύσου στη Μακεδονία.

Ο Διόνυσος όμως δεν έχει ένα, αλλά πολλά προσωπεία. Η «εύχαρις» και αισιόδοξη αυτή αντίληψη για τη μεταθανάτια ζωή και την αθανασία των μυστών του είναι η μία όψη του νομίσματος, «η εντός του τάφου» και συνεπώς λιγότερο «δημόσια» και πιο προσωπική. Η άλλη όψη, «η επί του τάφου», και συνεπώς «δημόσια», αποτελείται από μια ομάδα περί-που εβδομήντα πέντε επιτύμβιων στηλών με επιγραφές³⁴. Αυτές ήταν τοποθετημένες πάνω στους τάφους μυστών του Διονύσου (σημειώνεται ότι σε κανένα από τους τάφους αυτούς δεν έχει βρεθεί ενεπίγραφο επιστόμιο), προέρχονται από τη Μακεδονία, αλλά και από τη Θεσσαλία, τη Βοιωτία, την Πελοπόννησο, τη Ρόδο, τη Μ. Ασία, τη Θράκη και τη Ρώμη, και χρονολογούνται από τον 3^ο π.Χ. έως τον 3^ο αι. μ.Χ. Τα μοτίβα των κειμένων αυτών είναι τα συμβατικά διονυσιακά με αναφορές στο αμπέλι, το κρασί και το συμπόσιο, ή κοινά με τα μοτίβα των επιτύμβιων επιγραμμάτων: «παιδιά που πεθαίνουν άκαιρα», «γονείς απαρηγό-ρητοι για τον θάνατο των παιδιών τους», «άνθρωποι απαισιόδοχοι μπροστά στον θάνατο». Η σωτηρία και η επιβίωση που αναμένουν από τον Διόνυσο οι μύστες στις επιτύμβιες επι-γραφές δεν αφορά τη μετά θάνατον ζωή, αλλά αυτήν που έχουν ζήσει, ενώ υπάρχουν ακόμη και παραδείγματα με έντονα επικριτικό αλλά και κυνικό ύφος, εξαιτίας του ότι ο θεός δεν προστάτεψε τους ίδιους ή τα παιδιά τους, ή δεν τους έσωσε από πρόωρο ή άδικο θάνατο.

Μεταξύ όμως των δύο αυτών αντιθετικών αντιλήψεων των οπαδών του Διονύσου για τα επίγεια και τα επέκεινα, ή πιθανόν και πέραν των αντιλήψεων αυτών, η Μακεδονία προσφέ-ρει και άλλα παραδείγματα των οποίων οι εσχατολογικές προεκτάσεις ή συνδηλώσεις φαί-

34 Βλέπε τη συζήτηση της Cole 1993.

or connotations may possibly seem inevitable, even if the afterlife beliefs of the particular deceased are not easily detectable, except perhaps from the general impression of their graves' context as Dionysiac. The charred papyrus from Tomb A at Derveni with its commentary on an Orphic theogony and cosmogony³⁵, the Derveni Krater from Tomb B³⁶, the other tombs at Derveni with their paintings and grave goods³⁷, the paintings in the Tomb of the Judgement at Lefkadia³⁸, the Tomb of Persephone at Vergina³⁹, the cist-grave at Agios Athanassios with its silver plated cypress larnax and a painting on one of the walls portraying a wooden box with two scrolls of papyri on top⁴⁰, the deceased crowned with gold wreaths of ivy, myrtle or olive⁴¹: all these constitute characteristic examples not of uniformity, as one might expect of initiates of the same or similar mystery cult, but of an individual ideology about the beyond of each deceased.

All these different answers –epitaphic, entaphic and other– to death and afterlife underline that in Macedonia, as elsewhere, each deceased, even when s/he belonged to a group of initiates of specific eschatological beliefs and ideology, faced in his own personal, sometimes idiosyncratic, way, the most significant moment in her/his life, the transition from life to death.

Yannis Z. Tzifopoulos

ABSTRACT

On the occasion of three finds from Northern Pieria, the two incised gold coins from graves at Pydna and an incised gold *epistomion* (mouth-band) from a grave at ancient Methone, all the incised gold *epistomia* that archaeological research has unearthed in Macedonia are presented and compared to related incised gold lamellae and *epistomia* from other regions of the ancient Greek world. Even when the deceased belonged to a group of initiates of specific eschatological beliefs and ideology, i.e. the 'bacchic-orphic', the apparent similarities and differences between these texts, be they only in details, when taken together, complement each other and the fragmentary picture of the Bacchic mysteries and the initiates of Dionysos: in Macedonia, as elsewhere, each deceased, faced in his own personal, sometimes idiosyncratic, way, the most significant moment in her/his life, the transition from life to death and the beyond.

35 Θέμελης – Τουράτσογλου 1997; Laks – Most 1997; Betegh 2004; Bernabé 2005; Kouremenos – Parássoglou – Tsantsanoglou 2006; Tzifopoulos 2010β; Sistikou 2010; Muellner – Nagy – Papadopoulou – Schironi (in press).

36 Θέμελης – Τουράτσογλου 1997; also, Barr-Sharrar 2008.

37 Θέμελης – Τουράτσογλου 1997.

38 Πέτσας 1966; Miller 1992; Rhomiopoulou 1997; Brecoulaki 2006; Kottaridi 2006.

39 Ανδρόνικος 1994, esp. 129-34; Brecoulaki 2006; Kottaridi 2006.

40 Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992; 2000; 2006.

41 Τσιγαρίδα 1999; also, Tzifopoulos 2010α, 67-76, 115-20.

νονται ενδεχομένως αναπόφευκτες, έστω και αν οι μεταθανάτιες δοξασίες των συγκεκριμένων νεκρών δεν είναι ευδιάγνωστες, εκτός ίσως από τη γενική εικόνα των τάφων η οποία απηχεί «διονυσιακά» συμφραζομένα. Ο απανθρακωμένος πάπυρος του Τάφου Α του Δερβενίου με τον σχολιασμό μιας ορφικής θεογονίας και κοσμογονίας³⁵, ο κρατήρας του Δερβενίου από τον Τάφο Β³⁶, οι άλλοι τάφοι του Δερβενίου με τις παραστάσεις τους και τα κτερίσματά τους³⁷, οι ζωγραφικές παραστάσεις του Τάφου της Κρίσης στα Λευκάδια³⁸, ο Τάφος της Περσεφόνης στη Βεργίνα³⁹, ο κιβωτιόσχημος τάφος στον Άγιο Αθανάσιο με την κυπαρισσένια επάργυρη λάρνακα και τη ζωγραφική παράσταση κιβωτίου με δύο παπύρους πάνω του⁴⁰, οι νεκροί στεφανωμένοι με χρυσά στεφάνια κισσού, μυρτιάς, ελιάς⁴¹, όλα αυτά συναποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα όχι ομοιογένειας, όπως είναι αναμενόμενο για τους μνημένους στην ίδια ή παρεμφερή μυστηριακή λατρεία, αλλά εξατομίκευσης της ιδεολογίας των νεκρών για το επέκεινα.

Όλες αυτές οι διαφορετικές απαντήσεις –επιτάφιος, εντάφιος και άλλες– στον θάνατο και τα μετά θάνατον αναδεικνύουν ότι στη Μακεδονία, όπως και αλλού, ο κάθε νεκρός, ακόμα και στην περίπτωση που ανήκε σε μια συγκεκριμένης εσχολογικής αντίληψης και ιδεολογίας ομάδα, αντιμετώπιζε με τον δικό του προσωπικό, μερικές φορές ίσως και ιδιόρρυθμο τρόπο την κορυφαία στιγμή της ζωής του, τη μετάβασή του από τη ζωή στον θάνατο.

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

35 Θέμελης – Τουράτσογλου 1997· Laks – Most 1997· Betegh 2004· Bernabé 2005· Kouremenos – Parássoglou – Tsantsanoglou 2006· Tzifopoulos 2010β· Sistakou 2010· Muellner – Nagy – Papadopoulou – Schironi (in press).

36 Θέμελης – Τουράτσογλου 1997 και Barr-Sharrar 2008.

37 Θέμελης – Τουράτσογλου 1997.

38 Πέτσας 1966· Miller 1992· Ρωμιπούλου 1997· Brecoulaki 2006· Kottaridi 2006.

39 Ανδρόνικος 1994, ιδ. 129-34· Brecoulaki 2006· Kottaridi 2006.

40 Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992· 2000· 2006.

41 Τσιγαρίδα 1999, και Tzifopoulos 2010α, 67-76, 115-20.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY

Αβαγιανού 2002

Α.Α. Αβαγιανού, «Έρμη Χθονίωι: θρησκεία και άνθρωπος στη Θεσσαλία», στο: της ίδιας (εκδ.), Λατρείες στην 'περιφέρεια' του αρχαίου ελληνικού κόσμου, Αθήνα 65-111.

Αβρονιδάκη 2007

Χρ. Αβρονιδάκη, Ο Ζωγράφος του Άργου, Αθήνα.

Άγαλμα

ΑΓΑΛΜΑ. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη, Θεσσαλονίκη 2001.

Αδάμ-Βελένη 1993

Π. Αδάμ-Βελένη, «Χάλκινη ασπίδα από τη Βεγόρα Φλώρινας», στο: *Αρχαία Μακεδονία V*, Θεσσαλονίκη 1993, 17-28.

Αδάμ-Βελένη 1996

Π. Αδάμ-Βελένη, «Πέτρες Φλώρινας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφής», *ΑΕΜΘ* 10Α, 1-22.

Αδάμ-Βελένη 1997

Π. Αδάμ-Βελένη, «Πέτρες Φλώρινας, πρώτη προσέγγιση στην ελληνιστική παραγωγή», στο: *Δ' ΕπΣΕΚ*, 138-54.

Αδάμ-Βελένη 1998

Π. Αδάμ-Βελένη, Πέτρες Φλώρινας, Θεσσαλονίκη (2002²).

Αδάμ-Βελένη 2000α

Π. Αδάμ-Βελένη, «Απολλωνία η Μυγδονική», *ΑΕΜΘ* 14, 273-90.

Αδάμ-Βελένη 2000β

Π. Αδάμ-Βελένη, «Νομισματικοί θησαυροί από τις Πέτρες Φλώρινας», στο: *Οβολός* 4, 127-55.

Αδάμ-Βελένη 2001α

Π. Αδάμ-Βελένη, Θεσσαλονίκη, Νεράιδα, βασίλισσα, γοργόνα. Αρχαιολογική περιδιάβαση από την προϊστορία έως την ύστερη αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη.

Αδάμ-Βελένη 2001β

Π. Αδάμ-Βελένη, «Οι δεκάχρονες εργασίες στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης», στο: της ίδιας (εκδ.), *Αρχαία Αγορά, Θεσσαλονίκη, Α'*, 1-17.

Αδάμ-Βελένη 2002

Π. Αδάμ-Βελένη, Μακεδονικοί βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της επαρχίας Μακεδονίας, και στη Βέροια, πρωτεύουσα του Κοινού των Μακεδόνων (*Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου* 84), Αθήνα.

Αδάμ-Βελένη 2003α

Π. Αδάμ-Βελένη, «Οικονομία και εμπόριο στη Μακεδονία», στο: *Αρχαίες αγροικίες*, 141-5.

Αδάμ-Βελένη 2003β

Π. Αδάμ-Βελένη, «Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Πολεοδομία», στο: *Γραμμένος* 2003, 121-76.

Αδάμ-Βελένη 2003γ

Π. Αδάμ-Βελένη «Θεάματα και τέχνες στη Θεσσαλονίκη», στο: *Γραμμένος* 2003, 263-81.

Αδάμ-Βελένη 2006

Π. Αδάμ-Βελένη, Θέατρο και θέαμα στον ρωμαϊκό κόσμο, Θεσσαλονίκη.

Αδάμ-Βελένη 2007

Π. Αδάμ-Βελένη, «Θέατρα και κτήρια θεαμάτων στη Μακεδονία. Η μετάπλαση του θεατρικού φαινομένου», στο: Όλος ο κόσμος μία σκηνή, Διεθνές Συνέδριο, Βόλος 2007, Πρακτικά (υπ.έκδ.).

Αδάμ-Βελένη 2008

Π. Αδάμ-Βελένη «Η Μακεδονία από τον 7^ο αι. π.Χ. μέχρι τον 4^ο αι. μ.Χ. Ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο», στο: Καλίνδρια.

Αδάμ-Βελένη 2009α

Π. Αδάμ-Βελένη, «Αγροικίες στη Μακεδονία: οι απαρχές της ‘φρουδαρχίας’;», *AEMΘ* 20 χρόνια, 1-15.

Αδάμ-Βελένη 2009β

Π. Αδάμ-Βελένη, Μακεδονία-Θεσσαλονίκη, μέσα από τις συλλογές του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Αθήνα.

Αδάμ-Βελένη 2010

Π. Αδάμ-Βελένη, Θέατρο και θέαμα στην αρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη.

Αδάμ-Βελένη – Ιγνατιάδου 2010

Π. Αδάμ-Βελένη – Δ. Ιγνατιάδου (εκδ.), Γυάλινος Κόσμος. Κατάλογος Έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Αδάμ-Βελένη – Ζωγράφου – Καλλιγά – Χατζιδάκης 2005

Π. Αδάμ-Βελένη – Η. Ζωγράφου – Δ. Καλλιγά – Ν. Χατζιδάκης, «Η μουσειολογική-μουσειογραφική μελέτη της έκθεσης στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 19, 97-108.

Αδάμ-Βελένη κ.ά. 1996

Π. Αδάμ-Βελένη – Π. Γεωργάκη – Η. Ζωγράφου – Β. Καλάβρια – Κ. Μπόλη – Γ. Σκιαδαρέσης, «Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: η στρωματογραφία και τα κινητά ευρήματα», *AEMΘ* 10B, 501-32.

Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2010

Π. Αδάμ-Βελένη – Δ. Καλλιγά – Α. Μυτούδης – Ε. Σολομών – Σ. Ζαχαριάδης – Μ. Χατζή, «Το Μουσείο της Αγοράς Θεσσαλονίκης: από τον σχεδιασμό στην υλοποίηση», *AEMΘ* 22 (υπ.έκδ.).

AEMΘ 20 χρόνια

Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη (εκδ.), Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. 20 χρόνια. Επετειακός τόμος, Θεσσαλονίκη 2009.

Αθανασίου κ.ά. 1998

Φ. Αθανασίου – Β. Μάλαμα – Μ. Μίεζα – Μ. Σαραντίδου, «Η βασιλική του γαλεριανού συγκροτήματος», *AEMΘ* 12, 113-26.

Αθανασίου κ.ά. 1999

Φ. Αθανασίου – Β. Μάλαμα – Μ. Μίεζα – Μ. Σαραντίδου, «Τα λουτρά των ανακτόρων του Γαλέριου», *AEMΘ* 13, 191-206.

Αιγαίο

Ν.Χρ. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (εκδ.), Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα 2004.

Ακαμάτης 1987

Ι.Μ. Ακαμάτης, «Ξάνθος Δημητρίου και Αμαδίικας υιός», στο: *Αμητός*, Α', 13-32.

Ακαμάτης 1990

Ι.Μ. Ακαμάτης, «Η αγορά της Πέλλας», *AEMΘ* 4, 143-54.

Ακαμάτης 1993α

I.M. Ακαμάτης, «Οι πόλεις», στο: R. Ginounés (εκδ.), *Η Μακεδονία από τον Φίλιππο Β΄ έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση*, Αθήνα, 91-7.

Ακαμάτης 1993β

I.M. Ακαμάτης, Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνοιστικής κεραμικής, Αθήνα.

Ακαμάτης 1996

I.M. Ακαμάτης, «Αγορά Πέλλας: 15 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας», στο: *Αρχαία Μακεδονία VI.1, Θεσσαλονίκη*, 23-43.

Ακαμάτης 2004

I.M. Ακαμάτης, «Το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς», στο: *Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2004*, 65-9.

Ακαμάτης 2006

I.M. Ακαμάτης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Αρχαίας Αγοράς Πέλλας», *AEMΘ* 20, 615 -26.

Ακαμάτης 2009

I.M. Ακαμάτης, «Προϊστορική Πέλλα. Νεκροταφείο Εποχής Χαλκού», στο: *Κερμάτια*, Β΄, 193-213 .

Ακαμάτης Ν. 2008

N. Ακαμάτης, «Ερυθρόμορφη κεραμική από την Πέλλα», *AE* 2008, 1-78.

Αλλαμανή-Σουρή 1981

B. Αλλαμανή-Σουρή, «ΙΖ΄ ΕΠΚΑ. Τυχαία Ευρήματα. Νομός Ημαθίας», *ΑΔ* 36, Β΄ 2, Χρονικά, 413.

Αλλαμανή-Σουρή 1983

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Νομός Ημαθίας. Βέροια. Οδός Πλουτάρχου», *ΑΔ* 38, Β΄ 2, Χρονικά, 302-3.

Αλλαμανή-Σουρή 1987

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Μονομαχικά μνημεία στο Μουσείο της Βέροιας», στο: *Αμητός*, Α΄, 33-57.

Αλλαμανή-Σουρή 2003α

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Η θέση της επαρχίας Μακεδονίας στο ρωμαϊκό imperium», στο: *Γραμμένος 2003*, 67-79.

Αλλαμανή-Σουρή 2003β

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Η αυτοκρατορική λατρεία», στο: *Γραμμένος 2003*, 98-119.

Αλλαμανή-Σουρή 2008

B. Αλλαμανή-Σουρή, *Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα από τη Βέροια και την περιοχή της (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.)*, Θεσσαλονίκη.

Αλλαμανή-Σουρή 2009

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Η στήλη μιας άγνωστης κόρης από τη Βέροια», στο: *Κερμάτια*, 369-77.

Αλλαμανή-Σουρή 2011

B. Αλλαμανή-Σουρή, «Η στήλη της Φιλοτέρας και του Κασσάνδρου από τη νότια νεκρόπολη της Βέροιας», στο: *Νάματα*, 155-64.

Αλλαμανή-Σουρή – Κουκουβού 1998

B. Αλλαμανή-Σουρή – Α. Κουκουβού, «Μίεζα. Ανασκαφικές έρευνες», *AEMΘ* 12, 371-81.

Αλλαμανή-Σουρή – Κουκουβού – Ψαρρά 2009

B. Αλλαμανή-Σουρή – Α. Κουκουβού – Ειρ. Ψαρρά, «Μίεζα, πόλη Ημαθίας», στο: *AEMΘ 20 χρόνια*, 17-30.

Αλλαμανή-Σουρή – Τζαναβάρη 1990

Β. Αλλαμανή-Σουρή – Κ. Τζαναβάρη, «Πήλινες πυξίδες από τη Βέροια. Χρονολογικές ενδείξεις», στο: Β' *ΕπΣΕΚ*, 151-9.

Αλλαμανή-Σουρή – Τζαναβάρη 1994

Β. Αλλαμανή-Σουρή – Κ. Τζαναβάρη, «Σχήματα αγγείων της πρώιμης ελληνιστικής εποχής από ταφικά σύνολα της Βέροιας (Πίν. 43-49)», στο: Γ' *ΕπΣΕΚ*, 90-103.

Αλλαμανή-Σουρή – Τζαναβάρη 1999

Β. Αλλαμανή-Σουρή – Κ. Τζαναβάρη, «Τα υστεροελληνιστικά εργαστήρια της Βέροιας. Καλλιτεχνικό και κοινωνικό περιβάλλον», στο: *Αρχαία Μακεδονία* VI.1, Θεσσαλονίκη, 51-75.

Αλλαμανή-Σουρή κ.ά. 1999

Β. Αλλαμανή-Σουρή – Κ. Χατζηνικολάου – Β. Τζανακούλη – Σ. Γκαλινίκη, «Θέρμη 1999. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο και στοιχεία για την οργάνωση του χώρου του», *ΑΕΜΘ* 13, 153-66.

Αμητός

ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, Α', Β', Θεσσαλονίκη 1987.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1993

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Ανασκαφή Παλατιανού 1993», *ΑΕΜΘ* 7, 389-99.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1994

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Ανασκαφή στο Παλατιανό Ν. Κιλκίς 1994», *ΑΕΜΘ* 8, 263-7.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1995

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Ανασκαφή Παλατιανού 1995», *ΑΕΜΘ* 9, 405-9.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1996

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Οι αρχαιολογικές έρευνες στο Παλατιανό», *ΑΕΜΘ* 10Α, 189-204.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1998

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Παλατιανό Νομού Κιλκίς. Η πορεία της ανασκαφικής έρευνας», *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII, 89-108.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 2004

Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Σωστική ανασκαφή στην αρχαία Μένδη», *ΑΕΜΘ* 18, 133-40.

Ανδρειωμένου 1966

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Ανασκαφή ρωμαϊκού λουτρώνος παρά το Νησί Αλεξανδρείας», *ΠΑΕ*, 24-9.

Ανδρειωμένου 1966α

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Βέροια», *ΑΔ* 21, Β' 2, Χρονικά, 355-7, πίν. 380.

Ανδρειωμένου 1967

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Νησί Αλεξανδρείας», *ΑΔ* 22, Β' 2, Χρονικά, 412-3.

Ανδρειωμένου 1968

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Ανασκαφή ρωμαϊκού λουτρώνος παρά το Νησί Αλεξανδρείας», *ΠΑΕ*, 60-4.

Ανδρειωμένου 1974

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Εκ της δυτικής νεκροπόλεως της Ερέτριας», *ΑΑΑ* VII, 229-48.

Ανδρειωμένου 2001

Α.Κ. Ανδρειωμένου, «Το εργαστήριο χαλκοτεχνίας της Ακραιφίας», στο: *Καλλίστευμα*, 81-134.

Ανδρέου – Κωτσάκης 1987

Σ. Ανδρέου – Κ. Κωτσάκης, «Διαστάσεις του χώρου στην Κεντρική Μακεδονία: Αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης», στο: *Αμητός*, Α', 57-88.

Ανδρόνικος 1969

Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων, Αθήνα.

Ανδρόνικος 1984

Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες, Αθήνα.

Ανδρόνικος 1988

Μ. Ανδρόνικος, «Βεργίνα 1988. Ανασκαφή στο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 2, 1-4.

Ανδρόνικος 1994

Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα ΙΙ. Ο τάφος της Περσεφόνης (*Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 138), Αθήνα.

Ανδρόνικος – Κοτταρίδου 1988

Μ. Ανδρόνικος – Α. Κοτταρίδου, «Ανασκαφή Βεργίνας», *ΠΑΕ*, 100-7.

Άνδρος και Χαλκιδική

Α.Ν. Μπάλλας (εκδ.), Άνδρος και Χαλκιδική, Πρακτικά Συμποσίου. Άνδρος, 23.8.1997 (*Ανδριακά Χρονικά* 29), Αθήνα 1998.

Αποστόλου 1988

Μ. Αποστόλου, «Ανασκαφή στην Κυψέλη Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 2, 307-15.

Αποστόλου 1991

Μ. Αποστόλου, «Ανασκαφή στην Κυψέλη Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 5, 31-371.

Αρχαία Θράκη

Δ. Τριαντάφυλλος – Δ. Τερζοπούλου (εκδ.), Αρχαία Θράκη. Αρχαϊκοί, κλασικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι, 2^ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 20-27 Σεπτεμβρίου 1992, Α', Β', Κομοτηνή 1997.

Αρχαία Μακεδονία 1988

Λ. Μπρατζιώτη (εκδ.), Αρχαία Μακεδονία. Κατάλογος έκθεσης στην Αυστραλία, Μελβούρνη – Μπρίσμπειν – Σίδνεϊ, Αθήνα.

Αρχαίες Αγροικίες

Π. Αδάμ-Βελένη – Ε. Πουλάκη – Κ. Τζαναβάρη, Αρχαίες Αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους, έκδ. ΥΠ.ΠΟ, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, Αθήνα 2003.

Αρχαίες Πόλεις

Ημερίδα με θέμα 'Αρχαίες πόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης. Προοπτικές ανάδειξης και προβολής', Σέρρες, 11 Δεκεμβρίου 1999, Θεσσαλονίκη 2008.

Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ι.Μ. Ακαμάτης – Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας, Αθήνα 2011.

Ασημακοπούλου-Ατζακά 1973

Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Κατάλογος ρωμαϊκών ψηφιδωτών δαπέδων με ανθρώπινες μορφές στον ελληνικό χώρο», *Ελληνικά* 26, 216-54.

Ασημακοπούλου-Ατζακά 1984α

Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού», στο: Πρακτικά 10^{ου} Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας (*Ελληνικά*, παρ. 26 – *Studi di Antichità Christiana* 37), Α'. Εισηγήσεις, Θεσσαλονίκη-Città del Vaticano, 361-444.

Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998

Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος.
 ΙΙΙ. Μακεδονία – Θράκη, 1. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Αυλωνίτου-Τσιμπίδου 1986α

Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου, «Πολεοδομία», στο: *ΟΕΑΜΘ* 1986, 24-6.

Αυλωνίτου-Τσιμπίδου 1986β

Μ. Αυλωνίτου-Τσιμπίδου, «Τα νεκροταφεία», στο: *ΟΕΑΜΘ* 1986, 38-9.

Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond

Ι. Βοκοτοπούλου (εκδ.), Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond (*Μακεδονικά*, παρ. 7), Θεσσαλονίκη 1997.

Βαβρίτσας 1972

Α. Βαβρίτσας, «Κεντρική Μακεδονία: Θεσσαλονίκη. Τυχαία Ευρήματα», *ΑΔ* 27, Β' 2, Χρονικά 504-5.

Βαλαβάνης 1991

Π. Βαλαβάνης, Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Ερέτρια, Αθήνα.

Βελένης 1990-1995

Γ. Βελένης, «Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης», *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII, 129-42.

Βελένης 1996

Γ. Βελένης, «Νομισματοκοπείο στην αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης», στο: Χαρακτήρ, Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου, 49-60.

Βελένης 1999

Γ. Βελένης, «Επιγραφές από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης», στο: *Αρχαία Μακεδονία* VI.2, Θεσσαλονίκη, 1317-27.

Βελένης 2000

Γ. Βελένης, «Συμπραγματευόμενοι σε επιγραφή της Θεσσαλονίκης», *Τεκμήρια* 2, 15-21.

Βελένης – Αδάμ-Βελένη 1989

Γ. Βελένης – Π. Αδάμ-Βελένη, «Ρωμαϊκό θέατρο στη Θεσσαλονίκη», *ΑΕΜΘ* 3, 241-56.

Βελένης – Αδάμ-Βελένη 1994

Γ. Βελένης – Π. Αδάμ-Βελένη, «Ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες στην αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης κατά το 1994», *ΑΕΜΘ* 8, 159-67.

Βλαβιάνου-Τσαλίχη 1981

Α. Βλαβιάνου-Τσαλίχη, «Ανασκαφή τάφων στην Ερέτρια», *ΑΔ* 36, Α', Μελέτες, 58-80.

Βοκοτοπούλου 1984

Μ. Τσιμπίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Οδός Κ. Μελενίκου (επίβλ. Ι. Βοκοτοπούλου)», *ΑΔ* 39, Β', Χρονικά, 216, πίν. 100 β-γ.

Βοκοτοπούλου 1986

Ι. Βοκοτοπούλου, «Η επιγραφή των Καλινδοίων», στο: *Αρχαία Μακεδονία* IV, Θεσσαλονίκη, 87-114.

Βοκοτοπούλου 1987

Ι. Βοκοτοπούλου, «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική», *ΑΕΜΘ* 1, 279-94.

Βοκοτοπούλου 1988

Ι. Βοκοτοπούλου, «Ανασκαφή Μένδης 1988», *ΑΕΜΘ* 2, 331-346.

Βοκοτοπούλου 1989

Ι. Βοκοτοπούλου, «Ανασκαφή Μένδης 1989», *ΑΕΜΘ* 3, 409-23.

Βοκοτοπούλου 1990α

I. Βοκοτοπούλου, «Μένδη – Ποσειδι 1990», *AEMΘ* 4, 399-410.

Βοκοτοπούλου 1990β

I. Βοκοτοπούλου, *Οι Ταφικοί Τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα.

Βοκοτοπούλου 1993α

I. Βοκοτοπούλου, «Ποσειδι 1993», *AEMΘ* 7, 401-12.

Βοκοτοπούλου 1993β

I. Βοκοτοπούλου, *Θεσσαλονίκη, Από τα προϊστορικά μέχρι τα αρχαϊκά χρόνια*, Οδηγός Έκθεσης, Αθήνα.

Βοκοτοπούλου 1996

I. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα.

Βοκοτοπούλου 1997

I. Βοκοτοπούλου, «Τοπογραφικά Κασσάνδρας», στο: *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, 65-77.

Βοκοτοπούλου – Μοσχονησιώτη 1990

I. Βοκοτοπούλου – Σ. Μοσχονησιώτη, «Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης», *AEMΘ* 4, 411-23.

Βοκοτοπούλου κ.ά. 1988

I. Βοκοτοπούλου – Μ. Παππά – Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφές στο Πολύχρονο Χαλκιδικής 1988», *AEMΘ* 2, 317-30.

Βοκοτοπούλου κ.ά. 1989

I. Βοκοτοπούλου – Μ. Παππά – Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Πολύχρονο Χαλκιδικής 1989», *AEMΘ* 3, 391-408.

Βουτυράς 1990

Ε. Βουτυράς, «*Ηφαιστίων ήρωες*», *Εγνατία* 2, 123-73.

Βουτυράς – Σισμανίδης 2007

Ε. Βουτυράς – Κ. Σισμανίδης, «*Δικαιοπολιτών Συναλλαγαι. Μια νέα επιγραφή από τη Δίκαια, αποικία της Ερέτριας*», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII*, Θεσσαλονίκη, 253-74.

Γιαλούρης 1996

N. Γιαλούρης, *Αρχαία Ήλις: Το λίκνο των Ολυμπιακών αγώνων*, Αθήνα.

Γιαννάκης 2008

Γ. Γιαννάκης, «*Εργασίες διαμόρφωσης και ανάδειξης αρχαιολογικού χώρου Σταγείρων*», στο: *Αρχαίες Πόλεις*, 163-83.

Γιαννάκης – Βυζαντιάδου 1999

Γ. Γιαννάκης – Μ. Βυζαντιάδου, «*Τεχνικές επεμβάσεις στο χώρο των αρχαίων Σταγείρων*», *AEMΘ* 13, 259-270.

Γιαννάκης – Νιαούρης – Βυζαντιάδου – Καλογερίδης 1999

Γ. Γιαννάκης – Γ. Νιαούρης – Μ. Βυζαντιάδου – Π. Καλογερίδης, «*Εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης κτιρίων περιοχής αγοράς αρχαίων Σταγείρων*», *AEMΘ* 13, 271-82.

Γιματζίδης 1997

Στ. Γιματζίδης, «*Άσημίζουσα*» κεραμική. Μια υπο-πρωτογεωμετρική εγχώρια κεραμική του βορειο-ελλαδικού χώρου (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Γιματζίδης 2002

Στ. Γιματζίδης, «*Ο αποικισμός της Θάσου: η επανεξέταση της κεραμικής πρώιμων φάσεων της αρχαίας πόλης*», *AEMΘ* 16, 73-8.

Γιματζίδης 2011

Στ. Γιματζίδης, «Πρώιμοι ελληνικοί εμπορικοί αμφορείς», in: *Thasos. Métropole et colonies. Symposium International à la mémoire de Marina Sgourou*, 21-22 septembre 2006, Musée Archéologique de Thasos et «Καλογερισκό» de Thasos (υπ.έκδ.).

Γιούρη 1965

Ε. Λεβεντοπούλου-Γιούρη, «Μακεδονία: γ'. Οισύμη (Νέα Πέραμος)», *ΑΔ* 20, Β' 3, Χρονικά, 447-51.

Γιούρη 1990

Ε. Γιούρη, «Κλαζομενιανή λάρνακα από την Άκανθο», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 151-4.

Γιούρη – Κουκούλη 1969α

Ε. Γιούρη – Χ. Κουκούλη, «Οισύμη», *ΑΔ* 24, Β' 2, Χρονικά, 349-51.

Γιούρη – Κουκούλη 1969β

Ε. Γιούρη – Χ. Κουκούλη, «Αρχαίον νεκροταφείον Οισύμης», *ΑΑΑ* II, 198-201.

Γιούρη – Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987

Ε. Γιούρη – Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Ανασκαφή στην αρχαία Οισύμη», *ΑΕΜΘ* 1, 363-88.

Γκάρτζιου-Τάττη 1999

Α. Γκάρτζιου-Τάττη, «Θάνατος και ταφή του Ορφέα στη Μακεδονία και τη Θράκη», στο: *Αρχαία Μακεδονία VI.1*, Θεσσαλονίκη, 439-51.

Γκατζόλης 2000

Χ. Γκατζόλης, «Δύο ελληνιστικοί 'θησαυροί' από την Μακεδονία», στο: *Οβολός* 4, 103-26.

Γκατζόλης 2010

Χ. Γκατζόλης, Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία (5^{ος} – 1^{ος} αι. π.Χ.), (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Γουμάγιας 1994

Δ. Γουμάγιας, «11^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Νομός Ημαθίας», *ΑΔ* 49, Β' 2, Χρονικά, 559-62.

Γούναρη 2008

Εμμ. Γούναρη, «Τα ψηφιδωτά της νησίδας του Ιπποδρόμου στους Φιλίππους», *Εγνατία* 12, 87-124.

Γούναρης – Βελένης 1991-1992

Γ. Γούναρης – Γ. Βελένης, «Ανασκαφή Φιλίππων 1991-1992», *Εγνατία* 3, 257-80.

Γούναρης – Βελένης 1996

Γ. Γούναρης – Γ. Βελένης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1988-1996», *ΑΕΜΘ* 10B, 719-33.

Γουναροπούλου – Χατζόπουλος 1998

Α. Γουναροπούλου – Μ.Β. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξύ του Βερμίου όρους και του Αξιού ποταμού)*, Α'. Επιγραφές Βεροίας, Αθήνα.

Γραικός 2006

Ι. Γραικός, «Ταφικά ευρήματα κλασικών χρόνων από το νότιο νεκροταφείο της Βέροιας», *ΑΕΜΘ* 20, 821-32.

Γραικός 2008

Ι. Γραικός, «Σωστικά Βέροιας 2008», *ΑΕΜΘ* 22, 169-76.

Γραικός 2009

Ι. Γραικός, «Όροι και συνθήκες της μετάβασης στην κεραμική των ελληνιστικών χρόνων: το παράδειγμα της Βέροιας», στο: *Η' ΕπΣΕΚ* (υπ.έκδ.).

Γραμμένος 1983

Δ. Γραμμένος, «Μεσημέρι», *ΑΔ* 38, Β' 2, Χρονικά 271.

Γραμμένος 1997

Δ.Β. Γραμμένος, «Το κόσμημα στη νεολιθική εποχή της Ελλάδας και στην Εποχή του Χαλκού της Μακεδονίας», στο: *Κόσμημα*, 15-6.

Γραμμένος 2003

Δ.Β. Γραμμένος (εκδ.), Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη.

Γραμμένος 2007

Δ.Β. Γραμμένος (εκδ.), Ο Χρυσός των Μακεδόνων. Από την έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Γραμμένος – Κώτσος 1996

Δ.Β. Γραμμένος – Σ. Κώτσος, «Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, περίοδοι 1992, 1994-1996», *ΑΕΜΘ* 10Α, 355-68.

Γραμμένος – Κώτσος 2002

Δ.Β. Γραμμένος – Σ. Κώτσος (εκδ.), Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό 'Μεσημεριανή Τούμπα' Τριλόφου, Ν. Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Γραμμένος κ.ά. 1997

Δ.Β. Γραμμένος – Μ. Μπέσιος – Σ. Κώτσος, Από τους προϊστορικούς οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.

Δάφφα-Νικονάνου 1973

Α. Δάφφα-Νικονάνου, Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα, Βόλος.

Δεσποίνη 1980

Αικ. Δεσποίνη, «Ο τάφος της Κατερίνης», *ΑΑΑ* XIII, 198-209.

Δεσποίνη 1985

Αικ. Δεσποίνη (εκδ.), Σίνδος, Κατάλογος της έκθεσης, Θεσσαλονίκη = Σίνδος 1985 = *Sindos Catalogue*.

Δεσποίνη 1986

Αικ. Δεσποίνη, «Χρυσά σκουλαρίκια Σίνδου», στο: *Αρχαία Μακεδονία* IV, Θεσσαλονίκη, 159-69.

Δεσποίνη 1996

Αικ. Δεσποίνη, Αρχαία χρυσά κοσμήματα, Αθήνα.

Δεσποίνη 1998

Αικ. Δεσποίνη, «Χρυσά επιστόμια», στο: *Μνείας Χάριν*, 65-80.

Δεσπίνης 2000

Γ. Δεσπίνης, «Ο ημιανδριάντας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 6989», *Το Μουσείον* 1, 51-6.

Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριίου – Βουτυράς 1997

Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου – Εμμ. Βουτυράς (εκδ.), Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Α', Θεσσαλονίκη.

Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριίου – Βουτυράς 2003

Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου – Εμμ. Βουτυράς (εκδ.), Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Β', Θεσσαλονίκη.

Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριίου – Βουτυράς 2010

Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου – Εμμ. Βουτυράς (εκδ.), Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Γ', Θεσσαλονίκη.

Δουκατά 1989

Σ. Δουκατά, «Θάσος», *ΑΔ* 44, Β' 2, Χρονικά 387-8.

Δουκατά – Ζήκος – Μπακιρτζής 1989

Σ. Δουκατά – Ν. Ζήκος – Χ. Μπακιρτζής, «Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο ανέγερσης του νέου μουσείου Θάσου», *ΑΕΜΘ* 3, 521-34.

Δουκέλλης 2005

Π.Ν. Δουκέλλης, «Αναζητώντας το τοπίο», στο: του ίδιου (εκδ.), Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του τόπου, Αθήνα, 13-31.

Δουλγέρη-Ιντζεσίσογλου – Αραχωβίτη 2000

Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίσογλου – Π. Αραχωβίτη, «Η παραγωγή 'ομηρικών' ανάγλυφων σκύφων στην αρχαία πόλη των Φερών», στο: Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία, Βόλος-Αθήνα, 70-81.

Δοξιάδη 1996

Ε. Δοξιάδη, Τα πορτρέτα του Φαγιούμ, Αθήνα.

Δραγούμη – Τσιομπανούδη 2004

Ε. Δραγούμη – Ε. Τσιομπανούδη (εκδ.), Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου, Η περίπτωση του Νομού Ημαθίας, Ιστορία-Αρχαιολογία, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας 7-8 Ιουνίου 2003, Θεσσαλονίκη.

Δρούγου 1990

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα: το ιερό της Μητέρας των Θεών-Κυβέλης», *ΑΕΜΘ* 4, 5-20.

Δρούγου 1990α

Σ. Δρούγου, «Ημίτομοι σκύφοι με πλαστικές επίθετες αχιβάδες», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 89-96.

Δρούγου 1991

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα. Το ιερό της Μητέρας των Θεών», *ΑΕΜΘ* 5, 1-6.

Δρούγου 1991α

Σ. Δρούγου (εκδ.), Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, πίνακας χρονολόγησης σχημάτων αγγείων της ελληνιστικής περιόδου, Θεσσαλονίκη.

Δρούγου 1992α

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα: το ιερό της Μητέρας των Θεών», *ΑΕΜΘ* 6, 45-9.

Δρούγου 1996

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα 1990-1997. Το ιερό της Μητέρας των Θεών», *ΑΕΜΘ* 10Α, 41-54.

Δρούγου 1997

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα 1997. Το Μητρώον», *ΑΕΜΘ* 11, 115-20.

Δρούγου 2005

Σ. Δρούγου, Βεργίνα. Τα πήλινα αγγεία της Μεγάλης Τούμπας, Αθήνα.

Δρούγου 2009α

Σ. Δρούγου, «Η εικόνα του τέλους της πόλης των Αιγών», *Εγνατία* 13, 121-32.

Δρούγου 2009β

Σ. Δρούγου, «Εικόνες και σύμβολα περί των Αιγών», στο: *Κεράτια*, 171-9.

Δρούγου – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2001

Σ. Δρούγου – Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Βεργίνα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο, Αθήνα.

Δρούγου – Τουράτσογλου 1980

Σ. Δρούγου – Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 28)*, Αθήνα (1998²).

Δρούγου – Τουράτσογλου 1994

Σ. Δρούγου – Γ. Τουράτσογλου, «Τα χρονολογημένα σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από τη Μακεδονία (Πίν. 72-74)», στο: *Γ' ΕπΣΕΚ*, 128-37.

Δρούγου – Τουράτσογλου 2000

Σ. Δρούγου – Γ. Τουράτσογλου, «Το ιερό της Μητέρας των θεών στη Βεργίνα. Νομισματικές ενδείξεις και κεραμική», στο: *Οβολός 4*, 307-19.

EAM = Ριζάκης – Τουράτσογλου 1985.

Εγγλέζου 2005

Μ. Εγγλέζου, *Ελληνιστική κεραμική Κρήτης*, Αθήνα.

EKM = Λ. Γουναροπούλου – Β. Χατζόπουλος 1998.

Ελληνικός Πολιτισμός

Ελληνικός Πολιτισμός, Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1993.

Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία.

Ντ. Ζαφειροπούλου – Ευαγγ. Κυπραίου (εκδ.), *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος 2000.

Εξάρχου 2004

Ο. Εξάρχου, *Η τεφρή τροχήλατη κεραμική από τον προϊστορικό οικισμό της Τούμπας Θεσσαλονίκης (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.)*, Θεσσαλονίκη.

ΕΟΘΦ

Α. Χρυσοστόμου (εκδ.), *Εθνική οδός Θεσσαλονίκης – Φλώρινας. Σωστικές ανασκαφές κατά το 2006-2008 στο τμήμα Νέας Χαλκηδόνας – Έδεσσας*, Θεσσαλονίκη 2008.

Επιγραφές της Μακεδονίας

Ε. Βουτυράς (εκδ.), *Επιγραφές της Μακεδονίας*, Γ' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία, 8-12 Δεκεμβρίου 1993, Θεσσαλονίκη 1996.

ΕπΣΕΚ

Γ' κ.ε. *Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, Αθήνα 1994-.

Ζάγκλης 1956

Δ. Ζάγκλης, *Χαλκιδική*, Αθήνα.

Ζαφειρόπουλος 1974

Ν. Ζαφειρόπουλος, «15. Πάρος – 17. Θήρα», *Έργον*, 85-9.

Ζαφειρόπουλος 1975

Ν. Ζαφειρόπουλος, «Κάρπαθος», *Έργον*, 159-63.

Ζαφειρόπουλος 1983

Ν. Ζαφειρόπουλος, «Ευβοϊκοί αμφορείς από τη Θήρα», *ASAtene* 61, 153-69.

Ζαφειροπούλου 1985

Φ. Ζαφειροπούλου, *Προβλήματα της μηλιακής αγγειογραφίας (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 101)*, Αθήνα.

Ζαφειροπούλου 1998

Φ. Ζαφειροπούλου, Πάρος, Αθήνα.

Ζαφειροπούλου 2000

Φ. Ζαφειροπούλου, «Το αρχαίο νεκροταφείο της Πάρου στη γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή», *ΑΕ* 139, 283-93.

Ζαφειροπούλου 2001

Φ. Ζαφειροπούλου, «Κρατηρόσχημος αμφορέας του 7^{ου} αι. π.Χ. από την Πάρο», στο: *Καλλίστευμα*, 85-96.

Ζαφειροπούλου 2004

Φ. Ζαφειροπούλου, «Οι Κυκλάδες στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ως την ύστερη αρχαϊκή εποχή», στο: *Αιγαίο*, 413-20.

Ζαφειροπούλου 2007

Φ. Ζαφειροπούλου, «Η Πάρος των πρώιμων χρόνων», στο: Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά – Ά.Α. Λαιμού – Λ.Γ. Μενδώνη – Ν. Κούρου (εκδ.), *Αμύμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη (Αρχαιολογία 5)*, Αθήνα, 109-18.

Ζαφειροπούλου 2008

Φ. Ζαφειροπούλου, «Ζωγραφική και ποίηση στην εποχή του Αρχιλόχου», στο: Κατσωνοπούλου – Πετρόπουλος – Κατσαρού 2008, 343-63.

Ζαφειροπούλου – Γεωργιάδου 2010

Φ. Ζαφειροπούλου – Αν. Γεωργιάδου, *Λιθοβούνι Μακρυνείας. Νεκροταφείο κλασικής και ελληνιστικής εποχής και ευρήματα μυκηναϊκού τάφου, Θεσσαλονίκη*.

Ζερβουδάκη 2000

Η. Ζερβουδάκη, *Η Συλλογή Σταθάτου στο Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα*.

Ζιαούρη – Μέλλιου 2000

Α. Ζιαούρη – Ε. Μέλλιου, «Ελληνιστική Κεραμική από τα νεκροταφεία της Λάρισας», στο: *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία, Βόλος-Αθήνα*, 82-110.

Ζωγράφου 1999

Η. Ζωγράφου, *Η Μεγάλη Μητέρα και η παρουσία της μέσα από τα ειδώλια της αρχαίας αγοράς της Θεσσαλονίκης (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.)*, Θεσσαλονίκη.

Θέμελης 1994

Π.Γ. Θέμελης, «Ο τάφος της Ηλείας Φιλημήνας (Πίν. 75-88)», στο: *Γ' ΕπΣΕΚ*, 146-158.

Θέμελης – Τουράτσογλου 1997

Π.Γ. Θέμελης – Ι.Π. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 59)*, Αθήνα.

Ιγνατιάδου – Σκαρλατίδου 1999

Δ. Ιγνατιάδου – Ε. Σκαρλατίδου, «Θέρμη (αρχαίο νεκροταφείο) – Οδός Ιασονίδου», *ΑΔ* 49, Β' 2, *Χρονικά*, 446-51.

Καθάρου 1993

Κλ. Καθάρου, *Μελέτη της χειροποίητης κεραμικής της ύστερης εποχής του Χαλκού και της εποχής Σιδήρου από τη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου της συλλογής του Μουσείου Εκμαγείων (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.)*, Θεσσαλονίκη.

Κακριδής 1986

Ι.Θ. Κακριδής, *Ελληνική Μυθολογία*, Αθήνα.

Καλίνδου

Π. Αδάμ-Βελένη (εκδ.), *Τα Καλίνδου. Μια αρχαία πόλη στη Μακεδονία. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Φεβρουάριος 2008 – Ιανουάριος 2009, Θεσσαλονίκη 2008*.

Καλλιγιάς 1990

Π.Γ. Καλλιγιάς, «Η αρχαία Σκύρος», στο: *Διαλέξεις 1986-1989 at the N.P. Goulandris Institute, Museum of Cycladic Art, Athens*, 67-88.

Καλλίνη 2007

Χρ. Καλλίνη, Ο ελληνιστικός κύνθαρος (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Καλλιντζή 1997α

Ντ. Καλλιντζή, «Εθιμα ταφής στα αρχαία Άβδηρα. Ταφικές πρακτικές και εθιμικές πράξεις από τα μέσα του 6^{ου} ως τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.», στο: *Αρχαία Θράκη*, Β', 807-40.

Καλλιντζή 1997β

Ντ. Καλλιντζή, «Άβδηρα 1997. Ανεύρεση τάφων κατά τη διάνοιξη καναλιού», *AEMΘ* 11, 633-41.

Καλλίστευμα

Α. Αλεξανδρή – Ιφ. Λεβέντη (εκδ.), ΚΑΛΛΙΣΤΕΥΜΑ. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου Αλεξανδρή, Αθήνα 2001.

Καλτσάς 1996-1997

Ν. Καλτσάς, «Κλαζομενιανές σαροκοφάγοι από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου», *ΑΔ* 51-52, Α', Μελέτες, 35-47.

Καλτσάς 1998

Ν. Καλτσάς, Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979, Αθήνα.

Καλτσάς 2001

Ν. Καλτσάς, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά. Κατάλογος, Αθήνα.

Κανατσούλης 1953-1955

Δ. Κανατσούλης, «Το Κοινό των Μακεδόνων», *Μακεδονικά* 3, 27-102.

Κάντζια 1994

Χ. Κάντζια, «Ένα κεραμικό εργαστήριο αμφορέων του πρώτου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. στην Κω», στο: *Γ' ΕπΣΕΚ*, 323-54.

Καραγιάννη 1984

Ε. Καραγιάννη, Μινωικά σύνθετα σκεύη (κέρνοι;) (διδ. διατρ. – Παν/μιο Ιωαννίνων), Αθήνα.

Καραγιάννη 2010

Φλ. Καραγιάννη, Οι βυζαντινοί οικισμοί στη Μακεδονία μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα, 4^{ος} – 15^{ος} αιώνας, Θεσσαλονίκη.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1985

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Ο μακεδονικός τάφος στη Σπηλιά Εορδαίας», *ΑΔ* 40, Α', Μελέτες, 242-80, πίν. 117-32.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Ο μακεδονικός τάφος Σπηλιάς Εορδαίας», *AEMΘ* 1, 23-36.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1988

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Η νεκρόπολη της Αιανής Κοζάνης», *AEMΘ* 2, 19-26.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1989

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Από την ανασκαφική έρευνα στην Αιανή, 1989», *AEMΘ* 3, 45-57.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1990

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Ανασκαφή Αιανής 1990», *AEMΘ* 4, 75-92.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Βόιον-Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία, Θεσσαλονίκη.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2005

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, «Αιανή και Σπηλιά 2005», *AEMΘ* 19, 494-509.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2008

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αιανή. Αρχαιολογικοί χώροι και Μουσείο, Αιανή.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη – Κεφαλίδου 1999

Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη – Ε. Κεφαλίδου, «Τοπικά εργαστήρια αρχαϊκής και κλασικής κεραμικής από την Αιανή και τον νομό Κοζάνης», στο: *Αρχαία Μακεδονία VI.1*, Θεσσαλονίκη, 537-62.

Καραμπέρη 1990-1995

Μ. Καραμπέρη, «Ο ρόλος του Οκταγώνου στο γαλεριανό συγκρότημα και η σχέση του με το μεγάλο περιστύλιο», *ΑΑΑ XXIII-XXVIII*, 116-28.

Καραμπέρη – Χριστοδουλίδου – Καϊάφα 1996

Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου – Α. Καϊάφα, «Το ανασκαφικό έργο στο Γαλεριανό συγκρότημα», *AEMΘ* 10B, 533-44.

Καραναστάση 1995

Π. Καραναστάση, «Ζητήματα της εικονογραφίας και της παρουσίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στην Ελλάδα», *ΑΕ* 134, 209-26.

Καρδαρά 1988

Χρ.Π. Καρδαρά, Αφροδίτη Ερυκίνη, Αθήνα.

Καρύδας 1995

Ν. Καρύδας, «Ανασκαφή σε οικόπεδο στην οδό Αγίας Σοφίας 75», *AEMΘ* 9, 251-65.

Καρύδας 1996

Ν. Καρύδας, «Παλαιοχριστιανικές οικίες με τρικλίνιο στη Θεσσαλονίκη», *AEMΘ* 10B, 571-85.

Καρύδας 1997

Ν. Καρύδας, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις και πολεοδομική οργάνωση της περιοχής νοτιοδυτικά της Ροτόντας με αφορμή τρεις νέες ανασκαφές οικοπέδων», *AEMΘ* 11, 439-53.

Καρύδας 2009

Ν. Καρύδας, «Παλαιοχριστιανικές οικίες με τρικλίνιο στη Θεσσαλονίκη, μέρος II: δέκα χρόνια μετά», στο: *AEMΘ* 20 χρόνια, 127-41.

Κατ. Σίνδου 1985 = Δεσποίνη 1985 = Σίνδος 1985.

Κατσωνοπούλου – Πετρόπουλος – Κατσαρού 2008

Ν. Κατσωνοπούλου – Ι. Πετρόπουλος – Σ. Κατσαρού (εκδ.), *Ο Αρχίλοχος και η εποχή του. Πάρος, II. Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροικιά Πάρου, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα.

Κεραμόπουλος 1927-1928

Α.Δ. Κεραμόπουλος, «Η αρχαϊκή νεκρόπολις του Τρεμπένιστε παρά την λίμνη της Αχρίδος», *ΑΕ*, 41-112.

Κεραμόπουλος 1938

Α.Δ. Κεραμόπουλος, «Έρευναι εν Δυτική Μακεδονία», *ΠΑΕ*, 53-66.

Κεραμόπουλος 1941-52

Α.Δ. Κεραμόπουλος, «Περί των τάφων της Τρεμπένιστας και περί τα των Λιχνιδών λαών», *Μακεδονικά* 2, 488-555.

Κεραμάτια

Σ. Δρούγου κ.ά. (εκδ.), ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου, Α', Β', Αθήνα 2009.

Κεφαλίδου 1998

Ε. Κεφαλίδου, «Θησαυρός νομισμάτων του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Εορδαία», *ΑΑΑ XXIII-XXVIII*, 177-298.

Κεφαλίδου 2005-2006

Ε. Κεφαλίδου, «Καταβάσεις και άνοδοι του Διονύσου. Παρατηρήσεις στην αττική και κατωιταλιωτική αγγειογραφία», *Ευλιμένη* 6-7, 13-44.

Κεφαλίδου 2009

Ε. Κεφαλίδου, Ασώματα. Ένα αρχαϊκό νεκροταφείο στην Ημαθία, Θεσσαλονίκη.

Κιουρτζόγλου – Βαβελίδης – Σισμανίδης 1999

Ε. Κιουρτζόγλου – Μ. Βαβελίδης – Κ. Σισμανίδης, «Αρχαιομετρική μελέτη μεταλλικών αντικειμένων από τα Στάγειρα», *ΑΕΜΘ* 13, 295-304.

Κνιθάκης 1975

Γ. Κνιθάκης, «Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης. Νέα προσπάθεια αναπαραστάσεως», *ΑΔ* 30, Α', Μελέτες, 90-119.

Κόλλια 2006

Ε. Κόλλια, Ελληνιστική κεραμική Νάξου, Αθήνα.

Κορρές 1960

Γ. Σ. Κορρές, «Χρυσούς 'δεσμός' εκ Ποτειδαίας», *ΑΕ* 1960.

Κόρτη-Κόντη 1987

Σ. Κόρτη-Κόντη, «Ταφικά ευρήματα από τον Πενταπλάτανο Γιαννιτσών», στο: *Αμητός*, 417-27.

Κόρτη-Κόντη 1994

Σ. Κόρτη-Κόντη, Η κοροπλαστική της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Κόσμημα

Το Ελληνικό Κόσμημα. 6.000 χρόνια Παράδοση. Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη, βίλα Bianca, 21/12/97 – 21/2/98, Αθήνα, 1997.

Κοσμόπουλος 2007

Μ.Β. Κοσμόπουλος, Ελληνικά μυστήρια, Αρχαιολογία και τελετουργικό των αρχαίων ελληνικών μυστηριακών λατρειών (ελλ. μτφρ. Μ. Κεχροπούλου – Ι. Σταροπούλου), Αθήνα.

Κοτταρίδη 1990

Α. Κοτταρίδη, «Βεργίνα 1990. Ανασκαφή στο νεκροταφείο και στο βορειοδυτικό τμήμα της αρχαίας πόλης», *ΑΕΜΘ* 4, 35-44.

Κοτταρίδη 2001α

Α. Κοτταρίδη, «Το έθιμο της καύσης και οι Μακεδόνες. Σκέψεις με αφορμή τα ευρήματα της νεκρόπολης των Αιγών», στο: *Σταμπολίδης* 2001, 359-71.

Κοτταρίδη 2001β

Α. Κοτταρίδη, «Τζαμάλα 1999/2000», *ΑΕΜΘ* 15, 501-7.

Κοτταρίδη 2002α

A. Κοτταρίδη, «Η ανασκαφή στη Τζαμάλα Βερμίου το 2001. Μεγάλα έργα και αρχαιότητες», *AEMΘ* 16, 501-8.

Κοτταρίδη 2004α

A. Κοτταρίδη, «Οι ανασκαφικές έρευνες της ΙΖ' ΕΠΚΑ στην ορεινή Μακεδονίδα και η ταύτιση της αρχαίας Λεβαίης», *AEMΘ* 18, 543-50.

Κοτταρίδη 2004β

A. Κοτταρίδη, «Αιγαί, η πρώτη πόλη των Μακεδόνων», στο: Δραγούμη – Τσιομπανούδη 2004, 81-102.

Κοτταρίδη 2009α

A. Κοτταρίδη, «Η νεκρόπολη των Αιγών στα αρχαϊκά χρόνια και οι βασιλικές ταφικές συστάδες», στο: *AEMΘ* 20 χρόνια, 143-53.

Κοτταρίδη 2009β

A. Κοτταρίδη, «Η ορεινή Ημαθία στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (11^{ος} – 7^{ος} αι. π.Χ.)», στο: *Κερμάτια*, Β', 215-25.

Κουκουβού 1999

A. Κουκουβού, «Ανασκαφική έρευνα στον άξονα της Εγνατίας οδού: νομός Ημαθίας», *AEMΘ* 13, 567-78.

Κουκουβού 2000

A. Κουκουβού, «Ανασκαφική έρευνα στον άξονα της Εγνατίας οδού: Ανώματα Βέροιας», *AEMΘ* 14, 563-74.

Κουκουβού 2001

A. Κουκουβού, «Ανασκαφική έρευνα στον άξονα της Εγνατίας οδού: νομός Ημαθίας», *AEMΘ* 15, 575-83.

Κουκουβού 2004

A. Κουκουβού, «Παλιομάννα Μέσης και Ανώματα Βέροιας: η έρευνα δύο νέων αρχαιολογικών θέσεων με αφορμή την κατασκευή του άξονα της νέας Εγνατίας οδού», στο: Δραγούμη – Τσιομπανούδη 2004, 55-70.

Κουκουβού 2006

A. Κουκουβού, «Επιτύμβια στήλη θηριομάχου από τη Βέροια», *AAA* XXXIX, 161-73.

Κουκουβού 2012

A. Κουκουβού, Λατομεία πωρολίθου στην περιοχή της αρχαίας Βέροιας. Μελέτη για τη λατομία οικοδομικού λίθου στην αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980

X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Οι αποικίες της Θάσου στο Βόρειο Αιγαίο. Νεότερα ευρήματα», στο: Η Καβάλα και η περιοχή της. Πρακτικά Α' τοπικού συμποσίου (Καβάλα 18-20 Απριλίου 1977), Θεσσαλονίκη, 309-25.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987

X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Ανασκαφές στα αρχαία Άβδηρα», *AEMΘ* 1, 407-20.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992

X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Πρωτοϊστορική Θάσος, Αθήνα.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2002

X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Καβάλα. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας, Καβάλα.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Παπανικολάου 1990

X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Αικ. Παπανικολάου, «Ανασκαφή στην αρχαία Οισύμη 1988-1990», *AEMΘ* 4, 487-502.

Κουράγιος 2002-2005

Γ. Κουράγιος, «Δεσποτικό. Ένα ιερό του Απόλλωνα», *AAA XXXV-XXXVIII*, 37-88.

Κουράγιος 2005-2006

Γ. Κουράγιος, «Κυβόλιθος με παράσταση Απόλλωνα-Αρτέμιδος», *Ευλιμένη* 6-7, 45-54.

Κουράγιος 2006

Γ. Κουράγιος, «Δεσποτικό 2005: Η ανασκαφική δραστηριότητα στο ιερό του Απόλλωνα», στο: *Σταμπολίδης* 2006, 147-58.

Κουρεμπανάς 2006

Θ. Κουρεμπανάς, «Ελληνιστικά νομίσματα Θεσσαλονίκης σε θησαυρούς από την περιοχή της Δράμας», στο: *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός, Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση, Δράμα 18 Μαΐου 2006* (υπ.έκδ.).

Κούσουλα 1998

Α. Κούσουλα, «Ανασκαφή βυζαντινού νεκροταφείου στην κοινότητα Μεσημερίου Νομού Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 12, 253-58.

Κουσουλάκου 2000

Κ. Κουσουλάκου, «Περιοχή Διώρυγας», *ΑΔ* 55, Β΄ 2, Χρονικά, 703-4.

Κουσουλάκου Κ. – Κουσουλάκου 2007

Κ. Κουσουλάκου – Α. Κουσουλάκου, «Αρχαίο ιερό στην Ποτίδαια της Χαλκιδικής. Τα αρχαιολογικά δεδομένα και η επεξεργασία τους σε ψηφιακό περιβάλλον», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII, Θεσσαλονίκη*, 697-714.

Κουσουλάκου – Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2006

Ντ. Κουσουλάκου – Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Ανασκαφική έρευνα στην Ποτίδαια-Κασσάνδρεια», *AEMΘ* 20, 503-13.

Κρανιώτη 1987

Α. Κρανιώτη, «Τύμβος από τη ΒΔ νεκρόπολη των Αβδήρων», *AEMΘ* 1, 431-8.

Κρεμούδη-Σισιλιάνου 1998

Σ. Κρεμούδη-Σισιλιάνου, «Κατάλογος Νομισμάτων», στο: Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Ανασκαφή Δίου, Α΄. Η Οχύρωση, Θεσσαλονίκη*, 234-46.

Κρεμούδη-Σισιλιάνου 2000

Σ. Κρεμούδη-Σισιλιάνου, «Μακεδονία και Ακαρνανία: Η χρήση μακεδονικών χαλκών για την κοπή ακαρνανικών εκδόσεων», στο: *Οβολός* 4, 61-77.

Κυριάκου 2008

Α. Κυριάκου, *Η στενόμακρη Τούμπα της Βεργίνας, Ταφικές πρακτικές στη Μακεδονία του 4^{ου} αιώνα π.Χ.*, Θεσσαλονίκη.

Κωτίτσα 2007

Ζ. Κωτίτσα, *Αιγίνιο Πιερίας. Κεραμική από το νεκροταφείο στη θέση 'Μελίσσια', Θεσσαλονίκη*.

Λαζαρίδη 1988

Κ. Λαζαρίδη, «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Πολύγυρος. Νεκροταφείο Καστρί», *ΑΔ* 43, Β΄ 2, Χρονικά, 361.

Λαζαρίδη 1989

Κ. Λαζαρίδη, «Θέρμη. Αρχαίο Νεκροταφείο» *ΑΔ* 44, Β΄ 2, Χρονικά, 320-1.

Λαζαρίδη 1990

Κ. Λαζαρίδη, «Θέρμη», *ΑΔ* 45, Β΄ 2, Χρονικά, 308-9.

Λαζαρίδη 1990α

Κ. Λαζαρίδη, «Το γυμνάσιο της Αμφίπολης», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 241-73.

Λαζαρίδη 1991

Κ. Λαζαρίδη, «Θέρμη. Αρχαίο Νεκροταφείο», *ΑΔ* 46, Β' 2, Χρονικά, 279-381.

Λαζαρίδη – Μοσχονησιώτη 1988

Κ. Λαζαρίδη – Σ. Μοσχονησιώτου, «Θέρμη», *ΑΔ* 43, Β' 2, Χρονικά, 359.

Λαζαρίδης 1981

Α. Λαζαρίδης, «Ζ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Κοπανάκι, Δαφνιώτισσα», *ΑΔ* 36, Β' 1, Χρονικά, 151.

Λαζαρίδης 1982

Α. Λαζαρίδης, «Ζ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Δαφνιώτισσα», *ΑΔ* 37, Β' 1, Χρονικά, 135, πίν. 86α.

Λαζαρίδης Δ. 1960

Δ. Λαζαρίδης, Πήλινα ειδώλια Αβδήρων, Αθήνα.

Λαζαρίδης Δ. 1969

Δ. Λαζαρίδης, Νεάπολις – Χρυσούπολις – Καβάλα. Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Καβάλας, Αθήνα.

Λαζαρίδης Δ. 1981

Δ. Λαζαρίδης, «Ανασκαφές και έρευνες στην Αμφίπολη», *ΠΑΕ*, 18-25.

Λαζαρίδης Δ. 1986

Δ. Λαζαρίδης, «Οι ανασκαφές στην Αμφίπολη», στο: *Αρχαία Μακεδονία IV, Θεσσαλονίκη*, 353-64.

Λαζαρίδης Δ. 1993

Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις, Αθήνα.

Λαζαρίδης Δ. – Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 1992

Δ. Λαζαρίδης – Κ. Ρωμιοπούλου – Γ. Τουράτσογλου, Ο τύμβος της Νικήσιανης, Αθήνα.

Λαζάρου 1974

Αχ. Λαζάρου, «Το βασίλειο των Μακεδόνων, η κυρίως Ελλάδα και η Ρώμη: 200 – 194 π.Χ.», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Ε', Αθήνα, 26-54.

Λεβέντη 2012

Ι. Λεβέντη, «Επιτύμβια ανάγλυφα από τη Θεσσαλία. Παρατηρήσεις στη γλυπτική της Κεντρικής Ελλάδας στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας», στο: *Στεφανίδου-Τιβεριού – Καραναστάση – Δαμάσκος 2012*, 251-63.

Λεβέντη – Μητσοπούλου 2010

Ι. Λεβέντη – Χ. Μητσοπούλου (εκδ.), *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Βόλος.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Από τα νεκροταφεία της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 3, 91-101.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-1991

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφή 1989», *ΑΔ* 44-46, Α', Μελέτες, 73-152.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1992

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Από την τοπογραφία και τα νεκροταφεία της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 6, 127-36.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Νέο εργαστήριο κεραμικής και κοροπλαστικής στην Πέλλα», *ΑΕΜΘ* 7, 171-82.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας, Αθήνα.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας», *AEMΘ* 10Α, 93-104.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Το Θεσμοφόριο της Πέλλας, Αθήνα.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1997

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Συγκροτήματα εργαστηρίων και λουτρών στην Πέλλα», *AEMΘ* 11, 193-203.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1998

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανάγλυφη επιτύμβια στήλη από το ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας», *ΑΔ* 53, Α', Μελέτες, 257-66.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Το Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στη Πέλλα, Θεσσαλονίκη.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2003

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Φάκου της Πέλλας», *AEMΘ* 17, 465-83.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2004α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Το ανατολικό νεκροταφείο και οι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της ελληνιστικής εποχής», στο: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2004, 71-9.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2004β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Η λατρεία των θεών και τα ιερά της Πέλλας», στο: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2004, 53-63.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2005

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην Πέλλα το 2005», *AEMΘ* 19, 391-406.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2006α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Το έργο της Επιτροπής Ανάδειξης Αρχαιολογικού Χώρου Πέλλας», στο: Υπουργείο Πολιτισμού-Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων: Το Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων, Αθήνα, 443-59.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2006β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Ανασκαφική έρευνα στην Πέλλα το 2006», *AEMΘ* 20, 591-614.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2007α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ΠΕΛΛΗΣ 1. Κιβωτιόσχημος τάφος με ζωγραφική διακόσμηση από την Πέλλα, Θεσσαλονίκη.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2007β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Στοιχεία για την Πέλλα του πρώτου μισού του 4^{ου} αιώνα», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII*, Θεσσαλονίκη, 585-604.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Το Έργο της Επιτροπής Ανάδειξης του Αρχαιολογικού χώρου Πέλλας», στο: Υπουργείο Πολιτισμού-Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Συντήρηση, Αναστήλωση, Ανάδειξη, Το έργο των Επιστημονικών Επιτροπών, Αθήνα, 118-23.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής μορφής των επιτύμβιων στηλών και της προσωπογραφίας της Πέλλας», *Τεκμήρια* 9, 119-68.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008γ

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ΠΕΛΛΗΣ 2. Ο πολυθάλαμος τάφος της Πέλλας, Θεσσαλονίκη.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2009α

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Εθνικά ονόματα σε επιγραφές της Πέλλας», στο: *Κερμάτια*, Β', 23-31.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2009β

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, «Το αρχαιολογικό έργο στην Πέλλα, 1987-2007», στο: *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 169-84.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2004

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ι.Μ. Ακαμάτης (εκδ.), *Η Πέλλα και η περιοχή της*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

Λιλιμπάκη – Ακαμάτης Ν. 2007

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ν. Ακαμάτης, «Το δημόσιο λουτρό της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 21, 99-108.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης Ν. 2009

Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ν. Ακαμάτης, «Ανιχνεύοντας την Πέλλα του 4^{ου} αι. π.Χ.», *ΑΕΜΘ* 23 (υπ.έκδ.).

Λιούτας 1998

Α. Λιούτας, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Πολίχνη, Σταυρούπολη», *ΑΔ* 53, Β' 2, Χρονικά, 575.

Λιούτας – Γκιούρα 1997

Α. Λιούτας – Ε. Γκιούρα, «Τοπογραφικές αναζητήσεις ΒΔ της αρχαίας Θεσσαλονίκης με αφορμή τις ανασκαφές σε νεκροπόλεις στους δήμους Σταυρούπολης και Πολίχνης» *ΑΕΜΘ* 11, 317-26.

Λιούτας – Μανδάκη 1997

Α. Λιούτας – Μ. Μανδάκη, «Τρία σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα της εντός τειχών Θεσσαλονίκης από τις εκσκαφικές εργασίες για το δίκτυο φυσικού αερίου», *ΑΕΜΘ* 11, 365-76.

Λιούτας κ.ά. 2003

Α. Λιούτας – Μ. Μανδάκη – Ε. Ηλιοπούλου, «Τράπεζα Λεμπέτ. Οι νεκροπόλεις από τον 6^ο μέχρι τον 4^ο αι. π.Χ.», *ΑΕΜΘ* 17, 299-310.

Λυπουρλής 1979

Δ. Λυπουρλής, «Αριστοτέλης: Βίος και έργα», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 35, 11-30.

Μακαρόνας 1950

Χ. Μακαρόνας, «Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης», *ΠΑΕ*, 303-21.

Μακαρόνας 1969

Χ. Μακαρόνας, Η Καμάρα. Το θριαμβικό τόξο του Γαλέριου στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη.

Μακεδονία 1993

Ι. Βοκοτοπούλου (εκδ.), Ελληνικός πολιτισμός. Μακεδονία: το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Κατάλογος έκθεσης στο Marché Bonsecours, Μοντρεάλ 7 Μαΐου – 19 Σεπτεμβρίου 1993, Αθήνα.

Μακρίδης 1937

Θ. Μακρίδης, «Χαλκά Μακεδονικά του Μουσείου Μπενάκη», *ΑΕ* 512-21.

Μάλαμα 2000

Π. Μάλαμα, «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης στα πλαίσια του έργου 'Διαπλάτωση του δρόμου Αμφίπολης-Μεσολακκιάς'», *ΑΕΜΘ* 14, 55-85.

Μάλαμα 2001

Π. Μάλαμα, «Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης», *ΑΕΜΘ* 15, 111-26.

Μάλλιος 2002

Γ. Μάλλιος, Ένα ελληνιστικό ιερό στην Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης. Η μαρτυρία των ειδωλίων = (αδημ. μεταπτ. εργασία – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Μάλλιος 2011

Γ. Μάλλιος, Μύθος και Ιστορία. Η περίπτωση της Αρχαίας Μακεδονίας (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Μανακίδου 1994

Ε. Μανακίδου, Παραστάσεις με άρματα. Παρατηρήσεις στην εικονογραφία τους (8^{ος} – 5^{ος} αι. π.Χ.), Θεσσαλονίκη.

Μανακίδου 2011

Ε. Μανακίδου, «Κρατήρας με παράσταση κυνηγιού ελαφιών από το Καραμπουρνάκι και η απεικόνιση του θέματος στην πρώιμη αρχαϊκή τέχνη», στο: *Νάματα*, 277-88.

Μανιάτης 2010

Γ. Μανιάτης, «Η χρονολόγηση πολιτισμικών φάσεων με Άνθρακα-14: εφαρμογές και συμπεράσματα στη Βόρεια Ελλάδα», στο: Αρχαιομετρικές Εφαρμογές στην Ελλάδα, Ημερίδα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 26 Φεβρουαρίου 2010 (υπ.έκδ.).

Μαρινάτος 1932

Σ. Μαρινάτος «Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία», *ΑΕ* 1932, 1-47.

Μαρκή 1992

Ε. Μαρκή, «Οδός Ολυμπιάδος 74», *ΑΔ* 47, Β' 2, Χρονικά, 430-2.

Μαρκή 1994

Ε. Μαρκή, «Οδός Ολυμπιάδος 74», *ΑΔ* 49, Β' 2, Χρονικά, 518-20.

Μαρκή – Ακριβοπούλου 2003

Ε. Μαρκή – Σ. Ακριβοπούλου, «Ανασκαφή αγρέπαυλης στο Παλιόκαστρο Ωραιοκάστρου», *ΑΕΜΘ* 17, 283-98.

Μαυροπούλου-Τσιούμη κ.ά. 1982

Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου – Ε. Μαρκή, «9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 37, Β' 2, Χρονικά, 287-92.

Μέντζος 1995-1996

Α. Μέντζος, «Το ανάκτορο και η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέες προτάσεις για την ιστορία του συγκροτήματος», *Βυζαντινά* 18, 339-64.

Μερούσης 2002

Ν. Μερούσης, Χίος. Φυσικό περιβάλλον και κατοίκηση από τη νεολιθική εποχή μέχρι το τέλος της αρχαιότητας, Χίος.

Μέρτζος 1947

Κ. Μέρτζος, Μνημεία μακεδονικής ιστορίας, Θεσσαλονίκη.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1979

Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Νέα ευρήματα από τη νεκρόπολη της αρχαίας Αφύτιος», *ΑΔ* 34, Α', Μελέτες, 70-85.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1990

«Από το νεκροταφείο της Αρχαίας Μιέζας», *ΑΕΜΘ* 4, 127-41.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1994

Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Μεσημέρι», *ΑΔ* 49, Β' 2, Χρονικά, 451-2.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995α

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Ανασκαφή στη Νέα Φιλαδέλφεια το 1995», *AEMΘ* 9, 311-20.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995β

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Νέα Φιλαδέλφεια», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 471.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Μεσημέρι», *ΑΔ* 53, Β' 2, Χρονικά, 874-5.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1999α

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Άθυτος», *ΑΔ* 54, Β' 2, Χρονικά, 554-6.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1999β

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Άφυτη», *AEMΘ* 13, 305-16.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2001

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Μια νέα επιγραφή από την Άφυτη», στο: *Μνήμη Δ. Κανατσούλη*, 79-89.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Χάλκινα κοσμήματα αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία (αδημ. διδ. δι-ατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2003

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Άφυτις 2003. Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία πόλη και το νεκροταφείο της», *AEMΘ* 17, 323-33.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2004

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Άφυτις 2004», *AEMΘ* 18, 115-24.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2006

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Άφυτι», *AEMΘ* 20, 491-502.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2009

B. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, «Άφυτις 1997-2006», στο: *AEMΘ 20 χρόνια*, 221-37.

Μνείας Χάριν

M. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – K. Τζαναβάρη (εκδ.), Μνείας Χάριν. Τόμος στη Μνήμη Μάιρης Σιγανίδου, Θεσσαλονίκη, 1998.

Μνήμη Δ. Κανατσούλη

H. Σβέροκος (εκδ.), Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής. Στη μνήμη Δημήτριου Κανατσούλη, Θεσσαλονίκη 22-23 Οκτωβρίου 1999, Θεσσαλονίκη 2001.

Μνήμη Δ. Λαζαρίδη

X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – O. Picard (εκδ.), Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, Θεσσαλονίκη, 1990.

Μνήμη H. Ζερβουδάκη

Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009 (υπ.έκδ.).

Μνήμη M. Ανδρόνικου

Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου (*Μακεδονικά*, παρ. 6), Θεσσαλονίκη 1997.

Μοσχονησιώτη 1988

Σ. Μοσχονησιώτου, «Θέρμη – Σίνδος. Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της περιοχής Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 2, 283-95.

Μοσχονησιώτη 2004

Σ. Μοσχονησιώτη, «Εγχώρια Διακοσμημένη Κεραμική από το Νεκροταφείο της Αρχαίας Μένδης στη Χαλκιδική», στο: *Αιγαίο*, 277- 92.

Μοσχονησιώτη – Πεντεδέκα – Κυριατζή – Μέξη 2005

Σ. Μοσχονησιώτη – Α. Πεντεδέκα – Ε. Κυριατζή – Μ. Μέξη, «Πετρογραφικές αναλύσεις γεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής κεραμικής από το νεκροταφείο της αρχαίας Μένδης», *AEMΘ* 19, 249-67.

Μοσχόπουλος 1996

Γ.Δ. Μοσχόπουλος, *Ρουμλουκιώτικα Σημειώματα 1989-1995*, Θεσσαλονίκη.

Μοσχόπουλος 2004

Γ.Δ. Μοσχόπουλος, *Η Καμπανία (Ρουμλούκι) στα βυζαντινά χρόνια. Ιστορία – Τοπογραφία – Λαογραφία*, Β', Θεσσαλονίκη.

Μουστάκα 2000

Α. Μουστάκα, «Πελοπόννησος και Μακεδονία. Παρατηρήσεις στα λεγόμενα κράνη 'ιλλυρικού τύπου'», στο: *Μύρτος*, 393-410.

Μπακαλάκης 1967

Γ. Μπακαλάκης, *Ανασκαφή Στρώμης*, Θεσσαλονίκη.

Μπέσιος 1982

Μ. Μπέσιος, «Μεσημέρι», *ΑΔ* 37, Β' 2, Χρονικά, 284.

Μπέσιος 1986

Μ. Μπέσιος, «ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Μεθώνη», *ΑΔ* 41, Χρονικά, 142-3.

Μπέσιος 1987

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφές στη βόρεια Πιερία», *AEMΘ* 1, 209-18.

Μπέσιος 1988

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφές στην Πύδνα (1988)», *AEMΘ* 2, 181-93.

Μπέσιος 1989

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφή στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας 1989», *AEMΘ* 3, 155-63.

Μπέσιος 1990α

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφή κλασικών τάφων στη Μεθώνη», στο: Δ. Τσίρου (εκδ.), *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία. Συνέδριο, Καλοκαίρι 1986*, Κατερίνη, 68-83.

Μπέσιος 1990β

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφή στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας 1989», *AEMΘ* 4, 241-6.

Μπέσιος 1991

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφικές έρευνες στη βόρεια Πιερία», *AEMΘ* 5, 171-8.

Μπέσιος 1992

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφές στη βόρεια Πιερία, 1992», *AEMΘ* 6, 245-8.

Μπέσιος 1993

Μ. Μπέσιος, «Μαρτυρίες Πύδνας. Το ψήφισμα του Απόλλωνος Δεκαδρούου», στο: *Αρχαία Μακεδονία V*, Θεσσαλονίκη, 1111-21.

Μπέσιος 1993

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφές στη βόρεια Πιερία 1993», *AEMΘ* 7, 201-5.

Μπέσιος 1995

Μ. Μπέσιος, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Αιγίνιο, θέση Μελίσσια», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 485.

Μπέσιος 1996

Μ. Μπέσιος, «Νεκροταφεία Πύδνας», *ΑΕΜΘ* 10Α, 233-8.

Μπέσιος 2003

Μ. Μπέσιος, «Ανασκαφή Μεθώνης 2003», *ΑΕΜΘ* 17, 443-50.

Μπέσιος 2004

Μ. Μπέσιος, «Αιγίνιο. Νεκροταφείο Χώρας Μεθώνης, η ανασκαφή – τα ευρήματα», στο: Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης 18-19 Σεπτεμβρίου 2003, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη, 324-7.

Μπέσιος 2007

Μ. Μπέσιος, «Νεκροταφεία του 5^{ου} αι. π.Χ. στη Βόρεια Περίαι», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII, Θεσσαλονίκη*, 645-50.

Μπέσιος 2010

Μ. Μπέσιος, Πιερίδων Στέφανος: Πύδνα, Μεθώνη και οι αρχαιότητες της Βόρειας Περίαις, Κατερίνη.

Μπέσιος – Κραχτοπούλου 1994

Μ. Μπέσιος – Α. Κραχτοπούλου, «Ανασκαφή στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας», *ΑΕΜΘ* 8, 147-150.

Μπέσιος – Παππά 1995

Μ. Μπέσιος – Μ. Παππά, Πύδνα, Κατερίνη.

Μπέσιος – Τριανταφύλλου 2000

Μ. Μπέσιος – Σ. Τριανταφύλλου, «Ομαδικός τάφος από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Πύδνας», *ΑΕΜΘ* 14, 385-94.

Μπέσιος κ.ά. 2004

Μ. Μπέσιος – Α. Αθανασιάδου – Ε. Γεροφωκά – Μ. Χριστάκου-Τόλια, «Μεθώνη 2004», *ΑΕΜΘ* 18, 367-76.

Μπιλούκα 1995

Α. Μπιλούκα, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ν. Μηχανιών. Βιολογικός καθαρισμός», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 468.

Μπιλούκα – Γραικός 2001

Α. Μπιλούκα – Ι. Γραικός, «Νέα Καλλικράτεια 2001: η ανασκαφική έρευνα στο ανατολικό νεκροταφείο του οικισμού», *ΑΕΜΘ* 15, 282.

Μπιλούκα – Γραικός 2009

Α. Μπιλούκα – Ι. Γραικός, «Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής: η πρόσφατη σωστική ανασκαφική έρευνα (1999-2005) στην Ερετριακή αποικία των Δικαιοπολιτών στον Θερμαίο Κόλπο», στο: *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 239-40.

Μπιλούκα – Τσιγαρίδα 1995

Α. Μπιλούκα – Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Αγροτεμάχιο αριθ. 1004», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 467.

Μπιλούκα κ.ά. 2000

Α. Μπιλούκα – Σπ. Βασιλείου – Ι. Γραικός, «Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Ν. Καλλικράτεια Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 14, 299-310.

Μπιλούκα κ.ά. 2005

Α. Μπιλούκα – Ι. Γραικός – Π. Κλάγκα, «Νέα Καλλικράτεια 2005: Η ανασκαφική έρευνα στο ανατολικό νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού», *ΑΕΜΘ* 19, 239-48.

Μπούρας 1984

X. Μπούρας, «Νέες παρατηρήσεις στο Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης», στο: Πρακτικά 10^{ου} Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας (Ελληνικά, παρ. 26 – *Studi di Antichità Christiana* 37) Β'. Ανακοινώσεις, Θεσσαλονίκη-città del Vaticano, 33-43.

Μυκηναϊκός Κόσμος

Κ. Δημακοπούλου (εκδ.), Ο Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού, Αθήνα 1988.

Μύρτος

Π. Αδάμ-Βελένη (εκδ.), ΜΥΡΤΟΣ. Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000.

Νάματα

Σ. Πινγκιάτογλου – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου (εκδ.), NAMATA. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή, Θεσσαλονίκη 2011.

Νίγδελης 1995

Π.Μ. Νίγδελης, «Η οικογένεια των Ιταλικών Aulii Avii στη Θεσσαλονίκη: με αφορμή μια δίγλωσση αναθηματική επιγραφή», *Τεκμήρια* 1, 47-65.

Νίγδελης 2001α

Π.Μ. Νίγδελης, «Μακεδονικά επιγραφικά II», *Τεκμήρια* 6, 134-48.

Νίγδελης 2001β

Π.Μ. Νίγδελης, «Μία επίδοσις εἰς ἔλαιον από την Αμφίπολη στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (Παρατηρήσεις στο ψήφισμα SEG 30, 1980, 546)», στο: *Μνήμη Δ. Κανατσούλη*, 91-109.

Νίγδελης 2005

Π.Μ. Νίγδελης, «Δημόσια οικοδομική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη των αυτοκρατορικών χρόνων: οι επιγραφικές μαρτυρίες», στο: *Η Θεσσαλονίκη και ο ευρύτερος χώρος. Παρελθόν Παρόν-Μέλλον*, 28/2-2/3/2003, Πρακτικά Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2005, 23-41.

Νίγδελης 2006

Π.Μ. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.

Νίγδελης 2011

Π.Μ. Νίγδελης, «Αναζητώντας την αρχαία Ραϊκήλο. Αριστοτέλους, Αθηναίων Πολιτεία 15.2 και μια νέα επιγραφή από την Περαία της Θεσσαλονίκης», *Τεκμήρια* 10, 103-17.

Νίγδελης – Σουρής 2005

Π.Μ. Νίγδελης – Γ.Α. Σουρής, ΑΝΘΥΠΑΤΟΣ ΛΕΓΕΙ. Ένα διάταγμα των αυτοκρατορικών χρόνων για το γυμνάσιο της Βέροιας (*Τεκμήρια*, παρ. 1), Θεσσαλονίκη.

Ντάφης 1973

Σ. Ντάφης, «Ταξινόμησης της δασικής βλαστήσεως της Ελλάδος», *Επιστημονική Επετηρίς της Γεωπονικής και Δασολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 15/2, 75-91.

Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985

Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών*, Paris.

Ξυδόπουλος 2007

Ι. Ξυδόπουλος, *Η εικόνα των Θρακών στην κλασική ιστοριογραφία*, Θεσσαλονίκη.

Ξυδόπουλος 2006

Ι. Ξυδόπουλος, *Κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις των Μακεδόνων και των Νοτίων Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη².

Οβολός 4

Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο. Πρακτικά Β΄ επιστημονικής συνάντησης (*Οβολός 4*), Θεσσαλονίκη 2000.

ΟΕΑΜΘ 1986

Θεσσαλονίκη, από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια. Οδηγός της Έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Αθήνα.

Παζαράς 1996

Θ. Παζαράς, «Από την κλασική Βρέα στο μεσαιωνικό κάστρο της Βρυάς», *ΑΕΜΘ* 10Α, 313-32.

Παϊσίδου 2003

Μ. Παϊσίδου, «Περί των επί τοις κεκοιμημένοις τελουμένων. Ανασκαφή κοιμητηρίου του 4^{ου} αι. μ.Χ. στην Ξυφιανή Αλωπίας», *ΑΕΜΘ* 17, 517-31.

Παναγιώτου 1996

Α. Παναγιώτου, «Διαλεκτικές επιγραφές της Χαλκιδικής, της Μακεδονίας και της Αμφιπόλεως», στο: *Επιγραφές της Μακεδονίας*, 124-63.

Πανταζόπουλος 1995

Δ.Α. Πανταζόπουλος, *Η ιστορία του χωριού Νησίου και της Μονής των Αγίων Αναργύρων*, Αλεξάνδρεια Ημαθίας.

Παντερμαλή 1981

Ε. Παντερμαλή, «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Νομός Θεσσαλονίκης. Αγ. Παρασκευή (επίβλ. Κ. Ρωμιοπούλου)», *ΑΔ* 36, Β΄ 2, Χρονικά, 300.

Παντερμαλή 1982

Ε. Παντερμαλή, «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Αγ. Παρασκευή (επίβλ. Ι. Βοκοτοπούλου)», *ΑΔ* 37, Β΄ 2, Χρονικά, 282-3.

Παντερμαλή 1983

Ε. Παντερμαλή, «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Αγ. Παρασκευή. Ανασκαφή αρχαϊκού νεκροταφείου (επίβλ. Ι. Βοκοτοπούλου)», *ΑΔ* 38, Β΄ 2, Χρονικά, 270.

Παντερμαλή – Κ Τρακοσοπούλου 1994

Ε. Παντερμαλή – Ε. Τρακοσοπούλου, «Καραμπουρνάκι 1994. Η ανασκαφή της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ», *ΑΕΜΘ* 8, 203-16.

Παντερμαλή – Τρακοσοπούλου 1995

Ε. Παντερμαλή – Ε. Τρακοσοπούλου, «Καραμπουρνάκι 1995. Η ανασκαφή της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ», *ΑΕΜΘ* 9, 283-92.

Παντερμαλής 1972

Δ. Παντερμαλής, «Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας», *Μακεδονικά* 12, 147-82.

Παντερμαλής 1999

Δ. Παντερμαλής, Δίον, η Ανακάλυψη, Αθήνα.

Παντερμαλής 2000

Δ. Παντερμαλής, «*Βασιλ[έως Δημητρ]ίου*», στο: *Μύρτος*, XVIII-XXII.

Παντή 2008

Α. Παντή, Τοπική κεραμική από τη Χαλκιδική και το μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, Θεσσαλονίκη.

Παπάγγελος 1979

Ι. Παπάγγελος, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις στα αρχαία Στάγειρα», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 35, Θεσσαλονίκη, 135-58.

Παπάγγελος 1996

Ι. Παπάγγελος, «Ωνή από την Βοττική», στο: *Επιγραφές της Μακεδονίας*, 165-72.

Παπαγεωργίου 1911

Π.Ν. Παπαγεωργίου, «Εργατών σήματα και ονόματα επί των μαρμάρων του θεάτρου της Θεσσαλονίκης», *ΑΕ*, 168-73.

Παπαγεωργίου 1997

Π. Παπαγεωργίου, Το τειχόμορφο στέμμα στην τέχνη της μέσης Ανατολής και της αρχαίας Ελλάδας έως το τέλος της ελληνιστικής εποχής, *Θεσσαλονίκη*.

Παπαγιάννη 2008

Ε. Παπαγιάννη, «Αττικές σαρκοφάγοι στη Θεσσαλονίκη: οι πρώιμες εισαγωγές και οι επιδράσεις στην αττική παραγωγή», *Εγνατία* 12, 179-93.

Παπαγιάννη 2012

Ε. Παπαγιάννη, «Ταφικά ανάγλυφα Ρωμαίων στρατιωτών στη Μακεδονία», στο: Στεφανίδου-Τιβεριού – Καραναστάση – Δαμάσκος 2012, 385-98.

Παπαζώτος 1988

Θ. Παπαζώτος, «Ανασκαφή Διοκλητιανουπόλεως. Οι πρώτες εκτιμήσεις», *ΑΔ* 43, Α', Μελέτες, 195-216.

Παπαθανασόπουλος 1969

Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, «Αρχαιότητες και Μνημεία Ηλείας· Αρχαία Ήλις», *ΑΔ* 24, Β' 1, Χρονικά, 152-4, πίν. 149-57.

Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1971

Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, *Ιστορική επισκόπησης και μαρτυρία. Πέλλα Ι (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 70)*, Αθήναι.

Παπακώστα 1987

Λ. Παπακώστα, «ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αίγιο, Οδός Σοφοκλέους 8», *ΑΔ* 42, Β' 1, Χρονικά, 153.

Παπαποστόλου 1977

Ι.Α. Παπαποστόλου, «ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αίγιο, Οδός Αγαμέμνονος 16 (Διαμαντή Ράχη)», *ΑΔ* 32, Β' 1, Χρονικά 94, Β' 2, Χρονικά πίν. 63β.

Παπαχατζής 1986

Ν. Παπαχατζής, «Ορφείας», στο: *Κακριδής* 1986, 293-9.

Πάτης 2010

Δ. Πάτης, *Κεραμικά ευρήματα από την τράπεζα της Γκόνας. Η Πρώιμη Εποχή Σιδήρου (αδημ. μετα-πτ. εργ. – Α.Π.Θ.)*, Θεσσαλονίκη.

Περιστέρα – Blondé – Perreault – Brunet 1985

Κ. Περιστέρα – F. Blondé – J.Y. Perreault – M. Brunet, «Θάσος 1985. Πρώτη ανασκαφική έρευνα σ' ένα εργαστήρι αγγειοπλαστικής στη θέση 'Φαρί' Σκάλας Μαριών», *ΑΑΑ* XVIII, 29-38.

Περιστέρα – Blondé – Perreault 1986

Κ. Περιστέρα – F. Blondé – J.Y. Perreault, «Θάσος 1986-1987. Δεύτερη και τρίτη ανασκαφική έρευνα του αρχαϊκού αγγειοπλαστείου στη θέση Σκάλας Μαριών», *ΑΑΑ* XIX, 71-80.

Πέτκος 1989

Α. Πέτκος, «Το δίκτυο υδρεύσεως της Βέροιας», *ΑΑΑ* XXII, 197-210.

Πέτκος 1993

Α. Πέτκος, «Ψηφιδωτά δάπεδα Βερούας και των περιοχών ελέγχου και επιρροής της (2^{ος} – 6^{ος} αι. μ.Χ.)», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* 4, 30-107.

Πέτκος – Καραγιάννη 2004

Α. Πέτκος – Φ. Καραγιάννη, «Νομός Ημαθίας. Τα αρχαιολογικά ευρήματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου», στο: *Ερατεινή Ημαθία. Δίγλωσση έκδοση της Ιεράς Μητρόπολης Ημαθίας, Βέροια-Αθήνα*, 134-71.

Πέτσας 1961

Φ.Μ. Πέτσας «Ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου Βεργίνης», *ΑΔ* 17, Α', Μελέτες, 218-88.

Πέτσας 1963

Φ.Μ. Πέτσας, «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 18, Β' 2, Χρονικά, 212-23.

Πέτσας 1966α

Φ.Μ. Πέτσας, Ο τάφος των Λευκαδίων (*Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 57), Αθήναι.

Πέτσας 1966β

Φ.Μ. Πέτσας, «Λευκόπετρα Ημαθίας», *ΑΔ* 21, Β' 2, Χρονικά, 352-4.

Πέτσας 1967

Φ.Μ. Πέτσας, «Μακεδονία, Νομός Θεσσαλονίκης, Άγιος Αθανάσιος», *ΑΔ* 22, Β', Χρονικά, 399-400, σχ. 21.

Πέτσας 1967α

Φ.Μ. Πέτσας, «Αιανή», *ό.π.*, 413.

Πέτσας 1969

Φ.Μ. Πέτσας, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-1967», *Μακεδονικά* 9, 101-223.

Πέτσας 1975

Φ.Μ. Πέτσας, «Αρχαιολογικά Χρονικά», *Μακεδονικά* 15, 248-52.

Πινγιάτογλου 1990

Σ. Πινγιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1990», *ΑΕΜΘ* 4, 205-15.

Πινγιάτογλου 1991

Σ. Πινγιάτογλου, «Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1991», *ΑΕΜΘ* 5, 145-56.

Πινγιάτογλου 1992

Σ. Πινγιάτογλου, «Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1992», *ΑΕΜΘ* 6, 223-33.

Πινγιάτογλου 1996

Σ. Πινγιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον», *ΑΕΜΘ* 10Α, 225-32.

Πινγιάτογλου 1999

Σ. Πινγιάτογλου, «Η λατρεία της θεάς Δήμητρας στην αρχαία Μακεδονία», στο: *Αρχαία Μακεδονία* VI.2, Θεσσαλονίκη, 911-9.

Πινγιάτογλου 2001

Σ. Πινγιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1998-2001», *ΑΕΜΘ* 15, 355-62.

Πινγιάτογλου 2004

Σ. Πινγιάτογλου, «Αφροδίτης Άνοδοι», στο: Δ.Ι. Ιακώβ – Ε. Παπάζογλου (εκδ.), *Θυμέλη: Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν.Χ. Χουρμουζιάδη, Ηράκλειο*, 369-88.

Πινγκιάτογλου 2010

Σ. Πινγκιάτογλου, «Το ιερό της Δήμητρος στο Δίον», στο: Λεβέντη – Μητσοπούλου 2010, 201-24.

Πούλιος 2001

Β. Πούλιος, «Συμβολή στη μελέτη της χάλκινης νομισματοκοπίας των Αντιγονιδών από τον Αντίγονο Γονατά έως τους πρώτους χρόνους του Φιλίππου Ε'. Η περίπτωση πέντε θησαυρών από την ανατολική Μακεδονία», *ΑΔ* 56, Α', Μελέτες, 237-96.

Προμπονάς 1977

Ι.Κ. Προμπονάς, «Μακεδονικά και Ομηρικά γλωσσικά», στο: *Αρχαία Μακεδονία* II, Θεσσαλονίκη, 397-407.

Ριζάκης 2004

Α. Ριζάκης, «Οικονομία και οικονομικές δραστηριότητες των ελληνικών πόλεων από την Πύδνα έως το Άκτιον», στο: *ΣΤ' ΕπΣΕΚ*, 17-28.

Ριζάκης – Τουράτσογλου 1985

Α. Ριζάκης – Ι. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, Α', Αθήνα.

Ριζάκης – Τουράτσογλου 2000

Α. Ριζάκης – Ι. Τουράτσογλου, «Mors Macedonica: Ο θάνατος στα επιτάφια μνημεία της Άνω Μακεδονίας», *ΑΕ* 139, 237-81.

Ρούσσος – Λεβίδης 1994

Πλίνιος ο πρεσβύτερος, 'Περί της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής': 35^ο βιβλίο της *Φυσικής Ιστορίας* (ελλ. μτφρ. Τ. Ρούσσος – Α. Λεβίδης), Αθήνα.

Ρωμοπούλου 1971

Κ. Ρωμοπούλου, «Ταφαί Πρωίμου Εποχής Σιδήρου», *ΑΑΑ* IV, 37-41.

Ρωμοπούλου 1973

Κ. Ρωμοπούλου, «Βέροια», *ΑΔ* 28, Β' 2, Χρονικά, 49-50.

Ρωμοπούλου 1977

Κ. Ρωμοπούλου, «Μακεδονία. Νομός Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 32, Β' 2, Χρονικά, 195-201.

Ρωμοπούλου 1989

Κ. Ρωμοπούλου, «Κλειστά ταφικά σύνολα υστεροκλασικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη», στο: *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Μυλωνά*, Αθήνα.

Ρωμοπούλου 1997α

Κ. Ρωμοπούλου, *Λευκάδια, Αρχαία Μίεζα*, Αθήνα.

Ρωμοπούλου 1997β

Κ. Ρωμοπούλου, *Ελληνορωμαϊκά γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 61)*, Αθήνα.

Ρωμοπούλου 1999

Κ. Ρωμοπούλου, «Οι αποικίες της Άνδρου στο Βόρειο Αιγαίο», στο: Ν.Χρ. Σταμπολίδης (εκδ.), *Φως Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Ν. Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα, 126-31.

Ρωμοπούλου – Τουράτσογλου 2002

Κ. Ρωμοπούλου – Γ. Τουράτσογλου, *Μίεζα. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών-πρωίμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα.

Σαατσάγλου-Παλιαδέλη 1984

Χ. Σαατσάγλου-Παλιαδέλη, *Τα επιτάφια μνημεία από τη μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας* (διδ. διατρ. – Α.Π.Θ. [*ΕΕΦΣΠΘ*, παρ. 50]), Θεσσαλονίκη.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1987

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Ανασκαφή στην περιοχή του ιερού της Εύκλειας στη Βεργίνα», *AEMΘ* 1, 101-8.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1988

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Νέα στοιχεία για την τεχνική των γραπτών στηλών της Βεργίνας», *AEMΘ* 2, 137-46.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1990

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «Ανασκαφή στο ιερό της Εύκλειας», *AEMΘ* 4, 21-34.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1996

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, «*Ναών εὐστύλων*, αποσπασματική επιγραφή των κλασικών χρόνων από την Βεργίνα», στο: *Επιγραφές της Μακεδονίας*, 100-22.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2001

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Βεργίνα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο, Αθήνα.

Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2004

Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Βεργίνα. Ο τάφος του Φιλίππου. Η τοιχογραφία με το κυνήγι, Αθήνα.

Σαββοπούλου 1990-1995

Θ. Σαββοπούλου, «Χάλκινο κράνος από το Χωρύγι», *ΑΑΑ XXIII-XXVIII*, 163-71.

Σαββοπούλου 1992

Θ. Σαββοπούλου, «Ο Β΄ ταφικός τύμβος της Τούμπας Παιονίας», *AEMΘ* 6, 425-31.

Σακελλαρίου 1982

Μ. Σακελλαρίου (εκδ.), Μακεδονία, 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, Αθήνα.

Σαμαρτζίδου 1987

Στ. Σαμαρτζίδου, «Νέα ευρήματα από την αρχαία Αμφίπολη», *AEMΘ* 1, 327-41.

Σαμφών 1982

Αδ. Σαμφών, «ΙΑ΄ ΕΠΚΑ. Ψαχνά Βουλγαρικά», *ΑΔ* 37, Β΄ 1, Χρονικά, 176.

Σαπουνά-Σακελλαράκη 1983

Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, «ΙΑ΄ ΕΠΚΑ. Ανασκαφικές εργασίες», *ΑΔ* 38, Β΄ 1, Χρονικά, 148-9.

Σαπουνά-Σακελλαράκη 2001

Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, «Η Σκύρος στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* 34, 163-92.

Σβέρκος 2000

Ηλ. Σβέρκος, Συμβολή στην ιστορία της Άνω Μακεδονίας των ρωμαϊκών χρόνων (πολιτική οργάνωση – κοινωνία – ανθρωπωνυμία), Θεσσαλονίκη.

Σβέρκος 2009

Ηλ. Σβέρκος, «Μία επιτάφια ενεπίγραφη στήλη από την Ορεστίδα», στο: *Κερμάτια*, Β΄, 113-19.

Σβέρκος – Τζαναβάρη 2009

Ηλ. Σβέρκος – Κ. Τζαναβάρη, «Νέα επιτύμβια μνημεία από τη Λητή», *ΑΕ* 148, 183-221.

Σγούρου κ.ά. 2004

Μ. Σγούρου – F. Blondé – A. Muller – N. Beaudry – M. Kohhl – T. Kojelj – Γ. Σανιδάς, «Παλαιοχριστιανική οικία στο λιμένα Θάσου στις βόρειες παρυφές του Αρτεμισίου. Ανασκαφή στο οικόπεδο Η. Κόκκινου 2004», *AEMΘ* 18, 43-55.

Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990

Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ανασκαφές Νάξου. Οι ανάγλυφοι πίθοι (*Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 113), Αθήνα.

Σημαντώνη-Μπουρνιά 2008

Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, «Παριανές (;) επιδράσεις σε ναξιακά αγγεία», στο: Κατσωνοπούλου – Πετρόπουλος – Κατσαρού 2008, 371-6.

Σιγανίδου 1980

Μ. Σιγανίδου, «ΙΖ' ΕΠΚΑ. Πέλλα, ανατολικό νεκροταφείο», *ΑΔ* 35, Β' 2, Χρονικά, 397-8, πίν. 229δ, 230α.

Σιγανίδου 1987

Μ. Σιγανίδου, «Τα τείχη της Πέλλας», στο: *Αμητός*, Β', 765-86.

Σιγανίδου – Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996

Μ. Σιγανίδου – Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Πέλλα. Πρωτεύουσα των Μακεδόνων, Αθήνα.

Σίνδος 1985

Σίνδος. Κατάλογος της Εκθέσεως στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Αθήνα = Δεσποίνη 1985 = Κατ. Σίνδου 1985 = *Sindos Catalogue*.

Σισμανίδης 1983

Κ. Σισμανίδης, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Καλαμωτό Ζαγκλιβερίου», *ΑΔ* 38, Β' 2, Χρονικά, 271.

Σισμανίδης 1984

Κ. Σισμανίδης, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Αρχαϊκό νεκροταφείο Αγ. Παρασκευής», *ΑΔ* 39, Β', Χρονικά, 216-7.

Σισμανίδης 1985

Κ. Σισμανίδης, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Αγ. Παρασκευή», *ΑΔ* 40, Β', Χρονικά, 235.

Σισμανίδης 1986

Κ. Σισμανίδης, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Κουφάλια, Αγ. Παρασκευή», *ΑΔ* 41, Β', Χρονικά, 138-9.

Σισμανίδης 1987

Κ. Σισμανίδης, «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής. Πρώτη παρουσίαση και πρώτες εκτιμήσεις», στο: *Αμητός*, Β', Θεσσαλονίκη, 786-816.

Σισμανίδης 1989

Κ. Σισμανίδης, «Ανασκαφές στην Ποτίδαια», *ΑΕΜΘ* 3, 357-71.

Σισμανίδης 1990

Κ. Σισμανίδης, «Έρευνες στην αρχαία Κασσάνδρεια και στα αρχαία Στάγειρα», *ΑΕΜΘ* 4, 371-83.

Σισμανίδης 1991

Κ. Σισμανίδης, «Ανασκαφές στην αρχαία Σκιώνη και στα αρχαία Στάγειρα κατά το 1991», *ΑΕΜΘ* 5, 320-33.

Σισμανίδης 1992

Κ. Σισμανίδης, «Ανασκαφή αρχαίων Σταγείρων 1992», *ΑΕΜΘ* 6, 451-65.

Σισμανίδης 1993

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαία Στάγειρα 1993», *ΑΕΜΘ* 7, 429-43.

Σισμανίδης 1994

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαία Στάγειρα 1994», *ΑΕΜΘ* 8, 275-87.

Σισμανίδης 1995

Κ. Σισμανίδης, «Η συνέχεια της έρευνας στα αρχαία Στάγειρα κατά το 1995», *ΑΕΜΘ* 9, 383-93.

Σισμανίδης 1996

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαία Στάγεια 1990-1996», *AEMΘ* 10Α, 279-95.

Σισμανίδης 1997α

Κ. Σισμανίδης, «Ανασκαφικά και αναστηλωτικά αρχαίων Σταγείρων 1997», *AEMΘ* 11, 469-79.

Σισμανίδης 1997β

Κ. Σισμανίδης, Αρχαία Στάγεια, γενέτειρα του Αριστοτέλη. Μικρός ιστοριοαρχαιολογικός Οδηγός (Έκδοση Κοινότητας Ολυμπιάδας), Θεσσαλονίκη.

Σισμανίδης 1997γ

Κ. Σισμανίδης, «Ταφικό σύνολο στην αρχαία Κασσάνδρεια», στο: *Μνήμη Μ. Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη, 295-320.

Σισμανίδης 1997δ

Κ. Σισμανίδης, Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων, Αθήνα.

Σισμανίδης 1998α

Κ. Σισμανίδης, «Τα αποτελέσματα των πρόσφατων ανασκαφών στα αρχαία Στάγεια», στο: *Άνδρος και Χαλκιδική*, 39-72.

Σισμανίδης 1998γ

Κ. Σισμανίδης, «Η Χαλκιδική κατά τους αρχαίους, κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους», στο: *Πρακτικά Ημερίδας με θέμα 'Η ιστορία της Χαλκιδικής'*, Σύβηρη Κασσάνδρας, 16 Νοεμβρίου 1997, Θεσσαλονίκη 1998, 55-8.

Σισμανίδης 2000α

Κ. Σισμανίδης, «Θαλαμωτός τάφος Καλαμωτού», *AEMΘ* 14, 125-36.

Σισμανίδης 2000β

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαιολογικές έρευνες στη θέση Μαυρόλακκας της Ολυμπιάδας κατά τα έτη 1999 και 2000», *AEMΘ* 14, 347-58.

Σισμανίδης 2000γ

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαία Στάγεια: ανασκαφική έρευνα και εργασίες ανάδειξης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 3, 95-112.

Σισμανίδης 2003

Κ. Σισμανίδης, Αρχαία Στάγεια. Η πατρίδα του Αριστοτέλη, Θεσσαλονίκη.

Σισμανίδης 2003α

Κ. Σισμανίδης, «Η επιστημονική έρευνα στα αρχαία Στάγεια», στο: *Εκατονταετηρίδα του Παγχαλκιδικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης 'Ο Αριστοτέλης'*, Θεσσαλονίκη, 165-95.

Σισμανίδης 2003β

Κ. Σισμανίδης, «Ναός αυτοκρατορικής λατρείας στα αρχαία Καλίνδοια», *AEMΘ* 17, 143-54.

Σισμανίδης 2004

Κ. Σισμανίδης, «Η συνέχιση της έρευνας στο Σεβαστείο των Καλινδοίων», *AEMΘ* 18, 213-24.

Σισμανίδης 2005

Κ. Σισμανίδης, «Σεβαστείο Καλινδοίων. Εστιάσεις και ευωχίες», *AEMΘ* 19, 145-55.

Σισμανίδης 2006

Κ. Σισμανίδης, «Ο χώρος Ε στο συγκρότημα του Σεβαστείου των Καλινδοίων», *AEMΘ* 20, 249-62.

Σισμανίδης 2008α

Κ. Σισμανίδης, «Αρχαία Στάγειρα: Δέκα χρόνια ανασκαφών και εργασιών ανάδειξης», στο: *Αρχαίες Πόλεις*, 131-62.

Σισμανίδης 2009

Κ. Σισμανίδης, «Η μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα στα αρχαία Καλίνδονα», στο: *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 317-28.

Σισμανίδης – Κεραμάρης 1992

Κ. Σισμανίδη – Α. Κεραμάρης, «Ανασκαφή στο Καλαμωτό Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 6, 395-404.

Σκαρλατίδου 1987

Ε. Σκαρλατίδου, «Ανασκαφή στο αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων», *ΑΕΜΘ* 1, 421-30.

Σκαρλατίδου 1993

Ε. Σκαρλατίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη. Αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΔ* 48, Β' 2, Χρονικά, 328-34.

Σκαρλατίδου 1995

Ε. Σκαρλατίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη. Αρχαίο νεκροταφείο» *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 461-5.

Σκαρλατίδου 1997

Ε. Σκαρλατίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη», *ΑΔ* 52, Β' 2, Χρονικά, 638-40.

Σκαρλατίδου 1998

Ε. Σκαρλατίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη», *ΑΔ* 53, Β' 2, Χρονικά, 567-71.

Σκαρλατίδου 2001

Ε. Σκαρλατίδου, «Η καύση των νεκρών στα Άβδηρα κατά την πρώτη αρχαϊκή εποχή», στο: *Σταμπολίδης 2001*, 331-43.

Σκαρλατίδου 2007

Ε. Σκαρλατίδου, Θέρμη, Θεσσαλονίκη = *Thermi*.

Σκαρλατίδου 2009

Ε. Σκαρλατίδου, «Το νεκροταφείο της Θέρμης (πρώην Σέδες) Θεσσαλονίκης: 20 χρόνια έρευνας», στο: *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 329-43.

Σκαρλατίδου 2010

Ε. Σκαρλατίδου, Το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων (*Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών* 9), Θεσσαλονίκη.

Σκαρλατίδου – Αλλαμανή-Σουρή 1999

Ε. Σκαρλατίδου – Β. Αλλαμανή, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη», *ΑΔ* 54, Β' 2, Χρονικά, 532-44.

Σκαρλατίδου – Ιγνατιάδου 1996

Ε. Σκαρλατίδου – Δ. Ιγνατιάδου, «Πρώτα συμπεράσματα από την ανασκαφή του αρχαίου νεκροταφείου στη Θέρμη (Σέδες)», *ΑΕΜΘ* 10Α, 477-90.

Σκαρλατίδου – Κεραμάρης 1996

Ε. Σκαρλατίδου – Α. Κεραμάρης, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Θέρμη. Αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΔ* 51, Β' 2, Χρονικά, 436-42.

Σουέρεφ 1994

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ανασκαφή στην τράπεζα και τη γύρω περιοχή», *ΑΕΜΘ* 8, 189-98.

Σουέρεφ 1995α

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ανασκαφές στην τράπεζα και το νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 9, 267-76.

Σουέρεφ 1995β

Κ. Σουέρεφ, «Λατρευτικά στοιχεία από το προκασσάνδρειο πόλισμα στην Τούμπα Θεσσαλονίκης», *ΑΑΑ XXIII-XXVIII*, 31-46.

Σουέρεφ 1996

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1985-1996», *ΑΕΜΘ* 10Α, 389-406.

Σουέρεφ 1997

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1997: ανασκαφή ανατολικά της τράπεζας και στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 11, 337-42.

Σουέρεφ 1998

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1998: το ανασκαφικό έργο στην τράπεζα και το νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 12, 195-204.

Σουέρεφ 1999

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ανασκάπτοντας στην τράπεζα και στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 13, 177-90.

Σουέρεφ 2000

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2000: ανασκαφές στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 14, 215-26.

Σουέρεφ 2002α

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ταφική αρχαιολογία», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 8, 9-26.

Σουέρεφ 2002β

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2002: το αρχαίο νεκροταφείο στην Αλάνα», *ΑΕΜΘ* 16, 277-90.

Σουέρεφ 2003

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2003. Ανασκαφές στην τράπεζα και το νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 17, 245-54.

Σουέρεφ 2009

Κ. Σουέρεφ, «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ανασκαφές στην τράπεζα και το αρχαίο νεκροταφείο», στο: *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 345-58.

Σουέρεφ – Χαβέλα 1999

Κ. Σουέρεφ – Κ. Χαβέλα, «Σουρωτή στον Ανθεμούντα 1999: νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 13, 123-30.

Σουέρεφ – Χαβέλα 2000

Κ. Σουέρεφ – Κ. Χαβέλα, «Σουρωτή 2000», *ΑΕΜΘ* 14, 266-74.

Σταμπολίδης 2001

Ν.Χρ. Σταμπολίδης (εκδ.), Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Ρόδος 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999, Αθήνα, 345-54.

Σταμπολίδης 2006

Ν.Χρ. Σταμπολίδης (εκδ.), Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα,

Σταυρόπουλος 1964

Φ. Σταυρόπουλος, «Ευρήματα εντός της περιφερειακής ζώνης Αθηνών», *ΑΔ* 19, Β' 1, Χρονικά, 46-64.

Στεφανή 2000

Λ. Στεφανή, «Ανασκαφή στον άξονα της Εγνατίας οδού: δύο προϊστορικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Λευκόπετρας Ημαθίας», *ΑΕΜΘ* 14, 537-54.

Στεφανή 2001

Λ. Στεφανή, «Ανασκαφές στον άξονα της Εγνατίας: η έρευνα στις περιοχές της Λευκόπετρας και της Μ. Σάντας», *AEMΘ* 15, 559-74.

Στεφανή 2002α

Λ. Στεφανή, «Η οργάνωση του χώρου σε μια ημιορεινή περιοχή του Βερμίου: το παράδειγμα της Λευκόπετρας», *AEMΘ* 16, 531-43.

Στεφανή 2002β

Λ. Στεφανή, «Από τον προϊστορικό οικισμό στην ελληνιστική κώμη: οι ανασκαφές στη Μ. Σάντα Ημαθίας», *AEMΘ* 16, 545-56.

Στεφανή 2004α

Λ. Στεφανή, «Τοπογραφία της Ημαθίας από την Εποχή του Σιδήρου μέχρι την όψιμη αρχαιότητα», στο: Δραγούμη –Τσιομπανούδη 2004, 33-54.

Στεφανή 2004β

Λ. Στεφανή, «Συστάδα αρχαϊκών τάφων στη Βέροια και νέα στοιχεία για τις πρώιμες φάσεις κατοίκησης στην πόλη», *AEMΘ* 18, 485-94.

Στεφανή 2007α

Λ. Στεφανή, «Η περιοχή της Λευκόπετρας Ημαθίας από την Εποχή του Σιδήρου ως τα χρόνια του Φιλίππου του Β΄. Τα δεδομένα από τις σύγχρονες έρευνες», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII, Θεσσαλονίκη*, 563-83.

Στεφανή 2007β

Λ. Στεφανή, «Η Ημαθία κατά την Αρχαιότητα: τα δεδομένα από σύγχρονες και παλαιότερες έρευνες», στο: *Ημαθίας Μελετήματα. Πρακτικά ημερίδας των Φίλων του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, Βέροια 2007, Βέροια*, 15-24.

Στεφανή 2008

Λ. Στεφανή, «Η λατρεία της Μητέρας των Θεών στη Λευκόπετρα Βερμίου», στο: *Ημερίδα στη Μνήμη του Φώτιου Πέτσα, Θεσσαλονίκη Οκτώβριος 2008 (υπ.έκδ)*.

Στεφανή 2010

Λ. Στεφανή, «Εργαστήρια κεραμικής στη Λευκόπετρα», στο: *Κεραμικά Εργαστήρια στο βορειοανατολικό Αιγαίο (8^{ος} – αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.)*, Πρακτικά Ημερίδας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 5/2/2010 (υπ.έκδ).

Στεφανίδου-Τιβεριίου 1982

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Πήλινα Ειδώλια (Μουσείο Εκμαγείων Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ), Θεσσαλονίκη.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 1990

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, «Τα αγάλματα των Μουσών από το ωδείο της Θεσσαλονίκης», *Εγνατία* 2, 73-109.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 1995

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Το μικρό τόξο του Γαλέριου στη Θεσσαλονίκη, Αθήνα.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 2001

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, «Έξαιρετον πορτραίτο' εκ Ποτιδαίας», στο: *Άγαλμα*, 451-62.

Στεφανίδου-Τιβεριίου 2001-2002

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, «Δύο πορτρέτα της εποχής των Σεβήρων από εργαστήριο της Θεσσαλονίκης», *Εγνατία* 6, 239-51.

Στεφανίδου-Τιβεριού 2006α

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, «Το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη. Σχεδιασμός και χρονολόγηση», *Εγνατία* 10, 163-88.

Στεφανίδου-Τιβεριού 2006β

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, «Δέκα αιώνες πλαστικής στη Μακεδονία», *AEMΘ* 20, 341-56.

Στεφανίδου-Τιβεριού 2009α

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, «Οικοδομήματα αυτοκρατορικής λατρείας στη Θεσσαλονίκη. Ζητήματα τοπογραφίας και τυπολογίας», στο: 100 anni Scuola Archeologica Italiana di Atene 1909/1910-2009/2010, *ASAtene* 87, Serie III, 9 – Tomo I [2010], 613-31.

Στεφανίδου-Τιβεριού 2009β

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, «Εντοιχισμένα ταφικά ανάγλυφα στη Θεσσαλονίκη. Πρώτες παρατηρήσεις», στο: *Κεραμία*, 387-403.

Στεφανίδου-Τιβεριού – Καραναστιάση – Δαμάσκος 2012

Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Π. Καραναστιάση – Δ. Δαμάσκος (εκδ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας, Θεσσαλονίκη*.

Σχοινάς 1887

Ν. Σχοινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας – Ηπείρου – Νέας οριοθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, III, Αθήναι.

Τερζοπούλου 2008

Δ. Τερζοπούλου, «Λατρεύοντας τον αυτοκράτορα: Λατρεία και εξουσία στα αυτοκρατορικά χρόνια», στο: *Καλίνδοια*, 39-55.

Τζαναβάρη 1989

Κ. Τζαναβάρη, «Ανασκαφική έρευνα στο νεκροταφείο της αρχαίας Λητής», *AEMΘ* 3, 307-17.

Τζαναβάρη 1993

Κ. Τζαναβάρη, «Η λατρεία των Αιγυπτίων θεών στη Βέροια», στο: *Αρχαία Μακεδονία V.3, Θεσσαλονίκη*, 1671-82.

Τζαναβάρη 1996

Κ. Τζαναβάρη, «Δερβένι, μια νεκρόπολη της αρχαίας Λητής», *AEMΘ* 10A, 461-76.

Τζαναβάρη 1997

Κ. Τζαναβάρη, «Χρυσό διάδημα από τη Λητή», στο: *Μνήμη Μ. Ανδρόνικου*, 349-62.

Τζαναβάρη 2000

Κ. Τζαναβάρη, «Ο μακεδονικός τάφος του τύμβου του Δερβενίου», στο: *Μύρτος*, 593-617.

Τζαναβάρη 2001

Κ. Τζαναβάρη, «Μαρμάρινο αγαλμάτιο της Μητέρας των θεών από την αρχαία Λητή», στο: *Αγαλμα*, 363-75.

Τζαναβάρη 2002

Κ. Τζαναβάρη, Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής, Αθήνα.

Τζαναβάρη 2002α

Κ. Τζαναβάρη, «Μαρμάρινα αγαλμάτια Άρτεμης από την αρχαία Λητή», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη*, Αθήνα, 241-61.

Τζαναβάρη 2002β

Κ. Τζαναβάρη, «Πώρινη ανθεμωτή επίστεψη από το νεκροταφείο της αρχαίας Λητής», στο: *Tiverios – Tsiafaki* 2002, 129-46.

Τζαναβάρη 2003α

Κ. Τζαναβάρη, «Η λατρεία των θεών και των ηρώων στη Θεσσαλονίκη», στο: *Γραμμένος 2003*, 237-62.

Τζαναβάρη 2003β

Κ. Τζαναβάρη, «Λητή, μια πόλη της αρχαίας Μυγδονίας», στο: *Αρχαίες αγροικίες*, 71-89.

Τζαναβάρη 2003γ

Κ. Τζαναβάρη, «Περί του οίκου υπαίθρου και οίκου δομημένου χώρου. Ρωμαϊκοί χρόνοι», στο: *Αρχαίες αγροικίες*, 44-50.

Τζαναβάρη 2003δ

Κ. Τζαναβάρη, «Αγροικίες στη χώρα της αρχαίας Λητής», στο: *Αρχαίες αγροικίες*, 77-89.

Τζαναβάρη 2009

Κ. Τζαναβάρη, «Πήλινες προτομές της συλλογής Γεωργίου Παπαηλιάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης», στο: *Μνήμη Η. Ζερβουδάκη* (υπ.έκδ.).

Τζαναβάρη 2010

Κ. Τζαναβάρη, «Ταφικά σύνολα κεραμικής των όψιμων αυτοκρατορικών χρόνων, από την αρχαία Λητή», στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (εκδ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό Χώρο (3^{ος} – 7^{ος} αι. μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη, Β', 444-65.

Τζαναβάρη 2011

Κ. Τζαναβάρη, «Μαρμάρινο πορτρέτο του Βεσπασιανού από τη Βέροια», στο: *Στεφανίδου-Τιβεριού – Καραναστιάση – Δαμάσκος 2012*.

Τζαναβάρη – Λιούτας 1993

Κ. Τζαναβάρη – Α. Λιούτας, «Τράπεζα Λεμπέτ. Μια πρώτη παρουσίαση», *AEMΘ* 7, 265-78.

Τζαναβάρη – Φίλης 2000

Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Αγροτικές εγκαταστάσεις στη χώρα της αρχαίας Λητής», *AEMΘ* 14, 153-68.

Τζαναβάρη – Φίλης 2003

Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Έρευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής. Πρώτες εκτιμήσεις», *AEMΘ* 17, 155-72.

Τζαναβάρη – Φίλης 2009

Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Η Λητή από την προϊστορία μέχρι την ύστερη αρχαιότητα», στο: *AEMΘ 20 χρόνια*, 369-84.

Τζαναβάρη – Φίλης 2010

Κ. Τζαναβάρη – Κ. Φίλης, «Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής», *ΑΔ* 57, Α', Μελέτες, 155-212.

Τιβέριος 1981

Μ. Τιβέριος, Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής, Θεσσαλονίκη.

Τιβέριος 1988

Μ. Τιβέριος, «Εγγώρια κεραμική του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π.Χ. από τη Σίνδο», *AEMΘ* 2, 297-306.

Τιβέριος 1989

Μ. Τιβέριος, «Από τη νησιώτικη κεραμική παραγωγή των αρχαϊκών χρόνων στο βορειοελλαδικό χώρο», *AEMΘ* 3, 615-23.

Τιβέριος 1990α

Μ. Τιβέριος, «Από τα απομεινάρια ενός προελληνικού ιερού 'περί τον Θερμαίων κόλπον'», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 71-80.

Τιβέριος 1990β

Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου (Σίνδος) κατά το 1990», *AEMΘ* 4, 315-32.

Τιβέριος 1991-1992

Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα, κοντά στη σημερινή Αγκιάλο και Σίνδο (1990-1992) – Ο αρχαίος οικισμός», *Εγνατία* 3, 209-34.

Τιβέριος 1991

Μ. Τιβέριος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου (Σίνδος) κατά το 1991», *AEMΘ* 5, 235-43.

Τιβέριος 1993

Μ. Τιβέριος, «Εισαγμένη κεραμική από τη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου κοντά στη σημερινή Σίνδο», *Παρνασσός* 35, 553-60.

Τιβέριος 1996α

Μ. Τιβέριος, Αρχαία Αγγεία, Αθήνα.

Τιβέριος 1996β

Μ. Τιβέριος, «Επτά χρόνια (1990-1996) αρχαιολογικών ερευνών στη διπλή τράπεζα Αγκιάλου-Σίνδου. Ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 10Α, 407-25.

Τιβέριος 1995-2000

Μ. Τιβέριος, «Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (1994-1999)», *Εγνατία* 5, 297-321.

Τιβέριος 2000

Μ. Τιβέριος, Μακεδόνες και Παναθήναια. Παναθηναϊκοί αμφορείς από τον βορειοελλαδικό χώρο, Αθήνα.

Τιβέριος 2001

Μ. Τιβέριος, «Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης», *Εγνατία* 5, 297-321.

Τιβέριος 2003

Μ. Τιβέριος, «Ελευσινιακές εσχαρίδες και οι αγγειογράφοι της 'ακολουθίας του Συλέα'», στο: Δ. Δαμάσκος (εκδ.), *Επιτύμβιον Gerhard Neumann*, Αθήνα, 113-21.

Τιβέριος 2006

Μ. Τιβέριος, «Πάρος-Θάσος-Εύβοια», στο: *Σταμπολίδης* 2006, 73-85.

Τιβέριος 2010

Μ. Τιβέριος, «Η παρουσία των Ευβοέων στο βορειοελλαδικό χώρο και οι μύθοι του Ηρακλή», στο: Α. Καραπασχάλιδου (εκδ.), *Η Εύβοια κατά την αρχαιότητα. Όψεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου* (υπ.έκδ).

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 1999

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1999: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 13, 167-76.

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2001

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2001: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 15, 255-62.

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2002

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2002: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 16, 257-66.

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Πανεπιστημιακές ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (2000-2002)», *Εγνατία* 7, 327-51.

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2003α

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2003: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 17, 191-9.

Τιβέριος – Μανακίδου – Τσιαφάκη 2006

Μ. Τιβέριος – Ε. Μανακίδου – Δ. Τσιαφάκη, «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2006: ο αρχαίος οικισμός», *ΑΕΜΘ* 20, 263-70.

Τουράτσογλου 1970

Ι. Τουράτσογλου, «Δύο νέαι επιγραφικαί μαρτυρίαι περί του Κοινού των Μακεδόνων κατά τον τρίτον μεταχριστιανικόν αιώνα», στο: *Αρχαία Μακεδονία* I, Θεσσαλονίκη, 280-90.

Τουράτσογλου 1977

Ι. Τουράτσογλου, «Από την πολιτεία και την κοινωνία της αρχαίας Βέροιας: επιγραφικές σημειώσεις», στο: *Αρχαία Μακεδονία* II, Θεσσαλονίκη, 481-93.

Τουράτσογλου 1987

Ι. Τουράτσογλου, «Ο Πομπήιος στη Θεσσαλονίκη: η νομισματική μαρτυρία», στο: *Αμητός*, 885-90.

Τουράτσογλου 1989

Ι. Τουράτσογλου, «Ο 'θησαυρός' Αδάμ Ζαγκλιβερίου/1983 στο Μουσείο Θεσσαλονίκης», *NomKliron* 8, 7-27.

Τουράτσογλου 1993

Ι. Τουράτσογλου, *Η Νομισματική Κυκλοφορία στην Αρχαία Μακεδονία* (περ. 200 π.Χ. – 268-286 μ.Χ.). Η μαρτυρία των θησαυρών, Αθήνα.

Τουράτσογλου 2009

Ι. Τουράτσογλου, «Ο Αύγουστος των Αιγών», στο: 100 anni Scuola Archeologica Italiana di Atene 1909/1910-2009/2010, *ASAtene* 87, Serie III, 9 – Tomo I [2010], 479-487

Τουράτσογλου 2010

Ι. Τουράτσογλου, Συμβολή στην οικονομική ιστορία του βασιλείου της αρχαίας Μακεδονίας (6^{ος}-3^{ος} αι. π.Χ.), Αθήνα.

Τουράτσογλου – Ριζάκης 2001

Ι. Τουράτσογλου – Α. Ριζάκης, «Mors Macedonica», *AE*, 237-81.

Τουφεξής 1994

Γ. Τουφεξής, «Ανασκαφή στον νεολιθικό οικισμό Κρεμαστός του νομού Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 8, 17-26.

Τρακατέλλη 2009

Α.-Λ. Τρακατέλλη, Η κατηγορία των λεγόμενων 'ψευδοκυπριακών' αμφορέων (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1987

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Αρχαία Άκανθος: πόλη και νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 1, 295-304.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1988

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Ανασκαφή στον Άη Γιάννη Νικήτης», *ΑΕΜΘ* 2, 347-56.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1989

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 77, 8-β και 161)», *ΑΔ* 44, Β' 2, Χρονικά, 328-9.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1990

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 154, 27 και 161)», *ΑΔ* 45, Β' 2, Χρονικά, 320-1.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1991

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 68, 135, 139 και 140)», *ΑΔ* 46, Β' 2, Χρονικά, 289-90.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1992

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 121, 122 και 140)» *ΑΔ* 47, Β' 2, Χρονικά, 386-7.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1993α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Από τις ανασκαφές της Ανατολικής Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 7, 413-28.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1993β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 74 και 115)», *ΑΔ* 48, Β' 2, Χρονικά, 348-9.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1994

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 134, 137 και 159)», *ΑΔ* 49, Β' 2, Χρονικά, 460-1.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1995α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Καλαμαριά: Καραμπουρνάκι, Ιερισσός», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 460-1.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1995β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός. Νεκροταφείο Ακάνθου (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 180, 212 και οδού Σωκράτους). Αρχαιολογικός χώρος Ακάνθου», *ΑΔ* 50, Β' 2, Χρονικά, 481-3.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Αρχαία Άκανθος», *ΑΕΜΘ* 10Α, 297-312.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός. Νεκροταφείο (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 159 και 180). Πόλη», *ΑΔ* 51, Β' 2, Χρονικά, 451-82.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1997α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός. Νεκροταφείο Ακάνθου (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 180, 212 και 44). Οικισμός», *ΑΔ* 52, Β' 2, Χρονικά, 655-6.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1997β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Κατάδεσμοι από την Άκανθο», στο: Α.-Φ. Χριστίδης – D. Jordan (εκδ.), *Γλώσσα και Μαγεία. Κείμενα από την αρχαιότητα*, Αθήνα, 153-69.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1998α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός. Νεκροταφείο (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 112 και 113). Οικισμός», *ΑΔ* 53, Β' 2, Χρονικά, 584-5.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1998β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Αρχαία Άκανθος. Πτυχές της Ιστορίας με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα», στο: *Άνδρος και Χαλκιδική*, 93-137.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1998γ

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Άκανθος. Κεραμική από το αρχαϊκό νεκροταφείο (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1999α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Από την επείσακτη κεραμική της αρχαϊκής Ακάνθου», στο: *Αρχαία Μακεδονία* VI.2, Θεσσαλονίκη, 1197-217.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1999β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. Ιερισσός. Νεκροταφείο (Η ανασκαφή στα οικόπεδα 119, 109 και 95). Οικισμός», *ΑΔ* 54, Β' 2, Χρονικά, 558-61.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2001

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Καύσεις νεκρών στην Άκανθο», στο: *Σταμπολίδης* 2001, 345-54.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004α

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Άκανθος. Το ανασκαφικό έργο της χρονιάς του 2004», *ΑΕΜΘ* 18, 157-66.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004β

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Κεραμικοί κλίβανοι Ακάνθου», *ΑΕΜΘ* 18, 167-79.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004γ

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, «Η Άκανθος στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», στο: *Αιγαίο*, 265-76.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου – Καρανίκα 1980

Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου – Β. Καρανίκα, «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ», *ΑΔ* 35, Β' 2, Χρονικά, 368.

Τριαντάφυλλος 1983

Δ. Τριαντάφυλλος, «Αρχαϊκό νεκροταφείο στη Δυτική Θράκη», *ASAtene* 61, 178-207.

Τριαντάφυλλος 1997

Δ. Τριαντάφυλλος, «Σαρκοφάγος κλαζομενειακού τύπου από τα Άβδηρα», στο: *Αρχαία Θράκη*, 741-74.

Τσιγαρίδα 1992

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Ελληνιστικό σπίτι στη Βεργίνα, 1992», *ΑΕΜΘ* 6, 85-91.

Τσιγαρίδα 1994

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Αίνεια», *ΑΕΜΘ* 8, 217-22.

Τσιγαρίδα 1996

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της αρχαίας Σάνης-Ουρανούπολης 1990-1996», *ΑΕΜΘ* 10Α, 333-46.

Τσιγαρίδα 1997

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Το κόσμημα από τη γεωμετρική εποχή έως την όψιμη αρχαιότητα. 9^{ος} π.Χ. – 4^{ος} μ.Χ.», στο: *Κόσμημα*, 61-70.

Τσιγαρίδα 1998α

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Ανασκαφική έρευνα στην 'Ουρανιδών πόλιν'», *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII, 47-55.

Τσιγαρίδα 1998β

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Πρώτες ανασκαφικές μαρτυρίες για την αρχαία Σάνη», στο: *Άνδρος και Χαλκιδική*, 79-92.

Τσιγαρίδα 1999

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Παρατηρήσεις πάνω στα μετάλλινα στεφάνια της Μακεδονίας», στο: *Αρχαία Μακεδονία* V.3, Θεσσαλονίκη, 1631-43.

Τσιγαρίδα 2009

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα, «Τύποι χρυσών ενωτίων της όψιμης κλασικής και της ελληνιστικής εποχής από τη Β. Πιερία», στο: *Κερμάτια*, 549-59.

Τσιγαρίδα – Ιγνατιάδου 2000

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα – Δ. Ιγνατιάδου, Ο Χρυσός των Μακεδόνων. Κατάλογος της Έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Αθήνα.

Τσιγαρίδα – Μανταζή 2003

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα – Δ. Μανταζή, «Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της Ν. Σκιώνης Χαλκιδικής – 2003», *AEMΘ* 17, 369-78.

Τσιγαρίδα – Τσολάκης 2004

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα – Σ. Τσολάκης, «Ανασκαφή στη Σάνη της Ακτής», *AEMΘ* 18, 191-7.

Τσιγαρίδα – Χαντάντ 1993

Ε.Μπ. Τσιγαρίδα – Ν. Χαντάντ, «Ανασκαφική έρευνα στη Βεργίνα 1993. Ελληνιστικό σπίτι με εξώστη», *AEMΘ* 7, 69-76.

Τσιλιπάκου 2010

Α.Δ. Τσιλιπάκου, «Μεταβυζαντινοί ναοί της Επισκοπής Καμπανίας, μάρτυρες Ιστορίας και Πολιτισμού», στο: ΙΣΤ΄ Παύλεια, Ημερίδα Τοπικής Ιστορίας και Λαογραφίας. Ο Θεσμός της Εκκλησίας στο Ρουμλούκι, Αλεξάνδρεια, 21 Ιουνίου 2010 (υπ.έκδ.).

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1989

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Τάφοι κλασικών χρόνων στην Επανωμή», *AEMΘ* 3, 319-29.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Ταφικός τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης: Νέα ανασκαφικά στοιχεία», *AEMΘ* 6, 369-82.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1993α

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Ταφικός τύμβος στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης: Η ολοκλήρωση της έρευνας», *AEMΘ* 7, 251-64.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1993β

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Αγ. Αθανάσιος», *ΑΔ* 48, Β΄ 2, Χρονικά, 334-6.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1994

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Σύνολα κεραμικής από το ελληνιστικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης (Πίν. 38-42)», Γ΄ *ΕπΣΕΚ*, 80-9.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2000

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «'Λάρνακ' ές άργυρέην ...' (Ιλ. Σ, 413)», στο: *Μύρτος*, 543-75.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2005

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης, Αθήνα.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2009

Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Φοίνικας 2005. Η μαρτυρία του κιβωτιόσχημου τάφου 4», στο: *Κεράματα*, 251-9.

Τσιραμπίδης 1996

Α. Τσιραμπίδης, Τα ελληνικά μάρμαρα και άλλα διακοσμητικά πετρώματα, Θεσσαλονίκη.

Τσούγγαρης 1998

Χ. Τσούγγαρης, Γκρίζα κεραμική από το αρχαίο νεκροταφείο Θέρμης Θεσσαλονίκης (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Τσούγγαρης 2005-2006

Χ. Τσούγγαρης, «Κανθαροειδείς κοτύλες και εξάλειπτρα από το αρχαίο νεκροταφείο Θέρμης Νομού Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 35, 1-38.

Τσούγγαρης 2009

X. Τσούγγαρης, «Παιονική ασπίδα», στο: *Κεραμάρια*, Β', 579-89.

Χαβέλα 2004

K. Χαβέλα, «Τεφρόχρωμη Τροχήλατη Κεραμική της Εποχής του Σιδήρου από την Τούμπα Θεσσαλονίκης» στο: *Αιγαίο*, 329-38.

Χαβέλα 2006

K. Χαβέλα, Η χωροχρονική διάσταση του αρχαίου πολιτισματος στην Τούμπα Θεσσαλονίκης. Η κεραμική ως πιλότος ερμηνείας (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Χατζηνικολάου 2011

K.Γ. Χατζηνικολάου, Οι λατρείες των θεών και των Ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα: Ελίμεια, Εορδαία, Ορεστίδα, Λυγκηστίδα, Θεσσαλονίκη.

Χατζής 2008

N. Χατζής, Κεραμική γεωμετρικών χρόνων από τον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι. Μια μελέτη των κατώτερων στρωμάτων της τομής 23-13α (αδημ. μεταπτ. εργ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Χατζόπουλος 1990

M.B. Χατζόπουλος, «Χώρα και κώμες της Βέροιας», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 57-67.

Χατζόπουλος 2008

M.B. Χατζόπουλος, «Οι επιγραφές της Ηράκλειας της Μυγδονικής (Άγιος Αθανάσιος – Γέφυρα) μεταξύ αρχαιολογίας και αρχαιοκαπηλίας», στο: Ηλ. Σβέρκος (εκδ.), Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συνεδρίου Επιγραφικής (Θεσσαλονίκη, 24-25 Νοεμβρίου 2001), Θεσσαλονίκη, 237-53.

Χατζόπουλος – Λουκοπούλου 1992

M.B. Χατζόπουλος – Α.Δ. Λουκοπούλου, Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων, Αθήνα.

Χιονίδης 1960

Γ.Χ. Χιονίδης, Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής), Α', Η Βέροια επί Μακεδόνων, Η Βέροια επί Ρωμαίων, Βέροια.

Χιονίδης 1970

Γ.Χ. Χιονίδης, Ιστορία της Βέροιας (της πόλεως και της περιοχής), Β'. Βυζαντινοί χρόνοι, Βέροια.

Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009

A. Χονδρογιάννη-Μετόκη, «Αλιάκμων 1985-2005. Η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου (κοιλιάδα μέσου ρου Αλιάκμονα), αποτελέσματα και προοπτικές», στο: *AEMΘ 20 χρόνια*, 449-62.

Χοχλιούρος 2005

Σ. Χοχλιούρος, Χλωριδική και φυτοκοινωνιολογική έρευνα του όρους Βερμίου – Οικολογική προσέγγιση (αδημ. διδ. διατρ. – Τμήμα Βιολογίας Πανεπ. Πατρών), Πάτρα.

Χριστοδούλου 2000

Π. Χριστοδούλου, Ελληνιστική ζωφόρος στο Δίον με ανάγλυφες παραστάσεις όπλων (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Χρυσοστόμου 1991

A. Χρυσοστόμου, «Νεκροταφείο της Εποχής Σιδήρου στην Αγροσυκιά Γιαννιτσών», *AEMΘ* 5, 127-36.

Χρυσοστόμου 1996

A. Χρυσοστόμου, «Η Έδεσσα στα ανασκαφικά ευρήματα της τελευταίας δεκαετίας», *AEMΘ* 10A, 173-86.

Χρυσοστόμου 1996/7

Α. Χρυσοστόμου, «Στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής λατρείας από την Πέλλα των ελληνοιστικών χρόνων. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γεωργίου Παππά», *ΑΔ* 51/52, Α', Μελέτες, 197-230.

Χρυσοστόμου 1998

Α. Χρυσοστόμου, «Ταφικά ευρήματα από τον αρχαίο οικισμό στη Νέα Ζωή Ν. Πέλλας», στο: *Μνείας Χάριν*, 317-28.

Χρυσοστόμου 2000

Α. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα: Τα νεκροταφεία* (αδημ. διδ. διατρ. – Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη.

Χρυσοστόμου 2008α

Α. Χρυσοστόμου, «Αγροτικές εγκαταστάσεις στη νότια παράκαμψη της Έδεσσας», στο: *ΕΟΦΘ*, 89-101.

Χρυσοστόμου 2008β

Α. Χρυσοστόμου, «Έδεσσα 2007-08. Στα τρίστρατα της Νότιας Παράκαμψης», στο: *ΕΟΦΘ*, 105-23.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2000

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Τα νεκροταφεία του Αρχοντικού Γιαννιτσών», *ΑΕΜΘ* 14, 473-85.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2001

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 15, 477-88.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2002

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2002», *ΑΕΜΘ* 16, 465-78.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2003α

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας: συστάδα τάφων αριστοκρατικής οικογένειας των αρχαϊκών χρόνων», *ΑΕΜΘ* 17, 505-56.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2003β

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου «Γυναικείες ταφές των αρχαϊκών χρόνων στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», στο: Ε. Τσιομπανούδη (εκδ.), *Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας*, Θεσσαλονίκη 15-16 Ιουνίου 2002, 81-99.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2004

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού κατά το 2004», *ΑΕΜΘ* 18, 561-72.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2005α

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2005», *ΑΕΜΘ* 19, 435-47.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2005β

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Κεραμική ύστερων κλασικών πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων από τη Δυτική Νεκρόπολη του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας», στο: *Ζ' ΕπΣΕΚ* (υπ.έκδ.).

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2006

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Σωστική ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2006», *ΑΕΜΘ* 20, 703-12.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2007α

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Τάφοι πολεμιστών των αρχαϊκών χρόνων από τη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», στο: *Αρχαία Μακεδονία VI*, Θεσσαλονίκη, 113-32.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2007β

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2007: Η ταφική συστάδα του πολεμιστή με τη χρυσή μάσκα και άλλες ταφικές συστάδες», *AEMΘ* 21, 83-90.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2008

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Σωστική ανασκαφή στο Δυτικό νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας κατά το 2008», *AEMΘ* 22, 119-28.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2009α

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Τα νεκροταφεία του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας», στο: *AEMΘ* 20 χρόνια, 477-89.

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2009β

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Δυτικό νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας: η σωστική ανασκαφική έρευνα του 2009», *AEMΘ* 23 (υπ.έκδ.).

Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου Π. 2009γ

Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Πήλινα και φαγεντιανά πλαστικά αγγεία και ειδώλια των αρχαϊκών χρόνων από το Δυτικό Νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας», στο: *Μνήμη Η. Ζερβουδάκη* (υπ.έκδ.).

Χρυσοστόμου Ε. 2009

Ε. Χρυσοστόμου, «Σιδερένια ομοιώματα αγροτικών αμαξών σε αρχαϊκούς τάφους του δυτικού νεκροταφείου Αρχοντικού Πέλλας», στο: Δ. Ιγνατιάδου (εκδ.), Σίδηρος, Ημερίδα Συντήρησης ΑΜΘ 2008, Θεσσαλονίκη, 115-24.

Χρυσοστόμου Π. 1989

Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία της Συρίας Θεάς (Αταργάτιδος) στη Δυτική Μακεδονία», *AEMΘ* 3, 103-17.

Χρυσοστόμου Π. 1990

Π. Χρυσοστόμου, «Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας: Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 205-38.

Χρυσοστόμου Π. 1989-1991

Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία του Δία ως καιρικού θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία», *ΑΔ* 44-46, Α', Μελέτες, 21-72.

Χρυσοστόμου Π. 1992

Π. Χρυσοστόμου, «Ο Μακεδονικός τάφος Β' της Πέλλας», *AEMΘ* 6, 137-49.

Χρυσοστόμου Π. 1995α

Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα», *AEMΘ* 9, 117-36.

Χρυσοστόμου Π. 1995β

Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφικές έρευνες στους τύμβους της Πέλλας κατά το 1995», *AEMΘ* 9, 143-54.

Χρυσοστόμου Π. 1996α

Π. Χρυσοστόμου, «Το ανάκτορο της Πέλλας», *AEMΘ* 10Α, 105-42.

Χρυσοστόμου Π. 1996β

Π. Χρυσοστόμου, «ΙΖ' ΕΠΚΑ. Συνοικισμός Πενταπλάτανου», *ΑΔ* 51, Β' 2, Χρονικά, 514, πίν. 143γ.

Χρυσοστόμου Π. 1997

Π. Χρυσοστόμου, «Ιστορική τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας», στο: *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, 491-507.

Χρυσοστόμου Π. 2001

Π. Χρυσοστόμου, «Παρατηρήσεις σε παλαιές και νέες επιγραφές από την Κεντρική Μακεδονία (Βόρεια Βοττιαία)», στο: *Μνήμη Δ. Κανατσούλη*, Θεσσαλονίκη, 171-206.

Χρυσοστόμου 2003

Π. Χρυσοστόμου, «Η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας», στο: *Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2004*, 92-7.

Χρυσοστόμου Π. 2006

Π. Χρυσοστόμου, «Σωστική ανασκαφή στο δυτικό Νεκροταφείο της Πέλλας κατά το 2006: οι ελληνιστικοί τάφοι», *ΑΕΜΘ* 20, 641-57.

Χρυσοστόμου Π. 2008

Π. Χρυσοστόμου, «Σωστική ανασκαφή στο Δυτικό νεκροταφείο της Πέλλας κατά το 2006: Οι ελληνιστικοί τάφοι», στο: *ΕΟΘΦ*, 51-69.

Χρυσοστόμου Π. 2009

Π. Χρυσοστόμου, «ΔΟΛΙΟΣ ΗΟ ΚΑΛΙΟΣ-ΚΑΛΙΟΣ ΕΜΙ ΤΗΣ ΔΟΛΙΟ. Δύο ενεπίγραφοι κάρθαροι των αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία», στο: *Κερμάτια*, Β', 417-25.

Χρυσοστόμου Π. – Ζαρογιάννης 2005

Π. Χρυσοστόμου – Ά. Ζαρογιάννης, «Μεσιανό Γιαννιτσών: ένα νέο νεκροταφείο του οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 19, 427-34.

Abadie-Reynal 2003

C. Abadie-Reynal (ed.), *Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistique et romaine*, Istanbul-Paris.

Abadie-Reynal 2007

C. Abadie-Reynal, *La céramique romaine d' Argos (fin du IIe siècle av. J. C-fin du IVe siècle après J-C)*, Paris.

ABV

J.D. Beazley, *Attic Black-figure Vase-Painters*, Oxford 1956.

Acheson – Davis 2005

Ph.E. Acheson – J.L. Davis, «Περιφερειακές μελέτες, αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα και αρχαιολογία του τοπίου στην Ελλάδα», στο: Π.Ν. Δουκέλλης (εκδ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα, 33-58.

Adams 1983

W.L. Adams, “The dynamics of internal Macedonian politics in the time of Cassander”, in: *Αρχαία Μακεδονία III, Θεσσαλονίκη*, 17-30.

Addenda

T.H. Carpenter – T. Mannack – M. Mendonca, Beazley Addenda. Additional References to ABV, ARV2 & Paralipomena, Oxford 1989.

AE

L' Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques, 1 (1888)- .

Agora = Athenian Agora.

Akamatis 2009

I.M. Akamatis, “The Pella Archaeological Site Development Project and the Latest Archaeological Findings”, in: R. Einicke *et al.* (eds), *Zurück zum Gegenstand. Festschrift für A. Furtwängler, II, Langenweißbach*, 525-9.

Alcock 1993

S.E. Alcock, *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*, Cambridge.

Alcock 1994

S.E. Alcock, “**Breaking up the Hellenistic world: survey and society**”, in: I. Morris (ed.), *Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge, 171-90.

Alcock – Cherry – Davis 1994

S.E. Alcock – J.F. Cherry – J.L. Davis, “Intensive Survey, Agricultural Practice, and the Classical Landscape of Greece”, *op.cit.*, 137-70.

Alexandridou 2009

A.-F. Alexandridou, “Offering Trenches and Funerary Ceremonies in the Attic Countryside”, in: T. Fischer-Hansen – B. Poulsen (eds), *From Artemis to Diana: the Goddess of man and beast, Revised versions of papers presented at a conference held at University of Copenhagen in March 2005 (Acta Hypoborea 12)*, Copenhagen, 497-522.

Allison 1997

R.M. Allison, “Roman Households: an archaeological perspective”, in: H.M. Parkins (ed.), *Roman Urbanism*, London, 112-46.

Almar 1990

K.P. Almar, *Inscriptiones Latinae. Eine illustrierte Einführung in die lateinische Epigraphik*, Odense.

Alroth 1987

B. Alroth, “Visiting Gods – Who and Why?”, in: T. Linders – G.C. Nordquist (eds), *Gifts to the Gods: Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Uppsala, 9-19.

Alzinger – Bammer 1971

W. Alzinger – A. Bammer, *Das Monument des C. Memmius*, *FiE* 7, Wien.

Amandry 1963

P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos*, III. Objets antiques et byzantins, Strasbourg.

Amandry 1984

P. Amandry, “Os et coquilles”, in: *L’Antre Corycien (BCH Suppl. 9)*, Paris, 347-80.

Amyx 1988

D.A. Amyx, *Corinthian Vase Painting of the Archaic Period*, I-III, Berkeley.

Anderson-Stojanovic 1987

V.R. Anderson-Stojanovic, “The Chronology and Function of Ceramic Urgentaria”, *AJA* 91, 105-22.

Anderson-Stojanovic 1992

V.R. Anderson-Stojanovic, *Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton.

Andreae 1980

B. Andreae, *Die römischen Jagdsarkophage*, *ASR* I 2, Berlin.

Andreiomenou 1997

A.K. Andreiomenou, “Observations on the Bronze Jewellery from the Cemetery of Akraiphia”, in: J. L. Bintliff (ed.), *Recent Developments in History and Archaeology, Proceedings of the 6th International Boeotian Conference*, Oxford, 81-134.

Andreou – Kotsakis 1994

S. Andreou – K. Kotsakis, “Prehistoric rural communities in perspective: the Langadas survey project”, in: P.N. Doukellis – L.G. Mendoni (eds), *Structures rurales et sociétés antiques*, Paris, 17-25.

Andronikos 1968

M. Andronikos, *Totenkult, Archeologia Homerica* 3 W, Göttingen.

Antonaccio 2001

C. Antonaccio, “Ethnicity and Colonization”, in: I. Malkin (ed.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Cambridge, Mass.-London, 112-57.

Archibald 2000

Z.H. Archibald, “Space, Hierarchy, and Community in Archaic and Classical Macedonia, Thessaly, and Thrace”, in: R. Brock – S. Hodkinson (eds), *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, 212-33.

Archibald 2005

Z.H. Archibald, “Markets and Exchange: The Structure and Scale of Economic Behavior in the Hellenistic Age”, in: Archibald – Davies – Gabrielsen, 2005, 1-26.

Archibald – Davies – Gabrielsen 2005

Z.H. Archibald – J.K. Davies – V. Gabrielsen (eds), *Making, Moving, and Managing. The New World of Ancient Economies 323-31 BC*, Oxford, 233-52.

ARV²

J.D. Beazley, *Attic Red-figure Vase-painters*, Oxford 1963².

Ashton 1998

R.H.J. Ashton, “The Coins of the Macedonian Kings, Lysimachos and Eupolemos in the Museum of Fatiye and Afyon”, in: A. Burnett – U. Wartenberg – R. Witschonke (eds), *Coins of Macedonia and Rome: Essays in honour of Charles Hersh*, London, 19-48.

Athenian Agora

The Athenian Agora. Results of the excavations conducted by the American School at Athens, N.J., 1953- .

Atzaka-Assimakopoulou 1984β

P. Atzaka-Assimakopoulou, "I mosaici pavimentali paleocristiani in Grecia. Contributo allo studio ed alle relazioni tra i laboratory", *Corsi* 31, 13-75.

Austin 1981

M.M. Austin, *The Hellenistic World from Alexander to Roman Conquest*, Cambridge.

Aytaçlar 2004

N. Aytaçlar, "The Early Iron Age at Klazomenai", in: A. Moustaka *et al.* (eds), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony*, Thessaloniki, 17-41.

Badian 1982

E. Badian, "Greeks and Macedonians", in: B. Barr-Sharrar – E.N. Borza (eds), *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times (Studies in the History of Art 10)*, Washington, 33-51.

Bailey 1975

D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, I: Greek, Hellenistic and Early Roman Lamps*, London.

Baldini Lippolis 2001

I. Baldini Lippolis, *La Domus tardoantica. Forme e Rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*, Bologna.

Baratte 2009

F. Baratte, "La chasse dans l'iconographie des sarcophages", in: Trinquier – Vendries 2009, 53-64.

Barbert 1990

A. Barbert, "La représentation des gladiateurs dans la peinture murale romaine", in: C. Domerque – C. Landes – J.-M. Pailler (eds), *Spectacula I. Gladiateurs et amphitheatres. Actes du colloque tenu Toulouse et Lattes mai 1987 (Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes 238)*, Toulouse-Lattes, 69-74.

Barr-Sharrar 1987

B. Barr-Sharrar, *Hellenistic and Early Imperial Decorative Busts*, Mainz a.Rh.

Barr-Sharrar 2008

B. Barr-Sharrar, *The Derveni Krater: Masterpiece of Classical Greek Metalwork (Ancient Art and Architecture in Context 1)*, Princeton.

Barr-Sharrar – Borza 1982

B. Barr-Sharrar – E.N. Borza (eds), *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, Washington.

Barth 1969

F. Barth, "Introduction", in: *id.* (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Boston.

Beazley 1931

J. D. Beazley, *Der Pan Maler*, Berlin.

Beazley 1956

J. D. Beazley, *Attic Black-figure Vase Painters*, Oxford².

Beazley 1963

J. D. Beazley, *Attic Red-figure Vase Painters*, Oxford.

Beazley 2003

J.D. Beazley, *Η εξέλιξη του μελανόμορφου ρυθμού (ελλ. μτφρ. Η. Ανδρεάδη)*, Αθήνα.

Bell 1981

M. Bell, *Morgantina Studies I. The Terracottas*, Princeton.

Bengtson 1981

H. Bengtson, *Kaiser Augustus. Sein Leben und seine Zeit*, München.

Béquignon 1935

Y. Béquignon, "Études thessaliennes", *BCH* 59, 514-9.

Bérard 1970

C. Bérard, *L'Hérôon à la porte de l'ouest. Eretria III*, Berne.

Bérard 1974

C. Bérard, *Anodoi: Essai sur l'imagerie des passages chthoniens*, Neuchatel.

Bergemann 1990

J. Bergemann, *Römische Reiterstatuen. Ehrendenkmäler im öffentlichen Bereich*, Mainz a.Rh.

Bergmann 1999

B. Bergmann, "Introduction: The Art of Ancient Spectacle", in: B. Bergmann – Chr. Kondoleon (eds), *The Art of Ancient Spectacle*, New Haven-London, 9-35.

Bernabé 2004

A. Bernabé, *Poetae epici graeci testimonia et fragmenta. Pars II. Orphicorum et orphicis similibus testimonia et fragmenta*, fasc. 1, Monachii et Lipsiae.

Bernabé 2005

A. Bernabé, *op.cit.*, fasc. 2.

Bernabé 2007

A. Bernabé, *op.cit.*, fasc. 3.

Bernabé – Jiménez San Cristóbal 2007

A. Bernabé – A.I. Jiménez San Cristóbal, *Instructions for the Netherworld: The Orphic Gold Tablets, with iconographical appendix by R. Olmos and illustrations by S. Olmos, transl. M. Chase (Religions in the Graeco-Roman World 162)*, Leiden.

Bernard 1995

P. Bernard, "Paysages et toponymie dans le Proche-Orient hellénisé", *Τόποι* 5, 382-408.

Berns 2003

Ch. Berns, *Untersuchungen zu den Grabbauten der frühen Kaiserzeit in Kleinasien (Asia Minor Studien 51)*, Bonn.

Berve 1926

H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, München.

Beschaouch 1966

A. Beschaouch, "Mosaique de chasse decouverte à Smirat", *CRAI*, 134-57.

Beschi 1969/70

L. Beschi, "Divinità Funerarie Cirenaiche", *ASAtene* 47/48 n.s. 31/32, 315-24.

Beschi 1994α

L. Beschi, «Η ιστορική σημασία του ιερού των Καβείρων στη Λήμνο», στο: Χρ. Μπουλώτης (εκδ.), *Λήμνος Φιλτάτη. Δήμος Μυρηναίων: Πρακτικά του 1^{ου} Συνεδρίου για το Αιγαίο, Μύρινα 21-24 Αυγούστου 1992*, Αθήνα, 65-77.

Beschi 1994β

L. Beschi, «Το ιερό των Καβείρων στη Λήμνο», *Αρχαιολογία* 50, 31-7.

Beschi 2005α

L. Beschi, "La ceramica subgeometrica di Troia VIII e di Lemnos", in: B. Adembri (ed.), *AEIMNE-STOS. Miscellanea di scritti in memoria di Mauro Cristofani (Prospettiva II Suppl.)*, Firenze, 58-63.

Beschi 2005β

L. Beschi, "Libazioni funerarie e ctonie", in: M. Sapelli-Ragni (ed.), *Studi di archaeologia in memoria di Lilliana Mercado*, Torino, 31-41.

Beschi 2007

L. Beschi, "Importazioni di ceramica arcaica a Lemno", *ASAtene* 85, 119-80.

Betegh 2004

G. Betegh, *The Derveni Papyrus: Cosmology, Theology, and Interpretation*, Cambridge.

Beyer – von Graeve – Sinn 1976

I. Beyer – V. von Graeve – V. Sinn, "Grabung am Anaktoron von Demetrias", in: V. Miložčić – D. Theodoris (eds), *Demetrias I*, Bonn, 59-73.

Bianco 1990

S. Bianco, *Le necropoli enotrie della Basilicata meridionale*, *BA* 1-2, 7-16.

Bianco 1996

S. Bianco, *Il Museo Nazionale della Siritide. Il territorio di Policoro*, Taranto.

Bianco 1999

S. Bianco, "Gli Enotri delle vallate dell' Agri e del Sini", in: D. Adamesteano (ed.), *Storia della Basilicata, I: L' antichità*, Roma-Bari, 359-90.

Bianco – Tagliente 1985

S. Bianco – M. Tagliente, *Il Museo Nazionale della Siritide di Policoro*, Roma-Bari.

Bianco *et al.* 1996

S. Bianco *et al.*, *Greci, Enotri e Lucani nella Basilicata meridionale*, Napoli.

Bieber 1961

M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York.

Bielefeld 1968

F. Bielefeld, *Schmuck*, *ArchHom* I. C, Göttingen.

Bignasca 2000

A.M. Bignasca, *I kernoi circolari in Oriente e in occidente: strumenti de culto e imagini cosmiche*, Freiburg-Göttingen.

Bintliff 2000α

J.L. Bintliff, "Landscape Change in Classical Greece: A Review", in: F. Vermeulen – M. De Dapper (eds), *Geoarchaeology of the Landscapes of Classical Antiquity: International Colloquium Ghent, 23-24 October 1998*, *Géoarchéologie des Paysages de l'Antiquité Classique: Colloque International Gand, 23-24 octobre 1998 (BABesch Suppl.)*, Leiden, 49-70.

Bintliff 2000β

J.L. Bintliff, "The concepts of 'site' and 'off-site' archaeology in surface artefact survey", in: M. Pasquinucci – F. Trément, (eds), *Non-Destructive Techniques Applied to Landscape Archaeology (Archaeology of Mediterranean Landscapes 4)*, Oxford, 200-15.

Bintliff 2007

J.L. Bintliff, "Emergent Complexity in Settlement Systems and Urban Transformations", in: U. Fellmeth – P. Guyot – H. Sonnabend (eds), *Historische Geographie der Alten Welt: Grundlagen, Erträge, Perspektiven. Festgabe für Eckart Olshausen aus Anlass seiner Emeritierung (Spudasmata. Studien zur Klassischen Philologie und ihren Grenzgebieten 114)*, Zürich-New York, 43-82.

Bintliff 2008

J.L. Bintliff, "'In Praise of the Ancestors'. Catchment and Territory in Agricultural Landscapes: Revisiting the Birth of a Concept in the Light of Current Research in Landscape Archaeology", in: C. Gallou – M. Georgiadis – G. M. Muskett (eds), *Dioskouroi. Studies presented to W.G. Cavanagh and C.B. Mee on the Aniversary of their 30-year Joint Contribution to Aegean Archaeology (BAR-IS 1889)*, Oxford, 216-27.

Bintliff – Snodgrass 1985

J.L. Bintliff – A.M. Snodgrass, “The Cambridge/Bradford Boeotia Expedition: The First Four Years”, *Journal of Field Archaeology* 12, 123-62.

Blakeway 1935

A. Blakeway, “Demaratus. A study in some aspects of the earliest hellenisation of Latium and Etruria”, *JRS* 25, 129-49.

Blegen *et al.* 1964

Blegen – H. Palmer – R. Young, *Corinth XIII. The North Cemetery*, Princeton.

Blondé – Perreault – Péristéri 1992

F. Blondé – J.Y. Perreault – C. Péristéri, “Un atelier de potier archaïque à Phari (Thasos)”, in : F. Blondé et J.Y. Perreault (eds): *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique. Actes de la Table Ronde organisée à l’Ecole française d’Athenes, 2 et 3 octobre (BCH Suppl. 23)*, Paris, 24-9.

Blondé *et al.* 1985

F. Blondé – A. Muller – D. Mulliez, “Chronique de fouilles. Thasos”, *BCH* 109, 874-85.

Blondé *et al.* 1987

F. Blondé – A. Muller – D. Mulliez, “Une nouvelle place publique à Thasos”, *RA*, 25-39.

Boardman 1952

J. Boardman, “Pottery from Eretria”, *BSA* 47, 1-48.

Boardman 1956

J. Boardman, “Chian and Naucratis”, *BSA* 51, 55-62.

Boardman 1967

J. Boardman, ‘Excavations in Chios 1952-1955’. *Greek Emporio*, Oxford.

Boardman 1974

J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases*, London.

Boardman 1975

J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Archaic Period*, Oxford-London.

Boardman 1980

J. Boardman, *The Greeks Overseas. Their Early Colonies and Trade*, London³.

Boardman 1986

J. Boardman, “Archaic Chian Pottery at Naucratis”, in: J. Boardman – C.E. Vaphopoulou-Richardson (eds), *Chios. A Conference at the Homereion in Chios 1984*, Oxford, 251-8.

Boardman – Griffin – Murray 1996

J. Boardman – J. Griffin – O. Murray (εκδ.), *Η Ελλάδα και ο Ελληνιστικός Κόσμος (ελλ. μτφρ.)*, Αθήνα.

Bol 1998

P.C. Bol (ed.), *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke*, V, Berlin.

Bol 2004

P.C. Bol (ed.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst, II. Klassische Plastik*, Mainz a.Rh.

Bol 2007

P.C. Bol (ed.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst, III. Hellenistische Plastik, I, II*, Mainz a.Rh.

Bomgardner 2000

D. Bomgardner, *The Story of the Roman Amphitheatre*, London.

Bomgardner 2009

D. Bomgardner, "The Magerius Mosaic Revised", in: T. Wilmott (ed.), *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21th-Century Perspective*, Papers from an international conference held at Chester, 16-18th February 2007 (*BAR-IS 1946*), Oxford, 165-83.

Bommelje 1987

S. Bommelje, *Aetolia and the Aetolians: Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region*, Utrecht.

Bosworth 1971

A.B. Bosworth, "Philip II and Upper Macedonia", *CQ* 21, 93-105.

Bouley 2001

E. Bouley, *Jeux Romains*, Paris.

Bouraselis 1982

K. Bouraselis, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im ägäischen Meer und im Westkleinasien (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und der Antiken Rechtsgeschichte 73)*, München.

Bourgeois 2007

Br. Bourgeois, "Pratiques artisanales de la couleur", in: Jeammet 2007, 81-9.

Bousquet 1959

J. Bousquet, "Inscriptions des Delphes", *BCH* 83, 152.

Bouzek 1973

J. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes*, Praha.

Bouzek 1974

J. Bouzek, *Megarian Bowls*, Anatolian Collection of Charles University, Prag.

Boven 1852

G.F. Boven, *Mount Athos, Thessaly and Epirus*, London.

Bowersock 1965

G.W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford.

Bowra 1934

C.M. Bowra, "Homeric Words in Cyprus", *JHS* 54, 54-74.

Boyd – Jameson 1981

T.D. Boyd – M.H. Jameson, "Urban and Rural Land Division in Ancient Greece", *Hesperia* 50, 327-42.

Brands – Rutgers 2005

G. Brands – L.V. Rutgers, «Κατοίκηση στην ύστερη αρχαιότητα», στο: W. Hoepfner (εκδ.), *Ιστορία της κατοικίας 5000 π.Χ. – 500 μ.Χ.* (ελλ. μτφ. Η. Τσιριγκάκης), *Θεσσαλονίκη*, 767-826.

Braudel 2005

F. Braudel, *Γραμματική των Πολιτισμών* (ελλ. μτφρ. Α. Αλεξάκης), Αθήνα.

Braun 1998

K. Braun, *Katalog der Antikensammlung des Instituts für klassische Archäologie der Universität des Saarlandes, Mönnesee*.

Brea – Cavalier 1959

B. Brea – M. Cavalier, *Mylai*, Novara.

Brecoulaki 2006

H. Brécoulaki, *La peinture funéraire de Macédoine: Emplois et fonctions de la couleur, IVe-IIe s. av. J.-C., I-II (MEΛΕΤΗΜΑΤΑ 48)*, Athènes (summ.: "La peinture funéraire de Macédoine [pl. 5556]", in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 47-61).

Bremmer 2002

J.N. Bremmer, *The Rise and Fall of the Afterlife. The 1995 Read-Tuckwell Lectures at the University of Bristol*, London.

Brixhe 1996

Cl. Brixhe, *Phonétique et phonologie du grec ancien (BCILL 82)*, Louvain-la-Neuve.

Brixhe – Panayotou 1988

Cl. Brixhe – A. Panayotou, “L’atticisation de la Macédoine: l’une des sources de la koiné”, *Verbum* 11, 245-60.

Brixhe – Panayotou 1992

Cl. Brixhe – A. Panayotou, “Une inscription très courtisée: *SEG XXIV 548 (Pella)*”, *ZPE* 91, 129-35.

Brocas-Deflassieux 1999

L. Brocas-Deflassieux, *Αρχαία Βέροια. Μελέτη τοπογραφίας, Βέροια*.

Brown 1992

S. Brown, “Death as decoration: scenes from the arena on Roman domestic mosaic”, in: A. Richlin (ed.), *Pornography and Representation in Greece and Rome*, Oxford, 180-211.

Brumfield 1997

A. Brumfield, “Cakes in the Liknon. Votives from the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth”, *Hesperia* 66, 147-72.

Bruneau 1969

Ph. Bruneau, “Prolongements de la technique des mosaïques de galets en Grèce”, *BCH* 93, 308-32.

Brunet 2005

M. Brunet, «*Τα αγροτικά τοπία της αρχαίας Ελλάδας*», στο: Π.Ν. Δουκέλλης (εκδ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα, 79-104.

Brunt 1990

P. A. Brunt, “The Romanization of the Local Ruling Classes in the Roman Empire”, in: *id.* (ed.), *Roman Imperial Themes*, Oxford, 267-81.

Buchner – Ridgway 1993

G. Buchner – D. Ridgway, *Pithekoussai I. La necropolis, tombe 1-723 scavate dal 1952 al 1961*, Roma.

Budde 1953

L. Budde, “Istanbuler Reiterrelief”, *Bulleten* 17, 475-82.

Burkert 1985

W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία* (ελλ. μτφρ. Ν.Π. Μπεζαντάκος – Α. Αβαγιαννού), Αθήνα 1993.

Burkert 1993

W. Burkert, “Bacchic Teletai in the Hellenistic Age”, in: Carpenter – Faraone 1993, 259-75.

Burkert 1994

W. Burkert, *Μυστηριακές λατρείες της αρχαιότητας* (ελλ. μτφρ. Έ. Ματθαίου), Αθήνα.

Burkert 2009

W. Burkert, *Βαβυλών, Μέμφις, Περσέπολις* (ελλ. μτφρ. Π. Κουμούτση), Αθήνα.

Burns 1981

J. Burns, “Boreas and Oreithyia in Greek Vase Painting”, *ŽAnt* 31, 215-25.

Burr-Thompson 1963

D. Burr-Thompson, *Troy: The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, Princeton.

Byvanck-Quarles van Ufford 1949-51

H.L. Byvanck-Quarles van Ufford, "Le skyphos de Tibère", *BABesch* 24-26, 21-5.

Calcani 1996-1997

G. Calcani, "I tondi adrianei e l'Arco di Costantino", *RIA* 19-20, 175-201.

Calcani 2001

G. Calcani, "Le serie dei tondi da Adriano a Costantino", in: *Confronto* 2001, 78-102.

Callaghan 1978

P.J. Callaghan, "Macedonian Shields, 'Shield Bowls' and Corinth: A Fixed Point in Hellenistic ceramic Chronology?", *AAA* XI.1, 53-60.

Carpenter – Faraone 1993

T.H. Carpenter – C.A. Faraone (eds), *Masks of Dionysus*, Ithaca, N.Y.-London.

Cartledge 1993

P. Cartledge, *The Greeks: A Portrait of Self and Others*, Cambridge (ελλ. μτφρ. Π. Μπουρολάκης, Αθήνα 2002).

Casson 2003

L. Casson, *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο* (ελλ. μτφρ. Λ. Σταματιάδη), Αθήνα.

Catling 1998

R.W.V. Catling, "The typology of the Protogeometric and Subprotogeometric Pottery from Troia and its Aegean context", *Stud. Troica* 8, 151-87.

CH

Coin Hoards, London 1975-

Chamoux 1953

Fr. Chamoux, *Cyrène sous la monarchie des Battiades*, Paris.

Chang 1992

C. Chang, "The Ethnoarcheology of Pastoral Land Use in the Grevena Province of Greece", in: J. Rossignol – L.-A. Wandsnider (eds), *Space, Time, and Archaeological Landscapes*, New York, 65-89.

Chang – Koster 1986

C. Chang – H. Koster, "Beyond bones: toward an archaeology of pastoralism", in: M.B. Schiffer (ed.), *Advances in Archaeological Method and Theory* 9, Arizona, 97-148.

Chang – Tourtellotte 1993

C. Chang – P. Tourtellotte, "Ethnoarchaeological Survey of Pastoral Transhumance Sites in the Grevena Region, Greece", *Journal of Field Archaeology* 20.3, 249-64.

Chantraine 1933

P. Chantraine, *La formation des noms en grec ancien*, Collection Linguistique publiée par la SLP – XXXVIII, Paris.

Charneaux 1966

P. Charnoux, "Liste argienne de théarodoques", *BCH* 90, 156-239.

Chatzinikolaou 2010

K.G. Chatzinikolaou, "Zeus Hysistos – Un dieu d'origine macédonienne ou bien orientale? Remarques sur la redatation de trois reliefs votifs inscrits de la Haute Macédoine", in: M. Dalla Riva – H. Di Giuseppe (eds), *Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean*, Proceedings of the XVIIth International Congress of Classical Archeology, Roma 22-26 sett. 2008 (*Bolletino di Archaeologia on line* I/ volum. Speciale B/B 7/ 7) Roma, 17-21.

Chausson 2006

Fr. Chausson, "Antonin le Pieux, Éphèse et les Parthes", in: Seipel 2006, 33-69.

Cherry – Davis – Mantzourani 1991

J.F. Cherry – J.L. Davis – E. Mantzourani, *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands from the Earliest Settlement until Modern Times*, Los Angeles.

Chesterman 1974

J. Chesterman, *Classical Terracotta Figures*, London.

Christof 2001

E. Christof, *Das Glück der Stadt. Die Tyche von Antiochia und andere Stadttychen*, Frankfurt a.M.

Chryssanthaki-Nagle 2006

K. Chryssanthaki-Nagle, “La monnaie funéraire dans les nécropoles de Macédoine”, in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 89-103.

Classen – Steup 1914

J. Classen – J. Steup. *Thukydides, II*, Berlin⁵.

Clinton 1992

K. Clinton, *Myth and Cult: The Iconography of the Eleusinian Mysteries*, Stockholm.

Coarelli 1996

F. Coarelli, “Commercio delle opera d’ arte in età tardo-republicana”, in: *id.* (ed.), *Revixit Ars. Arte e ideologia a Roma. Dai modelli Ellenistici alla tradizione repubblicana*, Roma, 312-26.

Cole 1993

S.G. Cole, “Voices from Beyond the Grave: Dionysus and the Dead”, in: Carpenter – Faraone 1993, 276-95.

Collignon 1911

M. Collignon, *Les statues funéraires dans l’art grec*, Paris.

Comstock – Vermeule 1976

M.B. Comstock – C.C. Vermeule, *Sculpture in Stone. The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts Boston*, Boston.

Confronto 2001

M.L. Confronto *et al.*, *Adriano e Costantino. Le due fasi dell’ arco nella vale del Colosseo*, Milano.

Cooper 2008

C. Cooper, “The riddle of the sphinx: a Protocorinthian vase from Perachora and the sphinx in Corinthian art”, in: D. Kurtz *et al.* (eds), *Essays in classical archaeology for Eleni Hatzivassiliou 1997-2007 (BAR-IS 1796)*, Oxford.

Corinth

Corinth. Results of the Excavations conducted by the American School at Athens, Cambridge, Mass. 1932- .

Cormack 2004

S. Cormack, *The Space of Death in Roman Asia Minor*, Wien.

Couilloud 1974

M.-Th. Couilloud, *Les monuments funéraires de Rhénée (EADélos XXX)*, Paris.

Coulié 1996

A. Coulié, «Το θασιακό εργαστήριο μελανόμορφων αγγείων. Γιατί θασιακό;», *AEMΘ* 10B, 825-34.

Coulié 2000

A. Coulié, “Les vases à reliefs thasiens de l’époque archaïque”, *BCH* 124, 99-160.

Coulié 2002

A. Coulié, *La céramique thasienne à figures noires (EtThas XIX)*, Paris.

Coulié 2008

A. Coulié, "Archiloque et la colonisation de Thasos: L'apport de la céramique", in: Ντ. Κατσωνοπούλου – Ι. Πετρόπουλος – Στ. Κατσαρού (εκδ.), *Ο Αρχίλοχος και η Εποχή του. Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροιικιά Πάρου, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα, 427-47.

Coulston 2009

J. Coulston, "Victory and Defeat in the Roman Arena: The Evidence of Gladiatorial Iconography", in: T. Wilmott (ed.), *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-Century Perspective*, Papers from an international conference held at Chester, 16-18th February, 2007 (*BAR-IS 1946*), Oxford, 195-210.

Courby 1922

F. Courby, *Les Vases à reliefs*, Paris 1922.

Cousinery 1831

E. M. Cousinery, *Voyage en Macédoine*, II, Paris.

Cremer 1991

M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien*, I. Mysien (*Asia Minor Studien* 4.1), Bonn.

Croisille 2005

J.M. Croisille, *La peinture romaine*, Paris.

Croissant 1983

F. Croissant, *Les Protomés féminines archaïques*, I-II, Paris.

Ćurčić 1993

Sl. Ćurčić, "Late Antique Palaces: The meaning of Urban Context", *Ars Orientalis* 23, 67-90.

Curtis 1886

C. G. Curtis, "Ἐπιγραφαὶ ἐν Μακεδονίᾳ συλλεγεῖσθαι", *Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει ελληλικός φιλολογικός Σύλλογος*, Παρ. ΙΖ', 159-60.

d' Agostino 1970

B. d' Agostino, "Tombe della prima età del ferro a S. Marzano", *MEFRA* 82, 571-604.

Dalongeville – Rougemont 1993

R. Dalongeville – G. Rougemont (eds), *Recherches dans les Cyclades. Résultats des travaux de la RCP 583*, Lyon-Paris.

Davies 2000

J.K. Davies, "A Wholly Non-Aristotelian Universe", in: R. Brock – S. Hodkinson (eds), *Alternatives To Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford, 234-58.

Davis 1991

J.L. Davis, "Contributions to a Mediterranean Rural Archaeology. Historical Case Studies from the Ottoman Cyclades", *Journal of Mediterranean Archaeology* 4, 1991, 131-216.

De Caro 1994

St. De Caro, *Il Museo Archeologico nazionale di Napoli*, Napoli.

De Juliis 1985

E.M. De Juliis, *Gli Ori di Taranto in Età Ellenistica*, Milano.

Delacoulonche 1859

A. Delacoulonche, "Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne des bords de l'Haliakmon à ceux de l'Axius", *Archives des missions scientifiques et littéraires* 8, 67-288.

DELG

P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris 1968-1980.

Délos = Exploration Archéologique de Délos

Demakopoulou 1990

K. Demakopoulou (ed.), *Troy, Mycenae, Tiryns, Orchomenos. H. Schliemann: The 100th Anniversary of his Death*, Athens.

Demisch 1977

H. Demisch, *Die Sphinx: Geschichte ihrer Darstellung von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart.

Denoyelle – Iozzo 2009

M. Denoyelle – M. Iozzo, *La céramique grecque d'Italie méridionale et de Sicile*, Paris.

Dentzer 1967

J.M. Dentzer, *Les témoignages sur l'histoire de la peinture italique dans la tradition littéraire latine et le problème de la peinture murale en Italie (MEFRA 79)*, Paris.

Deppert-Lippitz 1985

B. Deppert-Lippitz, *Griechischer Goldschmuck*, Mainz a.Rh.

Descamps-Lequime 2007

S. Descamps-Lequime, *La peinture funéraire de Macédoine*, Paris-Milan.

Despini 2009

Aik. Despini, "Gold funerary masks", *AntK* 52, 20-1.

Despinis 2003

G. Despinis, *Hochrelieffriese des 2. Jahrhunderts n. Chr. aus Athen*, München.

Dessene 1960

A. Dessene, "Le Sphinx, d'après l'iconographie jusqu'à l'archaïsme grec", in: O. Eissfeldt *et al.* (eds), *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne. Colloque de Strasbourg 22-24 mai 1958*, Paris.

Detienne 2003

M. Detienne, *The Writing of Orpheus: Greek Myth in Cultural Contact* (engl. transl. J. Lloyd), Baltimore, MD.

Dewailly 2007

M. Dewailly, "Une collection tanagréenne pour Artémis dans le sanctuaire de Claros", in: Jeammet 2007, 133-54.

DGE

Diccionario Griego – Español, ed. Fr. Adrados, Madrid, 1980 -.

Dickie 1995

M.W. Dickie, "The Dionysiac Mysteries in Pella", *ZPE* 109, 81-6.

Dickmann 2005

J.-A. Dickmann, «Η περίπτωση της Πομπηίας: κατοίκηση σε μια μικρή πόλη», στο: W. Hoepfner (εκδ.), *Ιστορία της κατοικίας 5000 π.Χ. – 500 μ.Χ.* (ελλ. μτφρ. Η. Τσιριγκάκης), *Θεσσαλονίκη*, 639-708.

Dion 1990

R. Dion, "La part de la géographie et celle de l'histoire dans l'explication de l'habitat rural du Bassin Parisien", in: *id.* (ed.), *Le paysage et la vigne. Essais de géographie historique*, Paris, 75-149.

Djuknic – Jovanovic 1966

M. Djuknic – B.B. Jovanovic, "Illyrian Princely Tombs in Western Serbia", *Archaeology* 19, 43-51.

Dohan 1942

E.H. Dohan, *Italic Tomb Groups*, Philadelphia.

Dohrn 1960

T. Dohrn, *Die Tyche von Antiochia*, Berlin.

Drougou 2000

St. Drougou, "Krieg und Frieden im Athen des späten 5 Jahrhunderts v. Chr. Die rotfigurige Hydria aus Pella", *MDAI(A)* 115, 147-216.

Drougou 2012

St. Drougou, "Basileia und Agora in den Hauptstädten Makedoniens", in: A. Γιαννικουρή (εκδ.), *Η Αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*, Κως 14-17/4/2011, Ρόδος, 255-67.

Drougou – Touratsoglou 1991

St. Drougou – I. Touratsoglou, "Hellenistische Keramik aus Makedonien", *AntK* 34.1, 13-27.

Drougou – Touratsoglou 2011

St. Drougou – I. Touratsoglou, *Die hellenistische Keramik außer Makedonien*, Berichte eines Kongresses, Köln (in pr.).

Dubois 2000

L. Dubois, "Hippolytos and Lysippos: Remarks on some Compounds in 'Ἴππο-, -ἵππος'", in: S. Hornblower – E. Matthews (eds), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence (Proceedings of the British Academy 104)*, Oxford, 41-52.

Duchesne – Bayet 1876

L. Duchesne – Ch. Bayet, *Mémoire sur une mission du Mont Athos*, Paris.

Dunbanbin 1978

K. Dunbanbin, *The Mosaics of Roman North Africa. Studies in Iconography and Patronage*, Oxford.

Durugönül 1989

S. Durugönül, *Die Felsreliefs im Rauhen Kilikien (BAR-IS 511)*, Oxford.

Dyggve 1958

E. Dyggve, *La région palatiale de Thessalonique*, Acta Congressus Madvigiani, Proceedings of the Second International Congress of Classical Studies, I, Copenhagen, 353-65.

Dyggve – Poulsen – Rhomaios 1934

E. Dyggve – Fr. Poulsen – K. Rhomaios, *Das Heroon von Kalydon*, Levin-Munksgaard.

EADélos

Exploration Archéologique de Délos, faites par l'École française d'Athènes, Paris 1909- .

EBGR

A. Chaniotis *et al.*, "Epigraphic Bulletin for Greek Religion 1987", *Kernos* 4 (1991).

Edmonds 1999

R.G. Edmonds III, "Tearing Apart the Zagreus Myth: A Few Disparaging Remarks on Orphism and Original Sin", *ClAnt* 18, 35-73.

Edmonds 2004

R.G. Edmonds III, *Myths of the Underworld Journey: Plato, Aristophanes, and the 'Orphic' Gold Tablets*, Cambridge.

Edmonds 2011

R.G. Edmonds III (ed.), *Further Along the Path: Recent Approaches to the 'Orphic' Gold Tablets*, Cambridge.

Edwards 1975

E. Edwards, *Corinth VII. Hellenistic Pottery*, Princeton.

Ehrhardt 1973

C. Ehrhardt, "The Coins of Cassander", *JNFA* 2, 25-32.

Ekroth 2001

G. Ekroth, "Altars on attic vases: the identification of *bomos* and *eschara*", in: C. Scheffer (ed.), *Ceramics in context. Proceedings of the Internordic Colloquium on Ancient Pottery-Stockholm 1997*, 115-26.

Elias 1969

N. Elias, *Die Höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums (Soziologie und Geschichtswissenschaft. Soziologische Texte 54.4)*, Neuwied-Berlin.

Ellis 1988

S.P. Ellis, "The End of the Roman House", *AJA* 92, 565-76.

Ellis 1992

J.R. Ellis, «Μακεδονία του Φιλίππου», στο: Χατζόπουλος – Λουκόπουλος 1992, 146-65.

Erbse 1975

H. Erbse, *Studia Graeca in Homeri Iliadem*, IV, Berlin.

Erickson 2010

B. Erickson, "Roussa Ekklesia, Part 2: Lamps, Drinking Vessels and Kernoi", *AJA* 114, 217-52.

Fabircius 1999

J. Fabircius, *Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabpräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten*, München.

Feissel – Sève 1979

D. Feissel – M. Sève, "La Chalcidique vue par Ch. Avezou (avril-mai 1914)", *BCH* 103, 229-326.

Filow 1927

B. Filow, *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See*, Berlin-Leipzig.

Filow 1934

B. Filow, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia.

Fiorentini 1983

G. Fiorentini, "Gela Protoarcaica", *ASAtene* 61, 71-3.

Fittschen 1999

K. Fittschen, *Prinzenbildnisse antoninischer Zeit*, Mainz a.Rh.

Fittschen 2006

K. Fittschen, "Die Porträts am sogenannten Parthermonument", in: Seipel 2006, 71-87.

Fleischer 1984

LIMC II (Zürich – München), s.v. 'Artemis: Ephesia', coll. 755-763 (R. Fleischer).

Fol – Lichardus 1988

A. Fol – J. Lichardus (eds), *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna. Catalogue for the exhibition at Saarbrücken*, Saarbrücken.

Follmann 1968

A.-B. Follmann, *Der Pan-Maler*, Bonn.

Forbes 1995

H. Forbes, "The identification of pastoralist sites within the context of estate-based agriculture in Ancient Greece. Beyond the 'Transhumance versus Agro-pastoralism' Debate", *BSA* 90, 325-38.

Foti – Pugliese Carratelli 1974

G. Foti – G. Pugliese Carratelli, "Un sepolcro di Hipponion e un nuovo testo orfico", *PP* 29, 91-126.

Fox 1996

L. Fox, «Ελληνιστικός πολιτισμός και λογοτεχνία», στο J. Boardmann – J. Griffin – O. Murray (εκδ.), *Η Ελλάδα και ο Ελληνιστικός κόσμος* (ελλ. μτφρ. Α. Τσοτσρού-Μύστακα), Αθήνα (Oxford 1986), 487-527.

Franke 1958

P.R. Franke, "Θεσσαλικά. Zwei signierte Werke des Bildhauers Euandros", *RhM* 101, 336-7.

Frantz – Thompson – Traulos 1969

A. Frantz – H.A. Thompson – J. Traulos, "The Temple of Apollo Pythios on Sikinos", *AJA* 73, 397-422.

Fredericksmeyer 1966

A.C. Fredericksmeyer, "The Ancient Rites of Alexander the Great", *CPh* 61, 179-84.

Frenz 1977

H.G. Frenz, *Untersuchungen zu den frühen römischen Grabreliefs*, Frankfurt a.M.

Frézouls 1977

Ed. Frézouls, "La toponymie de l'Orient syrien et l'apport des éléments macédoniens", in: T. Fahd et al. (eds), *La toponymie antique. Actes du Colloque de Strasbourg, 12-14 juin 1975 (Travaux du centre de recherche sur le Proche-orient et la Grèce antiques 4)*, Leyden.

Friesen 1993

S.J. Friesen, *Twice Neokoros. Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family*, Leiden-New York-Köln.

Fuchs 2009

M. Fuchs, "Zur Historizität des Parthermonuments von Ephesos", *JdI* 124, 347-78.

Fuchs W. 1969

W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München.

Furtwängler 1993

A. Furtwängler, "Zur Geldpolitik Philipps II. und der Antigoniden", in: *Αρχαία Μακεδονία V.1, Θεσσαλονίκη*, 459-70.

Futrell 1997

A. Futrell, *Blood in the Arena*, London.

Gaebler 1935

H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, III, Berlin.

Gaertringen von – Wilski 1904

H. von Gaertringen – P. Wilski, *Thera, III. Stadtgeschichte von Thera*, Berlin.

Galinsky 1996

K. Galinsky, *Augustan Culture. An Interpretative Introduction*, Princeton.

García Ramón 2007

J.-L. García Ramón, "Thessalian Personal Names and the Greek Lexicon", in: E. Matthews (ed.), *Old and New Worlds in Greek Onomastics (Proceedings of the British Academy 148)*, Oxford, 29-67.

Gardthausen 1964

V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit*, I-II, Stuttgart.

Garlan 1965

Y. Garlan, "Sondage Tokatlis G. Daux", *BCH* 89, 935-48.

Garraffori – Funari 2009

R. Garraffori – P. Funari, "Reading Pompeii's Walls, A Social Archaeological Approach to Gladiatorial Graffiti", in: T. Wilmott (ed.), *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st Century Perspective*, Papers from an international conference held at Chester, 16-18th February, 2007 (*BAR-IS 1946*), Oxford, 185-91.

Gauthier 1989

Ph. Gauthier, *Nouvelles inscriptions de Sardis II*, Genève.

Gauthier – Hatzopoulos 1993

Ph. Gauthier – M.B. Hatzopoulos, La loi gymnasiarchique de Béroia (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 16), Athènes.

Gautier 1993

J. Gautier, “‘Les Cyclades antiques’. Caractérisation de centres de productions céramiques par microscopie optique”, in: Dalongeville – Rougemont 1993, 167-204.

Gehrke 2000

J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου* (ελλ. μτφρ. Άγγ. Χανιώτης), Αθήνα (München 1991).

Gesell 1976

G.C. Gesell, “The Minoan Snake Tube: A Survey and Catalogue”, *AJA* 80, 247-59.

Geyer 1930

F. Geyer, *Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps*, vol. II. [*HZ* 19], München.

Ghali-Kahil 1960

L. Ghali-Kahil, La céramique grecque (Fouilles 1911-1956) (*EtThas* VII), Paris.

Ghilardi 2007

M. Ghilardi, *Dynamiques spatiales et reconstitutions paléogéographiques de la plaine de Thessalonique* (Grèce) à l’Holocène récent Val de Marne, Paris.

Ghilardi *et al.* 2008

M. Ghilardi – E. Fouache – F. Queyrel – G. Syrides – K. Vouvalidis – S. Kunesch – M. Styllas – S. Stiros, “Human Occupation and Geomorphological Evolution of the Thessaloniki Plain (Greece) Since the Mid Holocene”, *JAS* 35, 111-25.

Gimatidis 2010

St. Gimatidis, Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze bis zur Klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 26), Rahden/Westfalen.

Gimatidis 2011

St. Gimatidis, “Counting sherds at Sindos: Pottery consumptions and construction of identities in the Iron Age”, in: S. Verdan – Th. Theurillat – A. Knezelmann-Pfyffer (eds), *Early Iron Age Pottery. A Quantitative Approach. Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece, Athens November 28-30, 2008* (*BAR-IS* 2254), Oxford, 97-110.

Giovannini 1977

Ad. Giovannini, “Le statut des cités de Macédoine sous les Antigonides”, in: *Αρχαία Μακεδονία* II, *Θεσσαλονίκη*, 465-72.

Girtzy 2001

M. Girtzy, *Historical Topography of Ancient Macedonia. Cities and other Settlements-sites in the late Classical and Hellenistic Period*, Thessaloniki.

Giuliano 1953-54

A. Giuliano, “Busti Femminili da Palestrina”, *MDAI(R)*, 60/61, 172-83.

Goldman 1950

H. Goldman, Excavations at Gözlü Kule. *Tarsus* I, Princeton.

Golvin – Landes 1990

J.C. Golvin – Chr. Landes, *Amphithéâtres and gladiateurs*, Paris.

Gomme 1956

A.W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, II. Books II-III, Oxford.

Grabow 1998

E. Grabow, *Schlangenbilder in der griechischen schwarzfigurigen Vasenkunst*, Münster.

Graepler 1997

D. Graepler, Tonfiguren im Grab. Fundkontexte hellenistischer Terrakotten aus der Nekropole von Tarant, München.

Graf 1993

F. Graf, "Dionysiac and Orphic Eschatology: New Texts and Old Questions", in: Carpenter – Faraone 1993, 239-58.

Graf – Johnston 2007

F. Graf – S.I. Johnston, Ritual Texts for the Afterlife: Orpheus and the Bacchic Gold Tablets, London-New York.

Graham 2002

A.J. Graham, "The Colonization of Samothrace", *Hesperia* 71, 231-60.

Greco 1992

G. Greco, Archeologia della Magna Grecia, Bari-Roma.

Greenhalg 1973

P.A.L. Greenhalg, Early Greek warfare: horsemen and chariots in the Homeric and Archaic Ages, Cambridge.

Greenwalt 2007

W.S. Greenwalt, "The Development of Middle Class in Macedonia", in: *Αρχαία Μακεδονία VII, Θεσσαλονίκη*, 87-96.

Gr.Gr

E. Schwyzer, Griechische Grammatik, I. Allgemeiner Teil, Lautlehre, Wortbildung, Flexion, München 1953.

Grimanis *et al.* 1977

A.M. Grimanis – M. Vassilaki-Grimani – M. I. Karayannis, "Instrumental Neutron Activation Analysis of 'Melian' Potsherds", *Journal of Radioanalytical Chemistry* 39, 21-31.

Gropengiesser 1980

H. Gropengiesser, "Ein Achilleus-Becher in Mannheim", in: H.A. Cahn – E. Simon (eds), *Tainia. Festschrift für R. Hampe*, Mainz a.Rh., 307-32.

Gruen 1974

E. Gruen, "The Last Years of Philipp V", *GRBS* 15, 221-46.

Guarducci 1974

M. Guarducci, "Laminette auree orfiche: alcuni problemi", *Epigraphica* 36, 7-32.

Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006

A.-M. Guimier-Sorbets – M. Hatzopoulos – Y. Morizot (eds), Rois, cités, nécropoles: institutions, rites et monuments en Macédoine, actes des colloques de Nanterre, décembre 2002 et d'Athènes, janvier 2004 (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 45), Athènes.

Guimier-Sorbets – Morizot 2006

A.-M. Guimier-Sorbets – Y. Morizot, "Construire l'identité du mort: L'architecture funéraire en Macédoine (pl. 45-53)", in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 117-30.

Guldager Bilde 1996

P. Guldager Bilde, "Moldmade bowls, Centers and peripheries in the Hellenistic world", in: P.G. Bilde *et al.* (eds), Centre and periphery in the Hellenistic world, Aarhus, 192-209.

Günay Tuluk 2001

G. Günay Tuluk, "Hellenistische Reliefbecher im Museum von Ephesos", in: Fr. Krzinger (ed.), Studien zur hellenistischen Keramik in Ephesos, Wien.

Guthrie 1993

W.K.C. Guthrie, Orpheus and Greek Religion: A Study of the Orphic Movement, Princeton, N.J.

Gutsfeld 2000

A. Gutsfeld, "Hadrian als Jäger. Jagd als Mittel kaiserlicher Darstellung", in: Martini 2000, 79-99.

Habicht 1987

Chr. Habicht, *Demetrias*, V, Bonn.

Hafner 1965

G. Hafner, "Frauen-und Mädchenbilder aus Terracotta im Museo Gregoriano Etrusco", *RhM* 72, 41-61.

Hafner 1980

G. Hafner, "Das Brustbildnis eines Mannes in Berlin", in: R.A. Stucky – I. Jucker (eds), *EIKONES*, Studien zum griechischen und römischen Bildnis. Hans Jucker zum sechzigsten Geburtstag gewidmet (*Antike Kunst*, Beih. 12), Bern, 130-4.

Hajnal 2007

I. Hajnal (ed.), *Die altgriechischen Dialekte. Wesen und Werden. Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin, 19.-22. September 2001*. Unter Mitwirkung von B. Stefan herausgegeben (*Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft* 126), Innsbruck.

HAL

Hesychii Alexandrini Lexicon, III. Π-Σ, Recensuit et emendavit Peter Allan Hansen (*Sammlung Griechischer und Lateinischer Grammatiker* 11/3), Berlin-New York 2005.

Halfmann 1986

H. Halfmann, *Itinera Principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*, Stuttgart.

Hall 1997

J.M. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge.

Hall 2002

J.M. Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago.

Hall E. 1989

E. Hall, *Inventing the Barbarian. Greek Self-definition through Tragedy*, Oxford.

Halm-Tisserant 1994

M. Halm-Tisserant, "Les Yeux d'Argos", *AA*, 375-81.

Hammond 1967

N.G.L. Hammond, *Epirus*, Oxford.

Hammond 1972

N.G.L Hammond, *A History of Macedonia, I*, Oxford.

Hammond 1982

N.G.L Hammond, «*Ίδρυση και εδραίωση του μακεδονικού βασιλείου*», στο: Μ.Β. Σακελλαρίου (εκδ.), *Μακεδονία. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα. 64-80.

Hammond 1989

N.G.L. Hammond, *Alexander the Great*, Cambridge.

Hammond 1989α

N.G.L. Hammond, *The Macedonian State*, Oxford.

Hammond 1994

N.G.L. Hammond, «*Ο πνευματικός βίος*», στο: Μ.Β. Σακελλαρίου (εκδ.), *Μακεδονία. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 88-91.

Hammond 1995

N.G.L Hammond, *Το θαύμα που δημιούργησε η Μακεδονία*, Αθήνα.

Hammond – Griffith 1979

N.G.L. Hammond – G.T. Griffith, *A History of Macedonia, II*, Oxford (ελλ. μτφρ. Γ. Φωτιάδης, Θεσσαλονίκη 1995).

Hammond – Walbank 1988

N.G.L. Hammond – F.W. Walbank, *A History of Macedonia, III*, Oxford. (ελλ. μτφρ. Θ. Γεωργιάδης, Θεσσαλονίκη 1995).

Hannestadt 2001

L. Hannestadt, “Greek Pottery and Greek Identity”, in: Ch. Scoffer (ed.), *Ceramics in Context: proceedings of the Internordic Colloquium on Ancient Pottery, held at Stockholm, 13-15 June 1997 (Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm Studies in Classical Archaeology 12)*, Stockholm, 9-17.

Hansen – Nielsen 2004

M.H. Hansen – T.H. Nielsen (eds), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford.

Hardwick 2001

N. Hardwick, “The Coins”, in: A. Cambitoglou – J. K. Papadopoulos – O. T. Jones (eds), *Torone I. The excavations of 1975, 1976 and 1978 (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 206-208)*, Αθήνα, 773-83.

Haspel 1936

C.H.E. Haspel, *Attic Black figured Lekythoi*, Paris.

Hasselin Rous – Laugier – Martinez 2009

I. Hasselin Rous – L. Laugier – J.-L. Martinez (eds), *D’Izmir à Smyrne. Découverte d’une cité antique*, Paris.

Hatzopoulos 1986

M.B. Hatzopoulos, “Succession and Regency in Classical Macedonia”, in: *Αρχαία Μακεδονία IV, Θεσσαλονίκη*, 279-92.

Hatzopoulos 1987

M.B. Hatzopoulos, “Strepsa: a reconsideration or new evidence on the road system of Lower Macedonia”, in: *id.* – L.D. Loukopoulou (eds), *Two Studies in Ancient Macedonian Topography (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 3)*, Athens, 21-60.

Hatzopoulos 1993

M.B. Hatzopoulos, “Epigraphie et villages en Grèce du Nord”, in: A. Calbi – A. Donati – G. Poma (eds), *L’ epigrafia del villaggio*, Faenza, 151-72.

Hatzopoulos 1994

M.B. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 19)*, Athènes.

Hatzopoulos 1996

M.B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings. I. A Historical and Epigraphic Study (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 22)*, Athènes-Paris.

Hatzopoulos 1997

M.B. Hatzopoulos, “L’Etat macédonien antique: un nouveau visage”, *CRAI*, 7-25.

Hatzopoulos 2000

M.B. Hatzopoulos, “‘L’histoire par les noms’ in Macedonia”, in: S. Hornblower – E. Matthews (eds), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence*, Oxford, 99-117.

Hatzopoulos 2001

M.B. Hatzopoulos, *L’organisation de l’armée macédonienne (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 30)*, Athènes.

Hatzopoulos 2003

M.B. Hatzopoulos, “Polis, Ethnos and Kingship in Northern Greece”, in: K. Buraselis – K. Zoumboulakis (eds), *The idea of European Community in History, II*, Athens, 51-64.

Hatzopoulos 2004

M.B. Hatzopoulos, "Macedonia", in: Hansen – Nielsen 2004, 794-809.

Hatzopoulos 2005

M.B. Hatzopoulos, "Cités en Macédoine", in: M. Reddé *et al.* (eds), *La naissance de la ville dans l'Antiquité*, Paris, 127-40.

Hatzopoulos 2006

M.B. Hatzopoulos, "De la vie à trépas: Rites de passage, lamelles dionysiaques et tombes macédoniennes (pl. 57)", in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 131-41.

Hatzopoulos 2007

M.B. Hatzopoulos, "Μακεδονικά παραλειπόμενα: le cheval, le loup et la source", in: *id.* (ed.), *Φωνής χαρακτήρ ἔθνικος. Actes du Ve Congrès International de Dialectologie Grecque (Athènes 28-30 septembre 2006) (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 52)*, Athènes, 227-35.

Hatzopoulos 2011

M.B. Hatzopoulos, "A List of Sales from Mieza and the Constitution of Extensive Landed Properties in the Central Macedonian Plan", *Τεκμήρια* 10, 47-69.

Hatzopoulos – Loukopoulou 1987

M.B. Hatzopoulos – L.D. Loukopoulou, Two Studies in Ancient Macedonian Topography (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 3*), Athènes.

Hatzopoulos – Loukopoulou 1992

M.B. Hatzopoulos – L.D. Loukopoulou, Recherches sur les marches orientales des Téménides, I (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 11*), Athènes.

Hausmann 1959

V. Hausmann, *Hellenistische Reliefbecher aus attischen und böotischen Werkstätten*, Stuttgart.

Hayes 1996

J. Hayes, "Recent Work on Roman Imported and Local Pottery from the Athenian Agora and the Isthmian Sanctuary", in: M. Herfort-Koch *et al.* (eds), *Hellenistische und kaiserliche Keramik des östlichen Mittelmeeres Gebietes*, Frankfurt a.M. 1995, Frankfurt a.M., 7-17.

Hayes 2008

J. Hayes, *Roman Pottery. Fine Ware Imports (Athenian Agora XXII)*, Princeton.

Haynes 1975

S. Haynes, "Eine Bronzeattasche in Form eines Frauenkopfes", *RhM* 82, 257-61.

Helly 1992

B. Helly, "Stèles funéraires de Démétrias: Recherches sur la chronologie des remparts et des nécropoles méridionales de la ville", in: *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Πρακτικά Βόλος, 29/10-1/11/1987. Αθήνα*, 349-65.

Helly 2006

B. Helly, "La Thessalie au 3e siècle av. J.C.", *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 2, 339-68.

Helly 2007

B. Helly, "Le dialecte thessalien, un autre modèle de développement", in: Hajnal 2007, 198-200.

Helmann 1994

M.-Ch. Helmann, "La maison grecque: les sources épigraphiques", *Τόποι* 4/1, 131-46.

Hepding 1910

H. Hepding, "Die Arbeiten zu Pergamon 1908-1909, II. Die Inschriften", *MDAI(A)* 35, 401-88.

Hermansen 1982

G. Hermansen, *Ostia. Aspects of Roman City Life*, Edmonton.

Herrmann 1990

J.J. Herrmann, Jr., "Thasos and the Ancient Marble Trade: Evidence from American Museums", in: M. True – J. Podany (eds), *Marble. Art Historical and Scientific Perspectives on Ancient Sculpture*, Symposium Held at the J. Paul Getty Museum, April 28-30, 1988, Malibu, 73-100.

Herrmann 1992

J.J. Herrmann, Jr., "Exportation of dolomitic Marble from Thasos", in: M. Waelkens – N. Herz – L. Moens (eds), *Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance* [Second Meeting of the Association for the Study of Marble and Other Stones Used in Antiquity, Leuven, October 16-20th, 1990 (*ASMOSIA 2*)], Leuven, 93-9.

Heuß 1962

A. Heuß, "Hellas", in: G. Mann – A. Heuß (eds), *Griechenland. Die hellenistische Welt, Propyläen Weltgeschichte III*, Berlin-Frankfurt a.M.-Wien, 69-400.

Higgins 1967

R.A. Higgins, *Greek Terracottas*, London.

Higgins 1980

R.A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London².

Higgins 1986

R.A. Higgins, *Tanagra and the Figurines*, London.

Hochstetter 1984

A. Hochstetter, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 3*), Berlin.

Hoffmann 1906

O. Hoffmann, *Die Makedonen. Ihre Sprache und ihr Volkstum*, Göttingen.

Holleaux 1933

M. Holleaux, "Une inscription de Séleucie-de-Piérie", *BCH 57*, 6-67.

Holleaux 1938-1968

M. Holleaux, *Etudes d'épigraphie et d'histoire grecque, I-IV*, Paris (1969²).

Hönle – Henze 1981

A. Hönle – A. Henze, *Römische Amphitheater und Stadien, Gladiatorenkämpfe und Circusspiele*, Basel.

Hornblower 1991

S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides, I*, Oxford.

Hornblower 2008

S. Hornblower, "Greek Identity in the Archaic and Classical periods", in: K. Zacharia (ed.), *Hellenisms. Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Hampshire, 37-58.

Højte 2005

J.M. Højte, *Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus* (*Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity 7*), Aarhus-Oxford.

Howgego 1995

C. Howgego, *Ancient History from Coins*, London.

Howland 1958

R.I. Howland, *Greek Lamps and Their Survivals* (*Athenian Agora IV*), Princeton.

HPN

F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle 1917.

Iakov 2010

D. Iakov, "Milk in the Gold Tablets from Pelinna", *Trends in Classics 2*, 64-76.

IC

Inscriptiones Creticae ed. M. Guarducci, opera et consilio Friderici Halbherr collectae, I-IV, Rome 1935-1950.

IG

Inscriptiones Graecae, editio altera, Berolini 1903- .

IGCH

M. Thompson – O. Mørkholm – C.M. Kraay, *An Inventory of Greek Coin Hoards*, N. York 1973.

Ilieva 2007

P. Ilieva, “Thracian-Greek συμβίωσις on the Shore of the Aegean”, in: A. Ιακωβίδου (εκδ.), *Η Θράκη στον Ελληνο-ρωμαϊκό Κόσμο. Πρακτικά του 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας* (Thrace in the Graeco-Roman world. Proceedings of the 10th International Congress of Thracology), Αθήνα/Athens, 212-26.

Ilieva 2009

P. Ilieva, “‘G 2-3 Ware’ and the non-Greek Populations on the North Aegean Coast. (Some Preliminary Notes on its Distribution Pattern and Contextual Characteristics)”, in: Ζ. Μπόνιας – J.Y. Perreault (εκδ.), *Έλληνες και Θράκες. Έλληνες και Θράκες στην παράλια ζώνη και στην ενδοχώρα της Θράκης στα χρόνια πριν και μετά τον μεγάλο αποικισμό. Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου, Θάσος, 26-27 Σεπτεμβρίου 2008*, Θάσος, 109-21.

Immerwahr 1990

H.R. Immerwahr, *Attic Script. A Survey*, Oxford.

Isthmia

Isthmia. Excavations by the University of Chicago under the auspices of the American School at Athens, Princeton, N.J.

Jacopi 1929α

G. Jacopi, Scavi nella necropolis di Jalisso, 1924-1928, *Clara Rhodos* III, Rhodi.

Jacopi 1929β

G. Jacopi, Scavi nella necropoli Camiresi, 1929-1930, *Clara Rhodos* IV, Rhodi.

Jameson – Runnels – van Andel 1994

M.H. Jameson – C.N. Runnels – T. van Andel, *A Greek Countryside: The Southern Argolid from Pre-history to the Present Day*, Stanford.

Jeammet 2007

V. Jeammet (ed.), *Tanagras. De l’objet de collection à l’objet archéologique*, Paris.

Jeammet – Mathieux 2010

V. Jeammet – N. Mathieux, “The figurines as a reflection of beliefs and rites”, in: V. Jeammet (ed.), *Tanagras. Figurines for Life and Eternity. The Musée du Louvre’s Collection of Greek Figurines*, Balencia.

Jennison 1937

G. Jennison, *Animals for show and pleasure in ancient Rome*, Manchester 1937.

Jevtovic 1990

J. Jevtovic (ed.), *Masters of Silver. The Iron Age in Serbia*, Belgrade.

Jockey 1979

Ph. Jockey, “Neither School or Koine: The Local Workshops of Delos and their Unfinished Sculpture 177-184”, in: O. Palagia – W. Coulson (eds), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture*, Exeter.

Johnson 1938

F.P. Johnson, “Red-figured Pottery at Chicago”, *AJA* 42, 345-61.

Josifovska 1958

B. Josifovska, “Грчки натпис со сигнатура на уметникот “Αδυμος Εὐάνδρου”, *ŽAnt* 8, 295-300 (p. 300, ‘resumé’: “Inscription grecque avec la signature de l’artiste ΑΔΥΜΟΣ ΕΥΑΝΔΡΟΥ”).

Jucker 1961

H. Jucker, Das Bildnis im Blätterkelch, Geschichte und Bedeutung einer römischen Porträtform, Lausanne-Freiburg.

Jung 2002

R. Jung, Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11 (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 18), Kiel.

Kabus-Preisshofen 1989

R. Kabus-Preisshofen, Die hellenistische Plastik der Insel Kos (*MDAI[A]* Beih. 14), Berlin.

Kahil – Icard 1984

LIMC II (Zürich – München), s.v. ‘Artemis’, coll. 618-753 (L. Kahil – N. Icard).

Kähler 1965

H. Kähler, Der Fries vom Reiterdenkmal des Aemilius Paulus in Delphi (*MAR* 5), Berlin.

Kakoulli 2009

I. Kakoulli, Greek Painting Techniques and Materials from the Fourth to the First Century BC, London.

Kalaïtzi 2007

M. Kalaïtzi, Figured Tombstones from Macedonia, Fifth-First Cent. BC (unpubl. diss. – Oxford).

Kalléris 1988

J. Kalléris, Les Anciens Macédoniens, I-II.1 (*Collection de l’Institut français d’Athènes* 81), Athènes 1954, 1976 (repr.).

Kaltsas – Shapiro 2008

N. Kaltsas – A. Shapiro (eds), Worshipping Women. Ritual and Reality in Classical Athens (Catalogue of the Exhibition), Athens.

Kamptz 1982

H. von Kamptz, Homerische Personennamen: Sprachwissenschaftliche und historische Klassifikation, Göttingen.

Kankeleit 1994

A. Kankeleit, Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland (Diss. München), München.

Kanowski 1984

M.G. Kanowski, Containers of Classical Greece. A Handbook of Shapes, St. Lucia-London-New York.

Karali-Giannakopoulou 1999

L. Karali-Giannakopoulou, Shells in Aegean Prehistory, Oxford (*BAR-IS* 761), Oxford.

Karamitrou-Mentessidi 2007

G. Karamitrou-Mentessidi, “The Late Bronze Age in Aiani”, in: B. Athanassov – R. Krauß – Vl. Slavčev (eds), Aegeo-Balkan Prehistory, publicized in 16th March (www.aegeobalkanprehistory.net).

Kassab Tezgör 2007

D. Kassab Tezgör, Tanagréennes d’Alexandrie. Figurines de terre cuite hellénistiques des nécropoles orientales (*Etudes Alexandrines* 13), Paris-Caire.

Kasulke 2000

T. Kasulke, “Hadrian und die Jagd im Spiegel der zeitgenössischen Literatur”, in: Martini 2000, 101-27.

Kefalidou 2001

E. Kefalidou, “Late archaic polychrome pottery from Aiani”, *Hesperia* 70, 183-219.

Keil – Swoboda 1935

J. Keil – H. Swoboda, Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien, Wien.

Kennel 2001

N. Kennel, "Most Necessary for the Bodies of Men: Oil and its By-products in the Later Greek Gymnasium", in: M. Joyal (ed.), *In Altum. Seventy-Five Years of Classical Studies in Newfoundland*, St. John Newfoundland, 119-33.

Kienast 1982

D. Kienast, *Augustus. Princeps und Monarch*, Darmstadt.

Kienast 1990

D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*, Darmstadt.

Kistler 1998

E. Kistler, Die 'Opferrinne-Zeremonie': Bankettideologie am Grab, Orientalisierung und Formierung einer Adelsgesellschaft in Athen, Stuttgart.

Kleiner 1984

G. Kleiner, *Tanagrafiguren. Untersuchungen zur hellenistischen Kunst und Geschichte (JdI Erg. 15, 1942' Neuauflage durch K. Parlasca – A. Linfert, 1984)*, Berlin.

Kleinknecht 1966

H. Kleinknecht, "Herodot und die makedonische Urgeschichte", *Hermes* 94, 134-46.

Koch 1975

G. Koch, *ASR XII 6. Die mythologischen Sarkophage. Meleager*, Berlin.

Koch – Sichtermann 1982

G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München.

Kockel 1993

V. Kockel, *Porträtreiefs stadtrömischer Grabbauten*, Mainz a.Rh.

Koeppel 1986

G. Koeppel, "Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit, 4", *BjB* 186, 1-90.

Kondoleon 1999

Chr. Kondoleon, "Timing Spectacles: Roman Domestic Art and Performance", in: B. Bergmann – Chr. Kondoleon (eds), *The Art of Ancient Spectacle*, New Haven-London.

Korkut 1999-2000

T. Korkut, "Überlegungen zum Aufkommen der Halbfiguren auf kleinasiatischen Grabstelen vom Hellenismus bis zur römischen Kaiserzeit", *Adalya* 4, 181-94.

Kosmidou 2006

E. Kosmidou, "Greek Coins from the Eastern Cemetery of Amphipolis", *NC* 166, 415-31.

Kostial 1997

M. Kostial, *Kelten im Osten. Gold und Silber der Kelten in Mittel und Osteuropa (Sammlung Lanz)*, München.

Kotitsa 1996

Z. Kotitsa, *Hellenistische Tonpyxiden*, Mainz a.Rh.

Kotitsa 1998

Z. Kotitsa, *Hellenistische Keramik im Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg*, Würzburg.

Kottaridi 2002β

A. Kottaridi, "Discovering Aegae, the old Macedonian Capital", in: M. Stamatopoulou – M. Yeroulanou (eds), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford, 75-81.

Kottaridi 2004β

A. Kottaridi, "The Lady of Aigai", in: D. Pandermalis (ed.), *Alexander the Great. Treasures of an Epic Era of Hellenism*, New York, 139-47.

Kottaridi 2006

A. Kottaridi, "Couleur et sens: L'emploi de la couleur dans la tombe de la reine Eurydice (pl. 59-62)", in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 155-68.

Koukouli-Chrysanthaki 1970

Ch. Koukouli-Chrysanthaki, "Sarcophages d'Abdère", *BCH* 94, 327-60.

Koukouli-Chrysanthaki *et al.* 1992

LIMC VI, s.v. 'Heros Equitans', coll. 1019-73 (Ch. Koukouli-Chrysanthaki – V. Machaira – P.A. Pantos).

Koukouli-Chrysanthaki 2002

Ch. Koukouli-Chrysanthaki, "Excavating Classical Amphipolis", in: Stamatopoulou – M. Yeroulanou (eds), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford, 57-73.

Koukouli-Chrysanthaki 2006

Ch. Koukouli-Chrysanthaki, "Les nécropoles de la Pérée thasienne: Oisymé et Galepsos", in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 169-84.

Koukouvou – Stefani 2002

A. Koukouvou – E. Stefani, "Archaeological research and major public works", in: 8th EAA Annual Meeting (24-29 September 2002), Abstracts book, 152.

Kouremenos – Parássoglou – Tsantsanoglou 2006

Th. Kouremenos – G.M. Parássoglou – K. Tsantsanoglou, *The Derveni Papyrus*, edited with introduction and commentary (*Studi e Testi per il Corpus dei Papiri Filosofici Greci e Latini* 13), Florence.

Kourempanas 2009

Th. Kourempanas, "The Chronology of the Hellenistic Coinage in the Name of the Macedonian Cities Thessaloniki, Pella and Amphipolis", in: N. Holmes (ed.), *Acts of the XIVth International Numismatic Congress, Glasgow 2009* (in pr.).

Kourempanas 2011

Th. Kourempanas, "Les monayes de bronze en Macédoine après la fin de la monarchie", in: Th. Faucher – M.-Chr. Marcellesi – O. Picard (eds), *Nomisma: La circulation monétaire dans le monde grec* (*BCH Suppl.* 53), Paris, 199-211.

Kozenkova 1992

V.I. Kozenkova, *Serzen'-Jurt. Ein Friedhof der späten Bronze- und Eisenzeit im Nordostkaukasus* (*AVA-Materialien* 48), Mainz.

Kramer 1994

S. Kramer, "Das Grabmonument des T. Flavius Mikkalus aus Perinth", *KölnJb* 27, 99-116.

Kroll 1993

J.H. Kroll, *The Greek Coins* (*The Athenian Agora* XXVI), Baltimore, Princeton.

Künzl 1988

E. Künzl, *Der Römische Triumph*, Bonn.

Kurtz 1975

D.C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, Oxford.

Kyle 2001

D. Kyle, *Spectacles of Death in ancient Rome*, London-New York².

Kyrieleis 1975

H. Kyrieleis, *Bildnisse der Ptolemäer* (*Archäologische Forschungen* 2), Berlin.

Lagogianni-Georgakarakos 1998

M. Lagogianni-Georgakarakos, *Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien* (*CSIR Griechenland* III.1 – Akademie von Athen), Athen.

Laks – Most 1997

A. Laks – Most (eds), *Studies on the Derveni Papyrus*, Oxford.

Landskron 2006α

A. Landskron, “Repräsentantinnen der orbis Romanus auf dem sog. Partherdenkmal von Ephesos”, in: Seipel 2006, 103-27.

Landskron 2006β

A. Landskron, “Das ‘Partherdenkmal’ von Ephesos. Ein Monument für die Antoninen”, *JÖAI* 75, 143-83.

Landucci Gattinoni 2003

F. Landucci Gattinoni, *L’ arte del potere. Vita e opere di Cassandro di Macedonia (Historia Einzelschr. 171)*, Stuttgart.

La Rocca *et al.* 2010

E. La Rocca *et al.* (eds), *I Giorni di Roma. L’ età della Conquista*, Roma.

Larousse 1874

P. Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, XIV, Paris.

Laubscher 1975

H.P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, Berlin.

Laumonier 1977

A. Laumonier, *La céramique hellénistique à reliefs I. Ateliers Ioniens (EADélos XXXI)*, Paris.

Lavan – Özgenel – Sarantis 2007

L. Lavan – L. Özgenel – A. Sarantis (eds), *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*, Leiden-Boston.

Lavin 1962

I. Lavin, “The House of the Lord. Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Middle Ages”, *The Art Bulletin* 44, 1-27.

Lazaridis 1971

D. Lazaridis, *Thasos and its Peraia*, Athens.

Leake 1835

M.W. Leake, *Travels in Northern Greece*, III, London.

Le Bohec-Bouhet 2006

S. Le Bohec-Bouhet, “Réflexions sur la place de la femme dans la Macédoine antique”, in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 187-98.

Lejeune 1972

M. Lejeune, *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*, Paris.

Lefkandi III

M.R. Popham – I.S. Lemos, *Lefkandi III. The Toumba Cemetery*, Oxford 1996.

Lemos 1991

A. Lemos, *Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles*, Oxford.

Lémos 1992

A. Lémos, “Un atelier archaïque chiote en Macédoine orientale”, in: J.-Y. Perreault – F. Blondé (eds), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique (BCH Suppl. 23)*, Paris, 157-73.

Lemos 1997

A. Lemos, “Rizari. A cemetery in Chios town”, in: O. Palagia (ed.), *Greek Offerings. Essays on Greek Art in Honour of John Boardman*, London, 73-85.

Lentini 2009

M.C. Lentini, *Mosaici Mediterranei*, Palermo.

Leriche 2003

P. Leriche, “Peut on étudier la Syrie séleucide”, in: F. Prost (ed.), *L’Orient méditerranéen: de la mort d’Alexandre aux campagnes de Pompée; cités et royaumes à l’époque hellénistique*. Actes du colloque international de la SOPHAU à Rennes en avril 2003, PUR-Pallas, Rennes, 117-48.

Le Roux 2009

Le Roux, “L’empereur romain et la chasse”, in: Trinquier – Vendries 2009, 23-35.

Leschhorn 1984

W. Leschhorn, *Der Gründer der Stadt*, Stuttgart.

Lesuisse 1961

L. Lesuisse, “Le titre de *Caesar* et son évolution au cours de l’histoire de l’empire”, *LEC* 29, 271-87.

Lesure 2003

R.G. Lesure, “Archaeologists and The Site”, in: J.K. Papadopoulos – R.M. Leventhal (eds), *Theory and Practice in Mediterranean Archaeology: Old World and New World Perspectives (Cotsen Advanced Seminars 1)*, Los Angeles, 199-202.

Lewis 1986

D.M. Lewis, “Temple Inventories in Ancient Greece”, in: M. Vickers (ed.), *Pots and Pans. A Colloquium on Precious Metals and Ceramics in the Muslim, Chinese and Graeco-Roman Worlds*, Oxford 1985 (*Oxford Studies in Islamic Art* 3), Oxford, 71-82.

Leyenaar-Plaisier 1979

P. Leyenaar-Plaisier, *Les terres cuites grecques*. Catalogue de la collection du Musée des Antiquités de Leiden, Leiden.

LGPN IV

P. M. Fraser – E. Matthews (eds), *A Lexicon of Greek Personal Names, IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford 2005.

Lhôte 2007

E. Lhôte, “Typologie des anthroponymes en -υς”, in: M. B. Hatzopoulos (ed.), *Φωνῆς χαρακτήρ ἔθνικός*. Actes du Ve Congrès International de Dialectologie Grecque, Athènes 28-30 septembre 2006 (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 52), Athènes, 271-94.

Liampi 1994

K. Liampi, “Argilos. History and Coinage”, *NomKhron* 13, 7-36.

Liampi 1998α

K. Liampi, *Der makedonische Schild*, Bonn-Athen.

Liampi 1998β

K. Liampi, “A Hoard of Bronze Coins of Alexander the Great”, in: R. Ashton – S. Hurter (eds), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price*, London, 247-53.

Liampi 2000

K. Liampi, “The circulation of bronze Macedonian royal coins in Thessaly”, in: C.C. Mattusch – A. Brauer – S.E. Knudsen (eds), *From the parts to the whole*, vol. 1, Acta of the 13th International Bronze Congress, held at Cambridge, Massachusetts, May 28 – June 1, 1996, Portsmouth, Rhode Island, 220-25.

Liampi 2002

K. Liampi, “Die Einführung des Kultes des Zeus Eleutherios in Makedonien. Die numismatischen Zeugnisse aus dem Hortfund von Serres”, *MDAI(A)* 117, 203-20.

Liampi 2005

K. Liampi, *Argilos. A Historical and Numismatic Study*, KERMA I, *Λυδία Λίθος*, Society for the Study of Numismatics and Economic History, Athens.

Liedtke 2005

C. Liedtke, *Ρώμη και Όστια: μια πρωτεύουσα και το επίνειό της*, στο: W. Hoepfner (εκδ.), *Ιστορία της κατοικίας 5000π.Χ. – 500μ.Χ.* (ελλ. μτφρ. Η. Τσιριγκάκης), *Θεσσαλονίκη*, 709-63.

Lim 1999

R. Lim, "In the 'Temple of Laughter' Visual and Literary Representations of Spectators at Roman Games", in: B. Bergmann – Chr. Kondoleon, *The Art of Ancient Spectacle*, New Haven-London, 343-65.

LIMC

J. Boardmans (ed.), *Lexicon Iconographicum Mythologiae Graecae*, I-X, Zürich 1981-2009.

Ling 1992

R. Ling, *Roman Painting*, Cambridge².

Lönnqvist 1997

K. Lönnqvist, *Studies on the Hellenistic Coinage of Athens: The Impact of Macedonia on the Athenian Money Market in the 3rd Century B.C.* (*Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* 6), Athens.

LSJ

H.G. Liddel – R. Scott – H. Stuart Jones, *A Greek – English Lexicon*, Oxford 1940⁹; With a Supplement (1968); Revised Supplement, ed. P.G.W. Glare, Oxford.

Lund 2005

J. Lund, "An Economy of Consumption. The **Eastern Sigillata. An Industry in the Late Hellenistic Period**", in: Archibald – Davies – Gabrielsen 2005, 233-52.

Lullies 1971

R. Lullies, "Der Dinos des Berliner Malers", *AntK* 14, 44-55.

Lyons 1996

C.L. Lyons, *The Archaic Cemeteries (Morgantina Studies* 5), Princeton.

Maderna 2004

C. Maderna, "Die letzten Jahrzehnte der spätklassischen Plastik. Form und Raum", in: P.C. Bol (ed.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II. Klassische Plastik*, Mainz a.Rh., 303-82.

Malamidou 2005

V. Malamidou, *Roman Pottery in Context. Fine and Coarse wares from fine sites in north-eastern Greece (BAR-IS 1386)*, Oxford.

Malfitana 2002

D. Malfitana, "Eastern Terra Sigillata in the Eastern Mediterranean. Notes on an initial quantitative analysis", in: F. Blondé *et al.* (ed.), *Céramiques hellénistiques et Romaines*, Lyon, 133-57.

Malkin 1998

I. Malkin, *The Returns of Odysseus. Colonization and Ethnicity*, Berkeley-Los Angeles.

Mallios 2004

G.K. Mallios, "A Hellenistic Sanctuary at Ano Poli, Thessaloniki. The Terracotta Figurines", *Εγνατία* 8, 239-66.

Maniatis *et al.* 2010

Y. Maniatis – D. Tambakopoulos – E. Dotsika – Th. Stefanidou-Tiveriou, "Marble provenance investigation of Roman sarcophagi from Thessaloniki", *Archaeometry* 52.1, 45-58.

Marangou 1975

L. Marangou, "Collection Dolly Goulandris I. Bijoux en or", *BCH* 99, 365-78.

Marasco 1988

G. Marasco, *Economia, commerci e politia nel Mediterraneo fra il III e il II secolo A.C.*, Firenze.

Marcadé 1969

J. Marcadé, *Au Musée de Délos. Etude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île*, Paris.

Marchet 2008

G. Marchet, "Mittere mapam", in: J. Nelis-Clément – J.-M. Roddaz (eds), *Le cirque romain et son image*, Bordeaux.

Marinatos 1967

S. Marinatos, *Kleidung. Haar- und Basttracht. ArchHom I, A-B*, Göttingen.

Martini 2000

W. Martini (ed.), *Die Jagd der Eliten in den Erinnerungskulturen von der Antike bis in die frühe Neuzeit*, Göttingen.

Martini – Schernig 2000

W. Martini – E. Schernig, "Das Jagdmotiv in der imperialen Kunst hadrianischer Zeit", in: Martini 2000, 129-55.

Massar 2008

N. Massar, "Les thymiatèria dans le monde grec. Etat des lieux", in: A. Verbanck-Pierard *et al.* (eds), *Parfums de l'Antiquité*, Marienmont, 191-205.

Masson 1959

O. Masson, "Notes d'anthroponymie grecque et asianique", *BeitrNamF* 10, 159-81 (= *OGS I*, 19-37).

Masson 1990

O. Masson, "Remarques sur la transcription du *w* par *beta* et *gamma*", in: H. Eichner – H. Rix (eds), *Sprachwissenschaft und Philologie. Jacob Wackernagel und die Indogermanistik heute. Kolloquium der Indogermanischen Gessellschaft*, Basel 13. 15. Okt. 1988, Wiesbaden, 202-12.

Masson 1992

O. Masson, "L'apport de l'anthroponymie grecque à l'étymologie et à l'histoire des mots", in: F. Letoublon (ed.), *La langue et les textes en grec ancien, Actes du colloque Pierre Chantraine*, Amsterdam, 257-65 (= *OGS III*, 140-8).

Masson 1993

O. Masson, "Quand le nom Πτολεμαῖος était à la mode", *ZPE* 98, 157-67 (= *OGS III*, 149-59).

Matheson 1994

S.B. Matheson, *An Obsession with Fortune. Tyche in Greek and Roman Art (Yale University Art Gallery Bulletin 1994)*, New Haven.

Maul-Mandelarzt 1990

E. Maul-Mandelarzt, *Griechische Reiterdarstellungen in agonistischem Zusammenhang*, Frankfurt a.M.

McGing 2008

Br. McGing, "Subjection and Resistance to the Death of Mithridates", in: A. Erskine (ed.), *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford, 71-89.

Mauri 1953

A. Mauri, *La peinture romaine*, Genève.

Megaw 1936

H. Megaw, "Archaeology in Greece 1935-1936: Macedonia", *JHS* 56, 147-9.

Meloni 1953

P. Meloni, *Perseo e la fine della Monarchia Macedone*, Roma.

Mendel 1914

G. Mendel, *Musées impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, II, Constantinople.

Messerschmidt 2003

W. Messerschmidt, *Prosopopoiia. Personifikationen politischen Charakters in spätklassischer und hellenistischer Kunst*, Köln-Weimar-Wien.

Metzger 1944-45

H. Metzger, "Dionysos Chthonien d'après les monuments figurés de la période classique", *BCH* 68-69, 296-339.

Meyer 1980

H. Meyer, "Die Frieszyklen am sogenannten Triumphbogen des Galerius in Thessaloniki", *JdI* 95, 374-444.

Meyer 1991

H. Meyer, Antinoos, München.

Meyer M. 1998

M. Meyer, "Eine hellenistische Marmorstatuette mit Mauerkrone. Tyche oder Kybele", in: R. Rolle – K. Schmidt (eds), *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Göttingen, 287-90.

Meyer M. 2006α

M. Meyer, *Die Personifikation der Stadt Antiocheia. Ein neues Bild für eine neue Gottheit (JdI ErgH. 33)*, Berlin-New York.

Meyer M. 2006β

M. Meyer, "Der Kaiser, Apollon-Helios und die Stadt", in: Seipel 2006, 129-41.

Meyer-Schlichtmann 1988

C. Meyer-Schlichtmann, *Die Pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon (PergF 61)*, Berlin.

Mikkola 2008

M. Mikkola, "Heroa as Described in the Ancient Written Sources", in: L. Pietilä-Castrén - Vesa Vahtikari (eds). *Grapta poikila II. Saints and Heroes (Papers and monographs of the Finnish Institute at Athens 14)*, Helsinki, 1-32.

Millar 1987

F. Millar, "The Problem of Hellenistic Syria", in: A. Kurt – S. Sherwin-White (eds), *Hellenism in the East: the Interaction of Greek and non Greek Civilization from Syria to Central Asia after Alexander*, London.

Miller 1974

S. Miller, "A Family of Halikarnassians in North-Central Greece", *AJA* 78, 151-2.

Miller 1988

S. Miller, "The Theorodokoi of the Nemean Games", *Hesperia* 75, 147-63.

Miller 1993

S.G. Miller, *The Tomb of Lyson and Kallikles: a Painted Macedonian Tomb*, Mainz a.Rh.-New York.

Miller 2000

S.G. Miller, "Macedonians at Delphi", in: A. Jacquemin (ed.), *Delphes cent ans après la Grande fouille. Essai de bilan. Actes du colloque international organisé par l'EFA, 17-20 septembre 1992 (BCH Suppl. 36)*, Paris, 263-81.

Miller-Ammerman 2002

R. Miller-Ammerman, *The Sanctuary of Santa Venera at Paestum II. The Votive Terracottas*, Ann Arbor-Michigan.

Mitford 1991

T.B. Mitford, "Inscriptiones Ponticae-Sebastopolis", *ZPE* 87, 192.

Mitrevski 2005

Dr. Mitrevski (ed.), *Vardarski Rid I*, Skopje.

Mitsopoulos-Leon 1991

V. Mitsopoulos-Leon, Die Basilica am Staatsmarkt in Ephesos, Teil I. Keramik hellenistischer und römischer Zeit, Wien.

Mitsopoulos-Leon 1993

V. Mitsopoulos-Leon, “The Statue of Artemis at Lousoi: Some Thoughts”, in: O. Palagia – W. Coulson (eds), Sculpture from Arcadia and Laconia. Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14, 1992, Oxford, 33-9.

Mitsopoulos-Leon – Lang-Auinger 2007

V. Mitsopoulos-Leon – Cl. Lang-Auinger, Die Basilica am Staatsmarkt in Ephesos, Teil 2. Funde klassischer bis römischer Zeit, Wien.

Mollard-Besques 1963

S. Besques, Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains, II. Myrina, Paris.

Mollard-Besques 1972

S. Besques, Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains, III. Epoques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure, Paris.

Mollard-Besques 1986

S. Besques, *op.cit.*, IV.1.

Mollard-Besques 1992

S. Besques, *op.cit.*, IV.2.

Mollard-Besques 1994

S. Besques, Figurines et reliefs grecs en terre cuite, Paris.

Mommsen – Hertel – Mountjoy 2001

H. Mommsen – D. Hertel – P. Mountjoy, Neutron Activation Analysis of the Pottery from Troy in the Berlin Schliemann Collection, *AA*, 169-211.

Moret 1990

J.-M. Moret, “Ἰὼ ἀποταυρουμένη”, *RA*, 3-26.

Moretti 1982

L. Moretti, “Sulle legge ginnasiarchica di Berea”, *RIFC* 110, 62.

Moretti M. 1962

M. Moretti, Il Museo Nazionale di Villa Giulia, Roma.

Morris 1997

I. Morris, Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα (ελλ. μτφρ. Κ. Μαντέλη), Ηράκλειο.

Morris S. 1984

S. Morris, The Black and White Style. Athens and Aigina in the Orientalizing Period, New Haven.

Muellner – Nagy – Papadopoulou – Schironi 2008

L. Muellner – G. Nagy – I. Papadopoulou – F. Schironi (eds), Center for Hellenic Studies Derveni Papyrus Conference Proceedings, Washington DC, July 7-9, 2008, Washington, DC, Cambridge, Mass. (in pr.).

Muller 1996

A. Muller, Les terres cuites votives du Thesmophorion. De l’atelier au sanctuaire (*EtThas* XVII), Paris.

Muller 1999

A. Muller, “‘Copillage’ et ‘bidouillage’ d’images dans l’antiquité. L’exemple de la terre cuite grecque”, in: D. Mulliez (ed.), La transmission de l’image dans l’antiquité (*Cahiers de la Maison de la Recherche, Université Charles-de-Lille 3*), Ateliers 21, 65-77.

Müller-Karpe 1974

H. Müller-Karpe, Beiträge zu italienischen und griechischen Bronzefunde (*PBF* 20.1), München.

Musche 1992

B. Musche, Vorderasiatischer Schmuck von der Anfängen bis zur Zeit der Achaemeniden, Leiden-Köln.

Mustili 1932

D. Mustili, "La necropoli tirrenica di Efestia", *ASAtene* 15-16, 1-278.

Naumann 1983

F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst (*MDAI[Ist]* Beih. 28), Tübingen.

Neeft 1991

C.W. Neeft, *Addenda and Corrigenda* to D. A. Amyx, *Corinthian Vase-painting in the Archaic Period*, Amsterdam.

Neeft 1996

C.W. Neeft, "Ceramica di imitazione corinzia", in: E. Lippolis (ed.), *I Greci in Occidente. Arte e artigianato in Magna Grecia*, Napoli, 280-91.

Neumann 1965

G. Neumann, *Gestern und Gebärden in der griechischen Kunst*, Berlin.

Neumann 1988

G. Neumann, "Ein späthellenistisches Tondo-Bildniss", *MDAI(A)* 103, 221-38.

Nigdelis 1995

P.M. Nigdelis, "Oberpriester und Gymnasiarchen im Provinziallandtag Makedoniens: eine neue Ehreninschrift aus Beroia", *Klio* 77, 170-83.

Noble 1965

J.V. Noble, *The Techniques of Attic Painted Pottery*, New York.

Novi Pazar 1969

D. Mano-Zisi – Lj.B. Popovic, *Novi Pazar* (Beograd).

Oberleitner 2006

W. Oberleitner, "Zum Partherdenkmal: drei Problemkreise", in: Seipel 2006, 13-23.

Oberleitner 2009

W. Oberleitner *et al.*, *Das Partherdenkmal von Ephesos (Schriften des Kunsthistorischen Museums 11A)*, Wien.

OGS I, II

O. Masson, *Onomastica Graeca Selecta, I, II*, Paris 1990.

OGS III

O. Masson, *Onomastica Graeca Selecta, III, Hautes Etudes du monde Gréco-romain*, Genève 2000.

Oliver 1977

A. Oliver, *Silver for the Gods*, Toledo.

Oppermann 2006

M. Oppermann, Der thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von *Graecitas*, *Romanitas* und lokalen Traditionen, Langenweißbach.

Osborne 1985

R. Osborne, "Buildings and Residence on the Land in Classical and Hellenistic Greece: the Contribution of Epigraphy", *BSA* 80, 119-28.

Osborne 1992

R. Osborne, "Is it a Farm? The Definition of Agricultural Sites and Settlements in Ancient Greece", in: B. Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece*, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May 1990, Stockholm, 21-5.

Osborne 1996

R. Osborne, *Greece in the Making 1200-479 BC*, London.

Outschar 1990

U. Outschar, "Zum Monument des C. Memmius", *JÖAI* 60, 57-85.

Özgan 1995

R. Özgan, *Die griechischen und römischen Skulpturen aus Tralleis (Asia Minor Studien 15)*, Bonn.

Panayotou 2007α

A. Panayotou, "The Position of the Macedonian Dialect", in: A.-F. Christidis (ed.), *A History of Ancient Greek. From the Beginnings to Late Antiquity*, Cambridge 433-43, 507-8.

Panayotou 2007β

A. Panayotou, "Macedonian among Ancient Literary Tradition, 19th century Debates and the New Texts", in: Hajnal 2007, 385-92.

Pantermalis 1997

D. Pantermalis, *DION, The Archaeological Site and the Museum*, Athens.

Pantermalis 2005

D. Pantermalis (ed.), *Alexander the Great. Treasures from an Epic Era of Hellenism*, New York.

Panvini – Giudice 2004

R. Panvini – F. Giudice (eds), *Τα Αρτυνά. Veder Greco a Gela ceramiche attiche figurate dall' antica colonia*, Gela, Siracusa, Rodi.

Panvini – Sole 2009

R. Panvini – L. Sole (eds), *La Sicilia in età arcaica. Dalle apoikiai al 480 a.C. Catalogo della mostra*, Caltaniseta-Catania, Palermo.

Papadopoulos 1989

J.K. Papadopoulos, "An Early Iron Age Potter's Kiln at Torone", *MeditArch* 2, 9-44.

Papadopoulos 2003

J.K. Papadopoulos, *Ceramicus Redivivus. The Early Iron Age Potter's Field in the Area of the Classical Athenian Agora (Hesperia Suppl. 31)*, Princeton.

Papadopoulos 2005

J.K. Papadopoulos, *The Early Iron Age Cemetery at Torone*, Los Angeles.

Papastamos 1970

D. Papastamos, *Melische Amphoren (Orbis Antiquus 25)*, Münster.

Papazoglou 1988

F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine (BCH Suppl. 16)*, Athènes-Paris.

Pape 1975

P. Pape, *Griechische Kunstwerke aus Kriegsbeute und ihre öffentliche Aufstellung in Rom*, Marburg.

Parker 2000

R. Parker, "Theophoric Names and the History of the Greek Religion", in: S. Hornblower – E. Matthews (eds), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence (Proceedings of the British Academy 104)*, Oxford, 53-80.

Paspalas 1995

St.A. Paspalas, *The Late Archaic and Early Classical Pottery of the Chalkidice in its Wider Aegean Context (unpubl. diss. – Oxford University)*, Oxford.

Paspalas 2006

St. Paspalas, "Persian Type Furniture in Macedonia: The Recognition and Transmission of Forms", *AJA* 104, 531-60.

Paspalas 2006-2007

St.A. Paspalas, "A Group of Late Geometric Pottery from Torone and its wider Aegean Context", in: *id.* – J.-P. Descoedres (eds), Proceedings of the 25th Anniversary Symposium of the Australian Archaeological Institute at Athens, Athens 10-12 October 2005 (*MeditArch* 19/20), 25-43.

Patanè 1988

R. Patanè, "Ricerche e problemi di archeologia centuripina", *Sicilia Archeologica* XXI, Fasc. 66-68, 93-100

Pelekidis 1921

S. Pelekidis, "Chronique des Fouilles", *BCH* 45, 541.

Pemberton 2003

E. Pemberton, "Classical and Hellenistic Pottery from Corinth and its Athenian Connections", in: C.K. Williams – N. Bookidis (eds) *Corinth XX: Centenary 1896-1996*, Princeton, 167-79.

Pensabene 2009

P. Pensabene, "I mosaici della villa romana del Casale: distribuzione, programmi, iconografici, maestranze", in: M.C. Lentini (ed.), *Mosaici Mediterranei*, Palermo 2009, 87-116.

Perlzweig 1971

J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period*, Princeton.

Perreault 1999

J.Y. Perreault, "Céramique et échanges: la production de 'coupes-cratères à décor subgéométrique' et de 'coupes à points' thasiennes et le commerce thasien en mer Noire", in: H. Koukouli – A. Muller – S. Papadopoulos (eds) *Thasos, matières premières et technologie de la Préhistoire à nos jours. Actes du Colloque de Liménaria-Thasos (26 au 29 sept. 1995)*, Kavala-Athènes, 253-60.

Perreault – Bonias 2006

J.Y. Perreault – Z. Bonias, "L'habitat d'Argilos: les céramiques archaïques, un aperçu", in: J. de la Genière (ed.), *Les clients de la céramique grecque (Cahiers du Corpus Vasorum Antiquorum)*, Paris, 50-4.

Perron 2006

M. Perron, *Argilos: La céramique peinte de Chalcidique des VIe et Ve siècles av. J.-C.* (unpubl. MA – Montréal), Montréal.

Petsas *et al.* 2000

Ph. Petsas – M.B Hatzopoulos – L. Gounaropoulou – P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des dieux autochtone de Leukopetra (Macédoine) (MEΛETHMATA 28)*, Athènes.

Pflug 1988

H. Pflug, *Antike Helme. Sammlungen Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Berlin.

Pflug 1989

H. Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien, Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz a.Rh.

Pfrommer 1989

M. Pfrommer, *Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik*, Berlin.

Pfuhl – Möbius 1977

E. Pfuhl – H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs, I*, Mainz a.Rh.

Pfuhl – Möbius 1979

E. Pfuhl – H. Möbius, *op.cit.*, II, Mainz a.Rh.

Philippaki 1967

B. Philippaki, *The Attic Stamnos*, Oxford.

Pleket 1984

H.W. Pleket, "Urban elites and the Economy in the Greek cities of the Roman Empire", *MBAH* 3, 3-36.

Pollitt 1979

J. J. Pollitt, "Kernoi from the Athenian Agora", *Hesperia* 48, 205-33.

Pollitt 1986

J.J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge.

Popham *et al.* 1982

M.R. Popham – K. Touloupa – L.H. Sackett, "Further excavations of the Toumba cemetery at Lefkandi, 1981", *BSA* 77, 213-48.

Prange 1990

M. Prange, "Das Bildnis Arsinoes II. Philadelphos", *MDAI(A)* 105, 197-211.

Price 1991

M.J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, Zürich-London.

Price P. 1984

P. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge.

Prokopov 1990

I. Prokopov, "The Circulation of Bronze Coins in South-Western Thrace from the End of the 3rd to the End of the 1st Century BC", in: *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics, London 1986 (International Association of Professional Numismatist, Special Publication 11)*, London, 89-93.

Prottung 1995

P. Prottung, *Darstellungen der hellenistischen Stadttyche*, Münster.

Psoma *et al.* 2008

S. Psoma – C. Karadima – D. Terzopoulou, *The coins from Maroneia and the classical city at Molyvoti. A contribution to the history of Aegean Thrace (MEΛETHMATA 62)*, Athens.

Pugliese-Carratelli 1987

G. Pugliese-Carratelli (ed.), *Magna Grecia. Lo sviluppo politico, sociale ed economico*, Napoli.

Pugliese Carratelli 2001

G. Pugliese Carratelli, *Le lamine d'oro orfiche: Istruzioni per il viaggio oltremondano degli iniziati greci (Biblioteca Adelphi 419)*, Milano.

Rackham – Moody 1992

O. Rackham – J.A. Moody, "Terraces", in: B. Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May 1990 (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4, XLII)*, Stockholm, 123-30.

Reinders 2004

H.R. Reinders, "Coinage and coin circulation in New Halos", in: *Οβολός 7. Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο, Πρακτικά Γ' επιστημονικής συνάντησης*, Αθήνα, 185-206.

Reinders 2009

H.R. Reinders, "The Hellenistic city of New Halos. A creation of Demetrios Poliorketes?", in: *Το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης*, Βόλος 16.3-19.3.2006, I: *Θεσσαλία*, Βόλος, 369-79.

Reinsberg 1980

C. Reinsberg, *Studien zur hellenistischen Toreutik*, Hildesheim.

Rengakos 1993

A. Rengakos, *Der Homer und die hellenistischen Dichter* (*Hermes Einzelschr.* 64), Stuttgart.

Rey 1921

L. Rey, *Observations sur les premiers habitats de la Macédoine. Recueilles par le Service Archéologique de l'armée d'Orient, 1916-1919, (région de Salonique)* (*BCH Suppl.* 41-3), Paris.

Reynolds 1996

J. Reynolds, "Honouring Benefactors at Aphrodisias: A New Inscription" (*JRA Suppl.* 20), 121-6.

Rhomiopoulou 2006

K. Rhomiopoulou, "Nécropoles macédoniennes du littoral et de l'arrière-pays (pl. 39)", in: Guimier – Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 301-9.

Rhomiopoulou – Kilian-Dirlmeier 1989

K. Rhomiopoulou – I. Kilian-Dirlmeier, "Neue Funde von Vergina", *PZ* 64, 86-151.

Rhomiopoulou – Schmidt-Dunas 2010

K. Rhomiopoulou – B. Schmidt-Dunas, *Das Palmettengrab in Lefkadia* (*MDAI[A]* Beih. 21), Mainz a.Rh.

Richter 1965

G.M.A. Richter, "The Origin of the Bust Form for Portraits", in: *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον* (*Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 54), Α', Αθήναι, 59-62.

Richter 1967

G.M.A. Richter, *Attic Red-Figured Vases. A Survey*, New Haven.

Richter 1984

G.M.A. Richter, *The Portraits of the Greeks*, Oxford.

Richter – Milne 1935

M.A. Richter – M.J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases*, New York.

Riedweg 1998

Ch. Riedweg, "Initiation – Tod – Unterwelt. Beobachtungen zur Kommunikationssituation und narrativen Technik der orphisch-bakchischen Goldblättchen," in: F. Graf (ed.), *Ansichten griechischer Rituale: Geburtstags-Symposium für Walter Burkert, Castelen bei Basel 15. bis 18. März 1996*, Stuttgart-Leipzig, 359-98 (= engl. transl., in: Edmonds 2011).

Riedweg 2002

Ch. Riedweg, "Poésie orphique et rituel initiatique: Éléments d'un 'Discours sacré' dans les lamelles d'or", *RHR* 219, 459-81.

Risser 2001

M.K. Risser, *Corinthian Conventionalizing Pottery*, *Corinth* VII.5, Princeton.

Rizakis 1998

A. Rizakis, *Achaie II. La cité de Patras* (*MEΛETHMATA* 25), Athènes.

Robert 1940

L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec* (*Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes, Fasc.* 278), Paris (Amsterdam 1971²).

Robertson 1983

M. Robertson, "The Berlin Painter at the Getty Museum and Some Others", *Greek Vases in J. Paul Getty Museum I*, Malibu, 55-72.

Robertson 1992

M. Robertson, *The art of vase-painting in Classical Athens*, Cambridge.

Robertson 1993

M. Robertson, "What is 'Hellenistic'. About Hellenistic Art", in: P. Green (ed.), *Hellenistic History and Culture*, Berkeley, 67-90.

Robinson 1931

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, III. The Coins Found at Olynthus in 1928, Baltimore.

Robinson 1931α

D.M. Robinson, "New Inscriptions from Olynthus and Environs", *TAPhA* 62, 40-56.

Robinson 1933α

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus* V. Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus Found in 1928 and 1931, Baltimore.

Robinson 1933β

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus* VI. The Coins Found at Olynthus in 1931, Baltimore.

Robinson 1942

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus* XI. **Necrolynthia. A Study in Greek Burial Customs and Anthropology.** Baltimore.

Robinson 1950

D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus* XIII. Vases Found in 1934 and 1938, Baltimore.

Robinson – Clement 1938

D.M. Robinson – P.A. Clement, *Excavations at Olynthus* IX. The Chalcidic Mint and the Excavation Coins Found in 1928-1934, Baltimore.

Robinson – Clement 1952

D.M. Robinson – P.A. Clement, *Excavations at Olynthus* XIV. Terracotas, Lamps and Coins Found in 1934 and 1938, Baltimore.

Robinson H. 1959

H.S. Robinson, *Pottery of the Roman Period (Athenian Agora V)*, Princeton.

Rochette 1997

B. Rochette, *Le latin dans le monde grec. Recherches sur la diffusion de la langue et des lettres latines dans les provinces hellénophones de l'Empire romain (Collection Latomus 233)*, Brussels.

Roccas 2000

L.J. Roccas, "Back-Mantle and Peplos: The Special Costume of Greek Maidens in 5th Century Funerary and Votive Reliefs", *Hesperia* 69, 235-65.

Rogl 1996

O. Rogl, "Hellenistische Reliefsbecher aus der Stadt Elis", *JÖAI* 65 Beibl., 112-58.

Rogl 1999

O. Rogl, "Homerische Becher aus der Stadt Elis", in: *Δ' ΕΠΣΕΚ*, 317-28.

Rogl 2001

O. Rogl, "Töpfersignaturen aus hellenistischen Reliefsbechern", *JÖAI* 70, 135-55.

Roller 1981α

L.E. Roller, "Funeral games in Greek art", *AJA* 85, 107-19.

Roller 1981β

L.E. Roller, "Funeral games for historical persons", *Stadium* 7, 1-18.

Roller 1999

L.E. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley-Los Angeles-London.

Rolley 1965

C. Rolley, "Le sanctuaire des Dieux Patrôoi et le Thesmophorion de Thasos", *BCH* 89, 441-83.

Roscher 1965

W.H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig.

Rostovtzeff 1972

M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, I, II, Oxford.

Rotroff 1997α

S. Rotroff, "From Greek to Roman in Athenian Ceramics", in: M. Hoff – *id.*, *The Romanization of Athens: Proceedings of an International Conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996) (Oxbow Monograph 94)*, Oxford, 97-116.

Rotroff 1997β

S. Rotroff, *Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Wheel made Tableware and Related Material (Athenian Agora XXIX)*, Princeton.

Rotroff 2006

S. Rotroff, "Molds, Productions and Preparations", in: *Ε' ΕΠΣΕΚ*, 496-501.

Roussel 1942-3

P. Roussel, "Décret des peliganes de Laodicée-sur-Mer", *Syria* 23, 21-32.

Rouveret – Walter 2004

A. Rouveret avec la collaboration de Ph. Walter, *Peintures grecques antiques, la collection hellénistique du musée du Louvre*, Paris.

Rumscheid 2006

F. Rumscheid, *Die figürlichen Terrakotten von Priene*, Wiesbaden.

Said 2002

W.B. Said, *Τυπολογία της κατοικίας της ρωμαϊκής περιόδου στην Ανατολική Μεσόγειο (αδημ. δι-δακτ. διατρ. – ΕΚΠΑ)*, Αθήνα.

Salviat 1978

F. Salviat, "La céramique de style chiote à Thasos", in: *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident. Actes du colloque de Naples, 6-9 juillet Naples (Collection Internationale du CNRS 569)*, Paris 87-92.

Salviat 1983α

F. Salviat, "La céramique thasienne orientalisante et l'origine des vases 'méliens'", in: *Les Cyclades: Matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12 et 13 mars 1982*, Paris, 185-90.

Salviat 1983β

F. Salviat, "Les plats creux insulaires à décor orientalisant à Thasos", *op.cit.*, 201-16.

Salviat – Weill 1960

F. Salviat – N. Weill, "Un plat du VIIe siècle à Thasos: Bellérophon et la Chimère", *BCH* 84, 384-6.

Sandys 1969

J.E. Sandys, *Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of Latin Inscriptions (S.G. Cambell²)*, Groningen.

Saripanidi 2010

V. Saripanidi, "Local and Imported Pottery from the Cemetery of Sindos (Macedonia): Interrelations and Divergences", in: H. Tréziny (ed.), *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, Paris, 471-80.

Sartre 2001

M. Sartre, *D'Alexandre à Zénobie. Histoire du Levant antique*, Paris.

Schama 1995

S. Schama, *Landscape and Memory*, New York-London.

Scheidel – Morris – Seiller 2007

W. Scheidel – J. Morris – R. Seiller (eds), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge.

Schleiermacher 1981

M. Schleiermacher, “Zu Ikonographie und Herleitung des Reitermotivs auf römischen Grabsteinen”, *Boreas* 4, 61-96.

Schliemann 1880

H. Schliemann, *Ilios. The City and Country of the Trojans*, London.

Schmidt 1939

J. Schmidt, *RE* XVIII.1 (1939), s.v. ‘Orestai’, coll. 960-5.

Schmidt S.G. 2006

S.G. Schmidt, *Boire pour Apollon (Eretria 16)*, Lausanne.

Schmitthenner 1969

W. Schmitthenner, “*Imperator Caesar*. Eine Studie zur Namengebung”, in: *id.* (ed.), *Augustus (Wege der Forschung 128)*, Darmstadt, 264-90.

Schuller 2004

ThesCRA II, s.v., 3d. ‘Heroisierung, Apotheose’ II.A 129 – 131 (W. Schuller), Los Angeles.

Schuller Chr. 2004

Chr. Schuller, “Die Gymnasiarchen in hellenistischer Zeit”, in: D. Kah – P. Scholz (eds), *Das hellenistische Gymnasium*, Berlin, 163-92.

Schürman 1989

W. Schürman, *Katalog der antiken Terrakotten im Badischen Landesmuseum Karlsruhe*, Göteborg.

Schwenk 1985

C.J. Schwenk, *Athens in the Age of Alexander*, Chicago.

Seferiades 2000

M.L. Seferiades, “Spondylus Geaderopus: some observations on the earliest European long distance exchange system”, in: S. Hiller – V. Nikolov (eds), *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südost-europa*, Wien, 423-37.

SEG

Supplementum Epigraphicum Graecum, I (1923)- .

Segal 1990

C. Segal, “Dionysus and the Gold Tablets from Pelinna”, *GRBS* 31, 411-19.

Seipel 2006

W. Seipel (ed.), *Das Parherdenkmal von Ephesos*, Akten des Kolloquiums, Wien, 27.-28. April 2003, Milano, 71-87.

Shipley 2000

G. Shipley, *The Greek World after Alexander (323-30 BC)*, Oxford.

Sichtermann 1965

H. Sichtermann, *Die griechischen Vasen: Gestalt, Sinn und Kunstwerk*, Berlin.

Sideris 2000

A. Sideris, “Les tombes de Derveni: quelques remarques sur la toreutique”, *RA*, 3-36.

Siebert 1978

G. Siebert, *Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Peloponnèse à l'époque hellénistique*, Paris.

M. Siganiidou 1989

M. Siganiidou, "Pélikè Attique à figures rouges du type de Kertsch: Mariage sacré", in: *Eros grec. Amour des Dieux et des Hommes*, Catalogue Exposition, Galeries Nationales du Grand Palais, 6 novembre 1989-5 février 1990, Athènes, 5 mars-5 mai 1990, Athènes, 106-8.

Simantoni-Bournia 2004

E. Simantoni-Bournia, *La céramique grecque à reliefs: ateliers insulaires du VIIIe au VIe siècle avant J.-C.*, Genève.

Simon 1985

E. Simon, "Zeus und Io auf einer Kalpis des Eucharidesmalers", *AA* 1985, 265-80.

Simon 1996

E. Simon, *Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων* (ελλ. μτφρ. Σ. Πινγιάτογλου), *Θεσσαλονίκη*.

Simon 1997

LIMC VIII, Zürich-Düsseldorf, s.v. 'Kybele', coll. 744-66 (E. Simon).

Sindos Catalogue

Aik. Despoini (ed.), *Σίνδος. Catalogue for the exhibition at the Archaeological Museum of Thessaloniki*, Athens 1985 = *Δεσποίνη 1985* = *Σίνδος 1985* = *Κατ. Σίνδου 1985*.

Sinn 1979

V. Sinn, *Die Homerischen Becher*, Berlin.

Sismanidis 1998β

K. Sismanidis, *CVA Thessaloniki (Archaeological Museum 1)*, Athens.

Sismanidis 2008β

K. Sismanides, "Ancient Kalindoia", in: *Καλίνδοια*, 31-7.

Sistakou 2010

E. Sistakou, "Reading the Authorial Strategies in the Derveni Papyrus", *Trends in Classics* 2, 18-30.

Skarlatidou 2002

E. Skarlatidou, "Una tomba arcaica in Macedonia. Nuovi dati per un riesame della cronologia della ceramica corinzia", *ASAtene* 80, 281-307.

Snodgrass 1994

A.M. Snodgrass, "The Euboeans in Macedonia", *AION ArchStAnt* 1 (N.S.), 87-93.

Sodini 1995α

J.-P. Sodini, "La ville de Thasos à l'époque protobyzantine: Les lacunes de la topographie", in: *Διεθνές Συμπόσιο: «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.»*, *Θεσσαλονίκη*, 29-31 Οκτωβρίου 1992 (*Μακεδονική Βιβλιοθήκη της ΕΜΣ* 58), *Θεσσαλονίκη*, 279-24.

Sodini 1995β

J.-P. Sodini, "Habitat de l'antiquité tardive (1)", *Τόποι* 5/1, 151-218.

Sodini 1997

J.-P. Sodini, "Habitat de l'antiquité tardive (2)", *Τόποι* 7/2, 435-577.

Sokolovska 1994

V. Sokolovska, "Some Pottery Finds from Isar-Marvinci", στο: *Γ' ΕπΣΕΚ*, Αθήνα.

Sourvinou-Inwood 1975

C. Sourvinou-Inwood, "Who was the Teacher of the Pan-Painter?", *JHS* 95, 107-21.

Sourvinou-Inwood 1995

C. Sourvinou-Inwood, *Reading Greek Death to the End of the Classical Period*, Oxford.

Spieser 1974

J.-M. Spieser, "Note sur la chronologie des remparts de Thessalonique", *BCH* 98, 507-19.

Spieser 1984

J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 254)*, Paris.

Spiliopoulou-Donderer 2002

I. Spiliopoulou-Donderer, *Kaiserzeitliche Grabaltäre Niedermakedoniens*, Mannheim-Möhnensee.

Stanley 1990

Ph.V. Stanley, "The Value of Ergasteria in Attica: A Reexamination", *MBAH* 9, 1-13.

Stefanek 1990

P. Stefanek, "Die Leichenspiele für Patroklos auf einer protokorinthischen Vase von ca. 660 v. Chr.", *JÖAI* 60, 1-16.

Stefanidou-Tiveriou 2008

Th. Stefanidou-Tiveriou, "Tradition and romanization in the monumental landscape of Athens", in: Στ. Βλίζος (εκδ.), *Η Αθήνα κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες (Μουσείο Μπενάκη, παρ. 4)*, Αθήνα, 11-40.

Stefanidou-Tiveriou 2009α

Th. Stefanidou-Tiveriou, "Thasian marble: a connection between Thasos and Thessaloniki", in: Y. Maniatis (ed.), *ASMOSIA VII. Actes du VIIe colloque international de l'ASMOSIA, Thasos 15-20 septembre 2003 (BCH Suppl. 51)*, Paris, 19-29.

Stefanidou-Tiveriou 2010

Th. Stefanidou-Tiveriou, "Social Status and Family Origin in the Sarcophagi of Thessalonike", in: L. Nasrallah – Ch. Bakirtzis – St.J. Friesen (eds), *From Roman to Early Christian Thessalonike: Studies in Religion and Archaeology (Harvard Theological Studies 64)*, Cambridge, Mass., 151-88.

Steimle 2008

Chr. Steimle, *Religion im römischen Thessaloniki. Sakraltopographie, Kult und Gesellschaft 168 v. Chr. – 324 n. Chr. (Studien und Texte zu Antike und Christentum 47)*, Tübingen.

Steinhart 1995

M. Steinhart, *Das Motiv des Auges in der griechischen Bildkunst*, Mainz a.Rh.

Stewart 1979

A. Stewart, *Attika. Studies in Athenian Sculpture of the Hellenistic Age*, London.

Sturgeon 1975

M.C. Sturgeon, "Greek Funerary Busts", *Archaeology* 28.1, 230-7.

Struck 1907

A. Struck, *Makedonische Fahrten I. Chalkidike*, Wien-Leipzig.

Suchodolski 1983

St. Suchodolski, "Numismatique et Archéologie. Les avantages de la coopération", *RN*, 7-14.

Syme 1958

R. Syme, "Imperator Caesar: A Study in Nomenclature", *Historia* 7, 172-88.

Szilágyi 1995

J. Szilágyi, "Aus dem Umkreis des Lydos", *Eirene* 31, 44-57.

Taeuber 2006

H. Taeuber, "Das 'Parthermonument' – historische Grundlage", in: Seipel 2006, 25-31.

Tafrali 1913

O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris.

Tanagra

Tanagra. Mythe et Archéologie. Catalogue d'exposition du Musée du Louvre, 15 septembre 2003-5 janvier 2004, Paris.

Tarn 1948

W.W. Tarn, *Alexander the Great*, Cambridge.

Tataki 1988

A. Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 8)*, Athens.

Tataki 1998

A. Tataki, *Macedonians Abroad. A Contribution to the Prosopography of Ancient Macedonia (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 26)*, Athens.

Tefnin 1967

R. Tefnin, "La tête B. 161 du Musée de Mariemont. Un portrait d'Arsinoé II?", *AntCl* 36, 87-98.

Thasos

J. Grandjean – F. Salviat, *Guide de Thasos (Sites et Monuments 3)*, Paris.

Theodossiev 2000

N. Theodossiev, "The Dead with Golden Faces", *OxfJA* 19, 175-205.

Thermi

E. Skarlatidou, *Thermi. The ancient cemetery beneath the modern town*, Athens 2007 = *Σκαρολατίδου 2007*.

Tilley 1994

Ch. Tilley, *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*, Oxford-Providence.

Tiverios 1997

M. Tiverios, "Die von Xenophantos Athenaios signierte grosse Lekythos aus Pantikapaion: Alte Funde neu betrachtet", in: J.H. Oakley – W.D.E. Coulson – O. Palagia (eds), *Athenian Potters and Painters*, Oxford, 269-84.

Tiverios 1998

M.A. Tiverios, "The ancient settlement in the Anchialos-Sindos double trapeza. Seven years (1990-1996) of archaeological research", in: M. Bats – B. d'Agostino (eds), *EUBOICA. L' Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Napoli, 243-53.

Tiverios 2005

M. Tiverios, "Der Streit um das attische Land. Götter, Heroen und die historische Wirklichkeit", in: V.M. Strocka (ed.), *Meisterwerke. Internationales Symposium anlässlich des 150. Geburtstages von Adolf Furtwängler. Freiburg im Breisgau 30. Juni- 3. Juli 2003*, München, 299- 319.

Tiverios 2008

M. Tiverios, "Greek Colonisation of the Northern Aegean", in: G.R. Tsatskheladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas, II (Μnemosyne Suppl. 193)*, Leiden-Boston, 1-154.

Tiverios – Tsiafaki 2002

M. Tiverios – D. Tsiafaki (eds), *Color in Ancient Greece. The role of color in Ancient Greek Art and Architecture 700-31 B.C.*, Proceedings of the Conference held in Thessaloniki, 12th-16th April 2000, organised by the Paul Getty Museum and Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki.

Torelli 1999

M. Torelli, "Funera Tusca: Reality and Representation in Archaic Tarquinian Painting", in: B. Bergmann – Chr. Kontoleon (eds), *The Art of Ancient Spectacle*, New Haven-London, 147-61.

Torjussen 2008

S.S. Torjussen, "An Inscribed Gold Olive Leaf from Daphniotissa, Near Elis", *ZPE* 166, 151-2.

Tosi 2003

G. Tosi, *Gli edifici per spettacoli nell' Italia Romana*, Roma.

Touchais 1977

G. Touchais, "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1976", *BCH* 101, 513-666.

Touloumakos 1997

J. Touloumakos, "Historische Personenamen im Makedonien der römischen Kaiserzeit", *ŽAnt* 47, 211-26.

Touratsoglou 1968

I. Touratsoglou, «Μια 'Αρέθουσα' και άλλα πήλινα ειδώλια απ' τη Χαλκιδική στο Μουσείο Θεσσαλονίκης», *BCH* 92, 37-71.

Touratsoglou 1987

I. Touratsoglou, "Macedonia", in: A.M. Burnett – M.H. Crawford (eds), *The Coinage of the Roman World in the Late Republic. Proceedings of a Colloquium Held at the British Museum (BAR-IS 326)*, Oxford, 53-78.

Touratsoglou 1998

I. Touratsoglou, "Dated gold: The evidence from Hellenistic Macedonia", in: D. Williams (ed.), *The Art of Greek Goldsmith*, London, 30-8.

Touratsoglou 2000

I. Touratsoglou, "Numismatique et Archéologie", in: B. Kluge – B. Weisser (eds), *XII. Internationaler Numismatischer Kongress, Berlin 1997, Akten I*, Berlin, 149-56.

Touratsoglou 2010

I. Touratsoglou, "Coin Production and Coin Circulation in the Roman Peloponnese", in: A.D. Rizakis – Cl.E. Lepenioti (eds), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture: Continuity and Innovation (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 63)*, Athens, 235-52.

Toynbee 1962

J.M.C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, London.

Tracy 1984

S.V. Tracy, "Greek Inscriptions in the Athenian Agora", *AJA* 53, 369-77.

Trakosopoulou-Salakidou 2006-2007

E. Trakosopoulou-Salakidou, "Aspects of the Excavations at Acanthus: the Early Iron Age and the Early Archaic Period", in: J.-P. Descoedres – St. Paspalas (eds), *Proceedings of the 25th Anniversary Symposium of the Australian Archaeological Institute at Athens, Athens 10-12 October 2005 (Medi-tArch 19/20)*, 45-54.

Treister 2001

M.Y. Treister, *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*, Leiden-Boston-Köln.

Trinquier – Vendries 2009

J. Trinquier – Ch. Vendries (eds), *Chasses antiques. Pratiques et représentations dans le monde gréco-romain (IIIe s. av.-IVe apr. J.-C.)*, Actes du colloque international de Rennes (Université Rennes II, 20-21 septembre 2007), Rennes.

Troxell 1997

H.A. Troxell, *Studies in the Macedonian Coinage of Alexander the Great (The American Numismatic Society, Numismatic Studies 21)* New York.

Tsakalou-Tzanavari 2007

K. Tsakalou-Tzanavari, "Des nécropoles aux sanctuaires: Les Tanagréennes de la Grèce du Nord", in: *Jeammet 2007*, 117-31.

Tsantsanoglou – Parássoglou 1987

K. Tsantsanoglou – G.M. Parássoglou, “Two Gold Lamellae from Thessaly,” *Hellenika* 38, 3-16.

Tscherikower 1927

V. Tscherikower, Die hellenistischen Städtgründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit (*Philologus Suppl.* XIX.1), Leipzig.

Tsigarida 1988

E.B. Tsigarida, Metal Wreaths in the Greek World (Diss. Oxford), Oxford.

Tsigarida 2006α

E.B. Tsigarida, “Gold Diadems from the Cemetery of Ancient Pydna”, in: G. Nicolini (ed), *Les Ors des Mondes Grec et ‘Barbare’*. Actes du colloque della Societé française d’archeologie classique du 18 novembre 2000, Paris, 153-63.

Tsigarida 2006β

E.B. Tsigarida, “Couronnes, diadems, colliers et boucles d’Oreille de la Macédoine Centrale à l’époque de Philippe II et d’Alexandre le Grand”, in: G. Nicollini (ed.), *op.cit.*, 139-51.

Tsigarida 2010

E.B. Tsigarida, “A New Gold Myrtle Wreath from Central Macedonia in the Collection of the Archaeological Museum of Thessaloniki”, *BSA* 105, 305-15.

Tsimpidou-Avloniti 2006

M. Tsimpidou-Avloniti, “La tombe macédonienne d’Hagios Athanasios près de Thessalonique”, in: Guimier-Sorbets – Hatzopoulos – Morizot 2006, 321-31.

Tuck 2005

S.L. Tuck, “The Origins of Roman Imperial Hunting Imagery”, *G&R* 52, 221-45.

Tzifopoulos 2010α

Y.Z. Tzifopoulos, ‘Paradise Earned’: the Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete (Center for Hellenic Studies, *Hellenic Series* 23), Washington, DC-Cambridge, Mass.

Tzifopoulos 2010β

Y.Z. Tzifopoulos, “The Derveni Papyrus (PDerveni) and the Bacchic-Orphic Epistomia”, *Trends in Classics* 2, 31-63.

Ulf 1996

C. Ulf, “Griechische Ethnogenese versus Wanderungen von Stämmen und Staamstaaten”, in: C. Ulf (ed.), *Wege zur Genese griechischer Identität. Die Bedeutung der frügriechischen Zeit*, Berlin, 240-80.

Valassiadis 2005

C. Valassiadis “A contribution to Cassander’s bronze coinage”, in: C. Alfaro – C. Marcos – P. Otero (eds), *Actas del XIII Congreso internacional de numismática*, Madrid 2003, I, Madrid, 405-13.

Vallet – Villard 1964

G. Vallet – F. Villard, *Mégara Hyblaea*, II. La céramique archaïque (*Mélanges d’Archéologie et d’Histoire. Suppléments* D), Paris.

Velenis 1979

G. Velenis, “Architektonische Probleme des Galeriusbogen in Thessaloniki”, *AA* 1979, 249-63.

Velenis 1983

G. Velenis, “Nachträgliche Beobachtungen am Oberbau des Galeriusbogens in Thessaloniki”, *AA* 1983, 273-5.

Vermaseren 1989

M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) (EPRO 50.6)*, Leiden-New York-København-Köln.

Vickers 1972

M. Vickers, "The Hippodrome at Thessaloniki", *JRS* 62, 25-32.

Vickers 1973

M. Vickers, "Observations on the Octagon at Thessaloniki", *JRS* 63, 111-20.

Vickers 1978

M. Vickers, *Greek Vases*, Ashmolean Museum, Oxford.

Villard 1993

F. Villard, "La localisation des ateliers cycladiques de céramique géométrique et orientalisante", in: Dalongeville – Rougemont 1993, 143-60.

Villard L. 1997

LIMC VIII (Zürich-Düsseldorf), s.v. 'Tyche', coll. 115-25 (L. Villard).

Vitti 1996

M. Vitti, Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της ως τον Γαλέριο (βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 160), Αθήνα.

Vlassopoulou 2007

C. Vlassopoulou, "Les figurines de l'Acropole d'Athènes", in: Jeammet 2007.

Vogeikoff-Brogan 2000

N. Vogeikoff-Brogan, "Late Hellenistic Pottery in Athens. A new Deposit and further thoughts on the association of pottery and social change", *Hesperia* 69, 293-333.

Vokotopoulou 1990

I. Vokotopoulou, "Polychrono: A New Archaeological Site in Chalkidike", in: J.-P. Descoedres (ed.), ΕΥΜΟΥΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou (*MeditArch* Suppl. 1), Sydney, 79-86.

Völker-Janssen 1992

W. Völker-Janssen, *Kunst und Gesellschaft an den Höfen Alexanders d. Gr. und seiner Nachfolger*, München.

Voutiras 1998

E. Voutiras, *Διονυσοφώντος γάμοι. Marital Life and Magic in Fourth Century Pella*, Amsterdam.

Vouvalidis *et al.* 2005

K.G. Vouvalidis – G.E. Syrides – K.S. Albanakis, "Holocene morphology of the Thessaloniki Bay: Impact of Sea Level Rise", *Zeitschrift für Geomorphologie* 137 (Suppl.), 147-58.

Waage 1948

O. Waage, *Hellenistic and Roman Tableware of North Syria*, Princeton.

Wachter 1998

R. Wachter, "Griechisch χαίρει: Vorgeschichte eines Grusswortes", *MH* 55, 65-75.

Waiblinger 1978

A. Waiblinger, "Communication. La ville grecque d'Éléonte en Chersonèse de Thrace et sa nécropole", *CRAI*, 843-57.

Waiblinger 1999

A. Waiblinger, "Céramiques de la nécropole d'Éléonte", in: M.Cr. Villanueva Puig *et al.* (eds), *Céramique et peinture grecques. Modes d'emploi*, Paris, 97-103.

Walbank 1940

F.W. Walbank, *Philipp V of Macedon*, Cambridge.

Walbank 1967

F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius, II*, Oxford.

Wolters 2008

R. Wolters, "Triumph und Beute in der römischen Republik", in: F. Burrer – H. Müller (eds), *Kriegskosten und Kriegsfinanzierung in der Antike*, Darmstadt, 228-45.

Walter-Karydi 1973

E. Walter-Karydi, *Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr. (Samos 6.1)*, Bonn.

Webster 1964

T.B.L. Webster, *Hellenistic poetry and art*, London.

Weill 1959

N. Weill, "Un plat thasien à figures noires", *BCH* 83, 430-54.

Weitzmann 1947

K. Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex: A Study of the Origin and Method of Text Illustration*, Princeton.

Weitzmann 1959

K. Weitzmann, *Ancient Book. Illumination (Martin Classical Lectures 16)*, Cambridge, Mass.-London.

Whitbread – Jones – Papadopoulos 1997

I.K. Whitbread – R.E. Jones – J.K. Papadopoulos, "The Early Iron Age Kiln at Torone, Greece: Geological Diversity and the Definition of Control Groups", in: A. Sinclair – E. Slater – J. Gowlett (eds), *Archaeological Sciences 1995, Proceedings of a Conference on the Application of Scientific Techniques to the Study of Archaeology*, Liverpool, July 1995, Oxford, 88-91.

Wiegand 1958

T. Wiegand, *Didyma, II*, Berlin.

Wiemer 2005

H.U. Wiemer, *Alexander der Grosse*, München.

Wiesner 1968

J. Wiesner, *Fahren und Reiten, Archeologia Homerica 1 F*, Göttingen.

Wilkinson 2006

T.J. Wilkinson, "Landscape Archaeology", in: J. Bintliff (ed.), *A Companion to Archaeology*, Malden-Oxford-Victoria, 334-56.

Williams – Ogden 1994

D. Williams – J. Ogden, *Greek Gold. Jewellery of the Classical World*, London.

Wilmott 2007

T. Wilmott (ed.), *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-Century Perspective*, Papers from an International Conference held at Chester, 16-18th February 2007 (*BAR-IS 1946*), Oxford.

Wilson – Donnan 1998

T.M. Wilson – H. Donnan, "Nation, State and Identity at International Frontiers", in: *eid.* (eds), *Border Identities. Nation and State at International Frontiers*, Cambridge, 1-30.

Winkes 1969

R. Winkes, *Clipeata imago. Studien zu einer römischen Bildnisform (Habelts Dissertationdrucke. Reihe klassische Archäologie, Heft 1)*, Bonn.

Winkes 1979

R. Winkes, "Pliny's Chapter on Roman Funeral Customs in the Light of *Clipeatae imagines*", *AJA* 83, 481-84.

Winter 1999

E. Winter, «Τα ίχνη των πόλεων της ανατολικής Χαλκιδικής», *AEMΘ* 13, 283-94.

Wuilleumier 1930

P. Wuilleumier, *Le trésor de Tarente*, Paris.

Xydopoulos 2007

I. Xydopoulos, "The Concept and Representation of Northern Communities in Ancient Greek Historiography: The Case of Thucydides", in: J. Pan-Montojo – F. Pedersen (eds), *Communities in European History: Representations, Jurisdictions, Conflicts*, Pisa, 1-22.

Young 1937

G.M. Young, "Archaeology in Greece: Macedonia", *JHS* 57, 133-4.

Zahrnt 1971

M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*, München.

Zahrnt 1984

M. Zahrnt, "Die Entwicklung des makedonischen Reiches bis zu den Perserkriegen", *Chiron* 14, 325-68.

Zanker 1975

P. Zanker, "Grabreliefs Römischer Freigelassener", *JDI* 90, 267-315.

Zanker 1993

P. Zanker, "The Hellenistic Grave Stelai from Smyrna: Identity and Self-image in the Polis", in: A.W. Bulloch *et al.* (eds), *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World*, California.

Zanker 2006

P. Zanker, *Ο Αύγουστος και η δύναμη των εικόνων* (ελλ. μτφρ. Μ. Πεχλιβάνος), Αθήνα.

Zaphiropoulou 1970

Ph. Zaphiropoulou, "Vases peints du Musée de Salonique", *BCH* 94, 1970, 361-435.

Zaphiropoulou 1999

Ph. Zaphiropoulou, "I due polyandria dell' antica necropoli di Paros", *A.I.O.N.* N.S. 6, 13-24.

Zaphiropoulou 2000

Ph. Zaphiropoulou, "Paros archaïque et son rôle dans la colonisation du nord de la mer Egée", in: A. Avram – M. Babeş (eds), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques: hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 130-3.

Zaphiropoulou 2002

Ph. Zaphiropoulou, "Recent finds from Paros", in: M. Stamatopoulou – M. Yeroulanou (eds), *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece (BAR-IS 1031)*, London-Oxford, 281-4.

Zaphiropoulou 2003

Ph. Zaphiropoulou, *La céramique 'mélienne'* (*EADélos* XLI), Paris.

Ziegenhaus – De Luca 1968

O. Ziegenhaus – G. De Luca, *Das Asklepieon (FPerg 11)*, Berlin.

Zoumbaki 2005

S. Zoumbaki, *Prosopographie der Eleer bis zum 1. Jh. V. Chr. (MEΛETHMATA 40)*, Athen.

Zuntz 1971

G. Zuntz, *Persephone: Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*, Oxford.

Κατάλογος Συγγραφέων / List of Contributors

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη / Polyxeni Adam-Veleni

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης / Archaeological Museum of Thessaloniki
pveleni@culture.gr

Ιωάννης Ακαμάτης / Ioannis Akamatis

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
akamatis@hist.auth.gr

Βικτώρια Αλλαμανή-Σουρή / Victoria Allamani-Souri

ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 16th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
victoria@allamanis.gr

Χρήστος Γκατζόλης / Christos Gatzolis

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης / Archaeological Museum of Thessaloniki
chgzatzoli@culture.gr

Αικατερίνη Δεσποίνη / Aikaterini Despini

gdespin@otenet.gr

Στυλιανή Δρούγου / Styliani Drougou

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
drougou@hist.auth.gr

Φλώρα Καραγιάννη / Flora Karagianni

Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (EKBBMM) / European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments (EKBBMM)
karagianni@ekbmm.gr

Ευρυδίκη Κεφαλίδου / Eurydice Kefalidou

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης / Archaeological Museum of Thessaloniki
zograf@phl.noc.gr

Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη / Maria Lilimbaki-Akamati

ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 17th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
izepka@culture.gr

Ελένη Μανακίδου / Eleni Manakidou

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
hmanak@hist.auth.gr

Βασιλική Μισαηλίδου-Δεσποτίδου / Vasiliki Misailidou-Despotidou

ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 16th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
vmisailidou@culture.gr

Παντελής Νίγδελης / Pantelis Nigdelis

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
pnigdeli@hist.auth.gr

Ιωάννης Ξυδόπουλος / Ioannis Xydopoulos

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
ixydopou@hist.auth.gr

Άννα Παναγιώτου-Τριανταφυλλοπούλου / Anna Panayotou-Triantaphyllopoulou

Πανεπιστήμιο Κύπρου / University of Cyprus
gpanay@ucy.ac.cy

Άννα Παντή / Anna Panti

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Βόρειας Ελλάδας / Ephorate of Paleoanthropology-Speleology of Northern Greece
pantianna@yahoo.gr

Νεκτάριος Πουλακάκης / Nektarios Poulakakis

ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 17th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
polakn@gmail.com

Κωνσταντίνος Σισμανίδης / Konstantinos Sismanidis

ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 16th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
istepka@culture.gr

Μπάριμπαρα Σμιτ-Δούνα / Barbara Schmidt-Douna

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
douna@hit.auth.gr

Ευαγγελία Στεφανή / Evangelia Stefani

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης / Archaeological Museum of Thessaloniki
stefmer@otenet.gr

Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου / Theodosia Stefanidou-Tiveriou

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
valeria@hist.auth.gr

Κατερίνα Τζαναβάρη / Katerina Tzanavari

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης / Archaeological Museum of Thessaloniki
katerina_tzanavari@yahoo.gr

Γιάννης Τζιφόπουλος / Yannis Z. Tzifopoulos

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
tzif@lit.auth.gr

Μιχάλης Τιβέριος / Michalis Tiverios

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Aristotle University of Thessaloniki
tiv@hist.auth.gr

Ιωάννης Τουράτσογλου / Ioannis Touratsoglou

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών / Numismatic Museum of Athens
nm@culture.gr

Ελισάβετ Μπεττίνα Τσιγαρίδα / Elisavet Bettina Tsigarida

ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 16th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
tsigarida@culture.gr

Μιλτιάδης Χατζόπουλος / Miltiades Hatzopoulos

Κεντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας / Center for the Greek and Roman Antiquity
mhatzop@eie.gr

Αναστασία Χρυσοστόμου / Anastasia Chrysostomou

ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 17th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
izepka@culture.gr

Πάυλος Χρυσοστόμου / Pavlos Chrysostomou

ΚΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων / 29th Ephorate of Pre-historical and Classical Antiquities
kthepka@culture.gr

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ. ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ» ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΚΑΙ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ Ι. ΑΝΤΩΝΙ-
ΑΔΗΣ – Θ. ΨΑΡΡΑΣ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2012
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ «ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΑΠΘ»

THE WORK “THREPTERIA. STUDIES ON
ANCIENT MACEDONIA” WAS PROCESSED
AND PRINTED BY THE ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ Ι.
ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ – Θ. ΨΑΡΡΑΣ IN OCTOBER
2012 ON BEHALF OF “AUTH EDITIONS”

 ΑΝΘ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ISBN: 978-960-9717-03-8